

Б. м. 70 т.

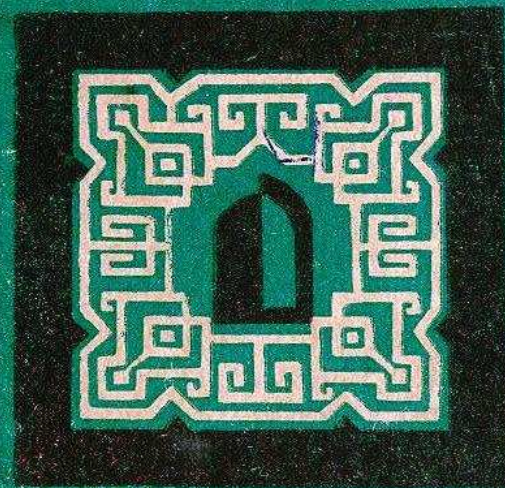
7 (1977)

«КАРАҚАЛПАҚСТАН» — 1978

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ

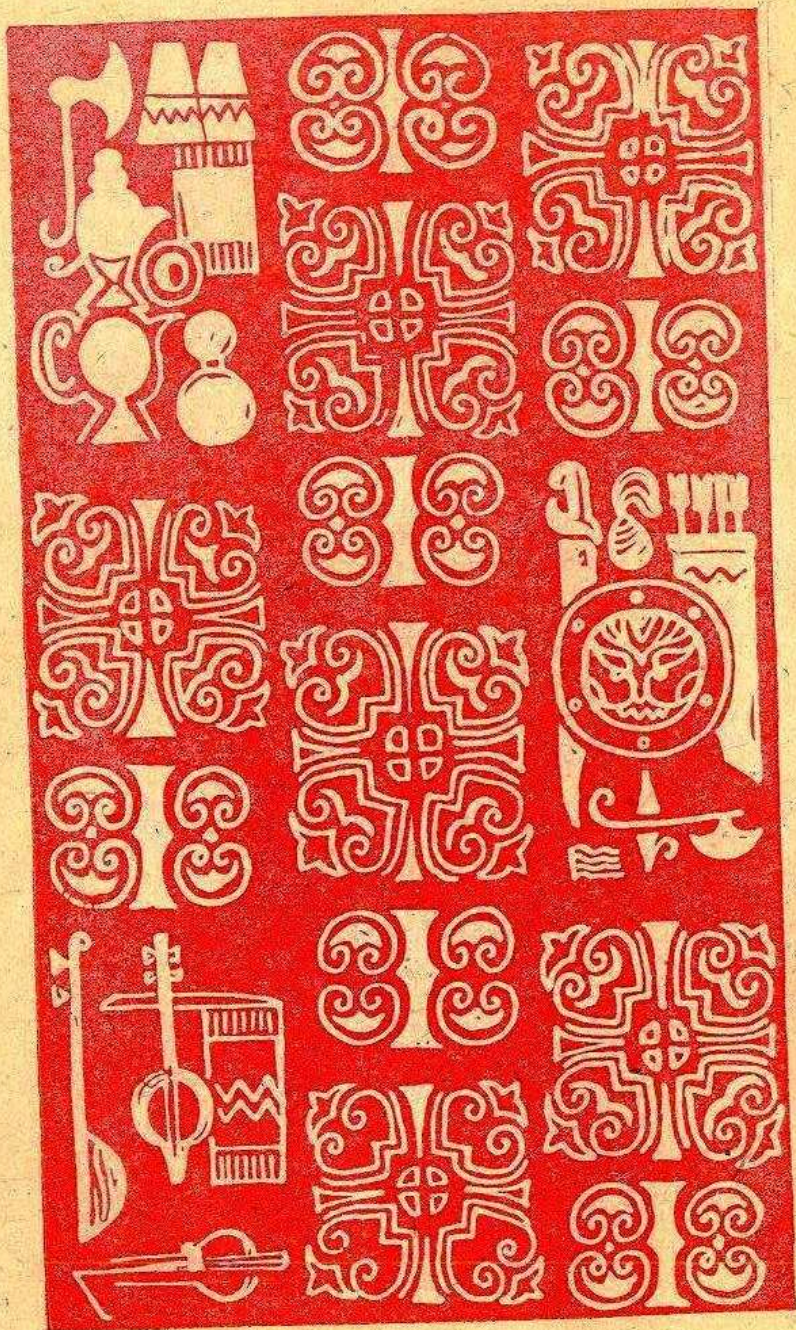
IV
ТОМ

X4KK
1550

КАРАКАЛПАК
ФОЛЬКЛОРЫ

DIZIMGE AL'NDI 2010

„ҚАРАҚАЛПАҚСТАН“ БАСПАСЫ. НӨКИС—1978

ИЗДАТЕЛЬСТВО „КАРАКАЛПАКСТАН“. НУКУС—1978

A'jiniyaz ati'ndag'i' NMPI
Informაციyalı'q resurs vorayi'

INVENTAR №

56653

« » 20 1971

ОПИСАНО 1999

КАРАКАЛПАКСКИЙ ФИЛИАЛ АКАДЕМИИ НАУК УЗССР
ИНСТИТУТ ИСТОРИИ, ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ
имени ДАВКАРАЕВА

КАРАКАЛПАКСКИЙ ФОЛЬКЛОР

МНОГОТОМНИК
ТОМ IV

КАРАКАЛПАКСКИЕ
НАРОДНЫЕ
ПОСЛОВИЦЫ-
ПОГОВОРКИ

Издательство „Каракалпакстан“
Нукус — 1978

84KK
K50

ӨзССР ИЛИМЛЕР АКАДЕМИЯСЫНЫН
ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ФИЛИАЛЫ
НӘЖИМ ДӘУҚАРАЕВ АТЫНДАҒЫ ТАРИЙХ, ТИЛ ХӘМ
ӘДЕБИЯТ ИНСТИТУТЫ

ҚАРАҚАЛПАҚ ФОЛЬКЛОРЫ

КӨП ТОМЛЫҚ
IV ТОМ

ҚАРАҚАЛПАҚ
ХАЛЫҚ
НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРЫ

„Қарақалпакстан“ баспасы
Нөкис — 1978

Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары
(Профессор *Қабыл Мақсетовтың* редакциялауында)

Баспаға таярлаған: *Төрбей Нийетуллаев*

© „Қарақалпақстан“ баспасы, 1978

На каракалпакском языке

КАРАКАЛПАКСКИЕ ПОСЛОВИЦЫ, ПОГОВОРКИ
(многотомник)

ТОМ
IV

Издательство „Қарақалпақстан“
Нұқу с — 1978

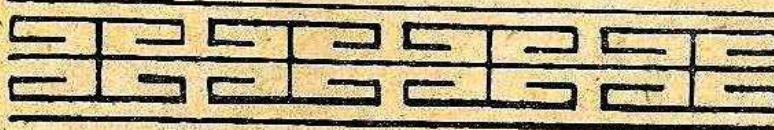
Редакторы *Т. Нажимов*
Қарап шығарған *К. Назбергенов*
Художник *Қ. Нажимов*
Худ. редакторы *И. Қыдыров*
Техредакторы *Нурм това Г. Т.*
Корректоры *А Сапарниязов*

ИБ № 620

Теріуге берілген уақты 1/XI—1977-ж. Басыуға рұсхат етилген уақты 14/IX—1978-ж. Қағаз форматы 70×108¹/₃₂. Көлемі 11,0 баспа табақ, 15,4 шөртлі баспа табақ, 15,5 есап баспа табақ, РК 32373. Тиражы 25000. Бақасы 1 м. 70 т.

„Қарақалпақстан“ баспасы, Нөкіс қаласы, К. Маркс көшесі, 9.

Самарқанд областьтық баспа, полиграфия хәм китап саудасы ислери бойынша басқармасының М. В. Морозов атындағы баспаханасында терилип басылды. Заказ № 4630.

ҚАРАҚАЛПАҚ ХАЛЫҚ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРЫ

«Жүдә саз, жүдә жақсы, әне усылардан жазыушыларымыз үйренсе екен, бир гөп пенен шиләршесин шығарады... үлкен нақыл-мақаллар топламын дүзиу керек. Бул жазыушыларымыз бенен ораторларымыз ушын үлкен бир гәзийне болып хызмет етеди!»

В. И. Ленин.

Барлық халықлардың аүйзеки дөретпелеринде болған сияқлы, қарақалпақ халық аүйзеки дөретпелеринин үлкен бир тарауын нақыл-мақаллар құрайды.

Нақыл-мақаллар халықтың әсирлер бойы пухталап, кир жуқтырмай атадан балаға, гөнеден жанаға өткерип сақлап келген хасыл гәзийнеси. Оны өзлеринин мийнет тәжирий-белеринин жыйынтығы, әдиули ой пикирлеринин түйини, даналық сөз маржанларынын тот баспайтуғын тынығы иретинде жетистирилген.

Нақыл-мақаллар көбинше поэтик формаға ийе болады. Сонлықтан олар мәзи айтыла беретуғын жай сөзлердей шу-балаңқы болмайды. Көпшилик сөз шеберлеринин ой елегинен өтип шыңланып барып шыққанлықтан тили өткир хәм оғада көркем болады. Олар өзлеринин турмысқа ийкемлиги, узақ ойларды қысқартқан көлеминин шағынлығы, және пикирди исенимли етип баянлаудын өткир құралы болыуы усаған, қасийети менен аүйзеки халық дөретпелери басқа түрлеринен айрықшаланады. Булар жумбақ, ертеқ, жууап, айтыс, дәстанлардай арнаулы орынды, таярлықты ямаса сөз әсбапларынын жәрдемин талап етпейди. Биреу аз биледи, биреу көп биледи, қысқасы хәр ким өз билгенин иретли жеринде сөз арасында тиркеп пайдалана береді. «Нақыл-мақал қолланбай сөйлейтуғын адам жоқ».²

Бул дәстүр қарақалпақ, халқынын әйием заманлардан баслап, күнделикли сөйлеу практикасына терең тамырласқан.

Қарақалпақ халық нақыл-мақалларынын атқаратуғын хызмети де, басқа халық нақыл-мақалларындағыдай адам

¹ «Литературный современник», Ленинград, 1940, № 1, стр. 10.

² Қарақалпақ әдебияты ҚҚМБ, Нөкіс, 1959, 77 б.

менен адам арасындағы қарым қатнастарды көрсетеді. Собын менен қатар жәмийетлик хәм тәбият қубылыслары менен үрип-әдет, салт-сана, тәлим-тәрбия, жәмийетлик мораль, минез-қулықтың нормаларын бир сөз бенен айтқанда, халық турмысының айнасы, адамгершилик қағыйдаларының шежиреси сыпатында қәлиплескен. Нақыл-мақалларда айтылмайтуғын сөз, ашылмайтуғын сыр жоқ, дерлик. Турмыста бар ұақыялардың бәрининде өзине ылайықлы бояуы, орны, бақасы бериледи.

Халық нақыл-мақалларындағы усундай айрықша қәсийетти көрсете келип, М. Горький былай дейди: «Улыұма нақыл хәм мақаллар мийнеткеш халықтың барлық өмирин хәм социал тарийхий тәжирийбесин кеуилдегидей етип бир қәлипте салған»¹.

Халықтың неше әсирлик мун-жырын өз бойына сиирген бул жаңалық ойларын дәреткенде халық әпиұайы бос қыялларға берилмеген. Өз турмысында болған хәм болыұға тийисли хәдийселер менен затларды минеп сынаудан туған. Соның менен қатар ушқыр қыял, оптимистлик хәм гуманистлик талпынулар менен хәртүрли психологиялық кеширмелер, характер, образларды типлестиреди.

Қарақалпақ халық нақыл-мақалларында: жақсылық пенен жаманлық, дос пенен душпан, ашшы менен душшы, ҳадал менен ҳарам, саналылық пенен садалық усаған толып атырған турмыс детальлары салыстырылып сөз етиледи. Улыұма турмыс ямаса адамгершиликке мин болатуғын жарасықсыз зат яки қубылысларды қатты сынға алады. Әдиллик, ар-намыстың тазалығы таптырмайтуғын байлық иретинде бақалап келешек әуладқа нәсият етип қалдырады. Бул ҳаққында М. Горький тағы да мынадай деген: «...Усының бәри заңның, үәсияттын, режениң күшиндей күши бар қысқаша нақыл сөзлерге айланып сақланып қалған»².

Нақыл-мақаллар халыққа хәм уллы марксизм-ленинизм классиклери менен дунья әдебиятының ири үәкиллерине көп азық берген. Көркем әдебияттың ири үәкиллери өзлериниң философиялық пикирлерин халық нақыл-мақаллары менен безеген. Оған өзлериниң даналық пикирлери менен үлеслерин қосып отырады.

А. С. Пушкин рус халқының перемиологи В. Даль менен сөйлескен бир сөзинде «Хәр бир нақылымыз қаншелли мәнили, қаншелли сулыұ, қаншелли мазмунлы. Алтын дейсен, алтын!» деп рус халық нақыл-мақалларына оғада жоқары бақа берген.

Ауызеки халық, дәретпелериниң басқа түрлери сыяқлы нақыл-мақаллардың да шығысы тийкарында хәртүрли тарийхий ұақыялардың изи, географиялық атамалар, халықтың күн көриси, кәсип өзгешеликлери бериледи.

Жәмийетлик сананың формасы есапланған нақыл-мақаллардың басым көпшилиги турмысқа халықлық көз қарасты, халық массасының идеалларын көрсетеди. Нақыл-мақалларда мийнетти сүйиұ, илим-өнер, билим алыұға шақырады. Хәр исти өз ұақтында ислеудин әҳмийетин түсиндиреди.

«Қалған иске қар жаұар», «жауын менен жер көгерер, илим менен ер көгерер», «мийнети қатты болса жемиси татлы болады» т. б. Елге деген терең муҳаббат адамға туұған жерден, өсирген елден қымбатлы хәшиәрсе жоқ. Ұатан алтыннан қымбат, күннен сулыұ деп жасларды өз елиниң патриоты болыұға шақырады. «Ер жигит ели ушын тууылады, ели ушын өледі», «тууған жерге тууынды тик», «таудың уллылығы жерине қарай, ердин уллылығы елине қарай» т. б.

Нақыл-мақаллар күнделикли турмыста жүдә зәрүрли болған жағдайларды ежелеп үйретеди. Қарақалпақлардың халық хожалығында жетекши гараұлардан есапланған дийханшылықты «жер айдасан гүз айда, гүз айдамасан жүз айда», «Жер рысқал киндиги», «қапта қалғанша тапта қалсын» т. б.

Қарақалпақ халық ауызеки дәретпесиниң жемиси сыпатында халық арасында кең таралып турмысқа дурыс көз қарасты қәлиплестириуши нақыл-мақаллардың арасында, «жеген ауыз уялар», «жақсы пара береді, жаман бара береді», «қыз тәнисиси мал» сыяқлы революциядан бурынғы ел басқарыушы үстем топарлардың мақсет мүдделерин көрсетиуши нақыл-мақаллар да бар.

Нақыл-мақал термини қарақалпақлар арасына жүдә ерте ұақытларда-ақ таралған болса керек.

Бул терминниң халық арасына таралып, усы жанрдың атамасы болып қәлиплесиуи хәққында пикир айгыушы-

¹ М. Горький. О литература Москва — 1955, стр. 331.

² Архив А. М. Горького т. III, М., 1951, стр. 235.

¹ Пушкин Воспоминаниях современников. Ленинград 1950, стр. 455.

илимпазлардың көпшилигі, араблардың Орта Азия хәм Қазақстан далаларына келиуі менен, усы территорияларда жасаушы түрк тиллес халықларға араб тилинің тәсирінде өткен деп тастыйықлайды.

«Мақал» сөзи бизиң тилимизге араблардан кирген. Бунь мәниси «орынлы сөз» яғный «тийисли орынларда айтылған сөз». Араблар «Ликелли мөканын мөкаль» хәм орынға ылайықлы мөкалы бар дейди¹.

Гейпара илимпазлар усының дәлийли иретинде ертедеги әдебий мийрасларды көрсетеди. XI әсирдин белгили естеликлеринен есапланған Кутадғу билик хәм Махмуд Қашғарийдин «Девану Лугатит турк» китабында оғада көп нақыл-мақаллардың үлгилери бар екенин көрсетиу менен қатар «Тонукоктин хұрметине орнатылған ескертиште көркем тенеулер эпитетлер, метафоралар, нақыл-мақаллар, афоризмлер көп ушырасады»².

Бул жанр хәмме халықларда да бар. Бирақ хәр халықта хәр түрди терминлер менен бериледи. Солардың ишинде түрк тиллес халықлардың көпшилигинде айырым фонетикалық өзгешеликтери болмаса, өз-ара бир-бирине оғада жақын келеди.

Өзбеклер «мақол», туркменлер «нақыл ве аталар сөзи» қырғызлар «нақал-лақаптар», қазақлар «мақал-мәтел» дейди.

Ал бизде бул терминнің «хикметли сөз», «мысал сөз» «нәсият сөз» сыяқлы варианттары да бар. Қайсы халық қалай атап, қанша варианттары болса да бәриниң мәниси бир. Ата-бабалардан қалған хасыл сөз, даналық тапқырлықтың шәшмеси деп хұрметленеди.

Көпшилиги «аталар сөзи — ақылдың көзи» дейди. Бул бир жағынан нақыл мақаллардың тағы бир атамасы болса, екінши жағынан халықтың берген бахасы болып есапланады. Нақыл-мақаллардың термини хәм анықламасы бойынша, бир-бирине уқсас толып атырған түсиниклер бар. «Егер дунья жүзи халықларының нақыл-мақаллары жониндеги айтқан, аталық сөзлерин жыйнағанның өзінде, үлкен бир китап болар еди»³. Гейбир халықлар жоқарыда

1. Н. Исәнбет. Халық мәқальлери. 1 том, Қазан—1959. 9 бет.

2. Ертедеги әдебиет нұсқалары, Алма-Ата—1957, 13-бет

3. М. Әлимбаев. Әрнекті сөз ортақ қазына. Алма-Ата, 1967 жыл, 13-бет.

көрсеткенимиздей «нақыл хәм мақал» деп бөлмей усы терминлердин қөлеген биреуин қабыллаған. Ал усы дәстүр қарақалпақ халқының ески әдебий мийрасларында да ушырасады. Аңыз әңгимелер менен ертеке, дәстанлардың хеш биреуинде «мақал» термини айтылмайды. Барлық орынларда «нақыл» термини қолланылады хәм усы жанрдың атамасы сыпатында көзге түседи. Аўызеки халық дөретпелериниң қайсы жанрында қалай қолланылса, ямаса қандай ўақыяға байланыслы пайда болса да, нақыл сөз деп тастыйықлаулар бар.

Соған қарағанда «мақал» термининиң ўазыйпасы да «нақыл» терминине жүклеген болыуы ямаса сөз ықшамлылығы ушын бул сөз бирикпелериниң биреуин көбирек қолланған болыуы да мүмкин, Халықтың өзи «нақыл мақал еки сөз» деп бөледи де, «нақыл» терминин көбирек қолланады. Мектеп оқыу қуралларында «нақыл-мақал» деп тутас алынып та, «нақыл сөзлер», ямаса «мақал» сөзлер деп бөлип алынып та, хәртүрли анықламалар берилип жүр. Мәселен, бесинши класслар ушын дүзилген ўатан әдебиятында (1957—1959) нақыл сөзлер делинсе, сегизинши класслар ушын дүзилген қарақалпақ әдебиятының 1957 жылғы баспасында мақаллар хәққинда улыўма түсиник деп берилген. Басқа орынларда да усындай аўмасықлар орын алған. «Нақыл» термини өзбеклер менен қазақларда да бар, бирақ түркменлер менен қарақалпақлардағыдай улыўмаластырылмаған. Түркмен хәм қарақалпақларда «нақыл» термининиң ўазыйпасы басқа халықларға қарағанда хәртәреплеме кең хәм жийи қолланылады.

Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары өз-ара мазмун, әсиресе усы мазмунлық өзгешеликти пайда ететугын қурылыс өзгешелигине қарай парқы билипеди. «Нақылдың қурылысындағы» сөзлер дәл анық мәнис билдиреди. Сонлықтан ондағы сөзлер тыңлаушыға ақыл, үгит-нәсият сыяқлы еситилип, хешқандай түсиникти талап етпейди. Былайынша айтқанда турмыс хәдийселери менен ўақыя өзгешеликлерин туўрылап нақма-нақ жупластырылып айтылған мәнили сөзлерди нақыл сөзлер деп атаўға болар еди.

Ал мақалдың қурылысына кирген сөзлер аўыспалы, астарлы мәнис аплатады. Сонлықтан ондағы сөзлердин мәниси хәрқандай жағдайға байланыслы аўыстырылып

қолланыуға, түсиниуге бола береді. Онда ым-ишарат, тымсаллап сөйлеу басым болады. «Қызым саған айтаман келиним сен тыңла» сыяқлы қулақ қағыс арқалы іске асырады.

Мақалға тән тағы бір қасиет, ол туура гәпти тек тымсал гәпке алмастырады. Гейпара жағдайда заттың атын атамайды. Бірақ шәртлі түрде басқа зат арқалы жеткереді. Улыұма алғанда булардың біреуі турмысты анық нақма-нақ көрсетсе, екіншиси астарлы ауыспалы мәнисте сүүретлейді.

Бірақ сөздің барысында ескерте кететуғын бір нәрсе, гейбир нақылдың қурылысындағы сөзлер тиккелей өз мәнісин билдирип турып ақ ауспалы мәни шығарып та тура беретуғынлары бар. Бул хәмме халық нақыл мақалларына тән қасиет болса керек.

Жанлы тилде айырым нақыл мақаллардың бір-бирине жүдә жақын келе беріу қасиетін көрсетіп, русе изертлеушиси Снегиров «Базыбир мақаллар нақылдан, базыбир нақыллар болса, керисинше, мақаллардан келип шығады»¹ деген еді.

«Бақырауық түйенин бары жақсы, бақырып турғаны оннан да жақсы» «Қазаншының ерки бар, қайдан қулақ шығарса», «қыймылдаған қыр асар, бұлкилдеген жер терсер», «Тапқан біреуін сояды, таппаған екеуін сояды» хәм тағы басқалар.

Бул келтирилген нақыллардағы сөзлер тиккелей өз мәнісин аңлатыу менен қатар, олардағы астарлы ауыспалы мәніслер тексттеги сөзлерден кем соқпайды хәм аясы анағурлым кен. Бундай дәрежеге көтерілиуі, хәр бир нақыл-мақаллардың узақ өмир сүриуі ушың, оның қурылысына кирген сөзлерди бирнеше мың жыллар дауамында іслеп шынлауын жеткізгенлігін көрсетеді. Өйткени нақыл-мақаллар тек жеке адамлардың ғана емес, пүтин бир халықтың күши менен хәр бир сөздің тулғасы торланады. Оны кейинги әуладларға ақылгөй устаз, үлги етип пайдалана беріуіне усынады.

¹ И. Снегиров. Русские народные пословицы и притчи. М. 1948, стр. 19.

Мине усындай пүтин бир миллетің күши менен жасалған хасыл дүньясын жыйнау хәм баспа сөзде дағазалау іслери XIX әсирдің екінши ярымынан басланады.

Қарақалпақ халқының мәдениетін, әдебиетін үйреніу рус илимпазларының дыққатында әллеқашан-ақ болып келді. Сол тийкарда белгили қазақ илимпазы Ч. Валиханов қарақалпақлар арасында болып бир қанша ауызеки халық дөретпелерін жыйнайды¹. Н. П. Остроумов 1888—1891-жылларда «Туркстан крайының жергиликли халықларының нақыл хәм мақаллары»² деген кітабының (этнографиялық материаллар) бөлімінде 1110 нақыл-мақаллардың үлгилері берілген. Соның ишінде бірқанша қарақалпақ нақыл-мақаллары да бар. Бул топламларға халық арасына кен тараған тәбият хәм жәмийет қубылыслары хаққындағы нақыл-мақаллар және де үстем класс үәкиллеринің көз қарасларын баянлайтуғын нақыл-мақаллар бар.

А. А. Диваев «Сырдерья областындағы жергиликли халықлардың ертег, тымсал, нақыл, жумбақ, ырым хәм дәстандары»³ деген ат пенен бастырып шығарды. Солай етип, Октябрь революциясынан бурынғы қарақалпақ халық ауызеки дөретпесін соның ишінде нақыл-мақалларды жыйнау хәм баспа сөзде жәриялаушылар рус илимпазлары болды.

Коммунистлер партиясы жәмийетлик сананың бир формасы болған әдебиет таныу илимінің хәртәреплеме рауажланыуына айрықша ғамхорлық жасады. Әдебиеттің илим сыпатында рауажланыуы ушын зәрүр болған жаңа хәм хәрқандай тарийхый дереклерди үйреніуге хәм оны бир пүтин халық мүлки етип шағырауға жағдай тууғызды.

Қарақалпақ халық ауызеки дөретпесинің ажыралмас бир бөлегі болған нақыл-мақалларды изертлеу, топлам етип басып шығаруу ғалаба халықлық іске айланды. Усындай ийгиликли іслерди баслауда устазлық жәрдем

¹ Ч. Валиханов «Сочинения, издание под редакцией Н. И. Васильевского «в записках русского географического общества по отделению этнографии» СПб. 1904, т. XXIX.

² Н. П. Остроумов. Пословицы туземного населения Туркестанского края, Ташкент 1888; Сборник материалов для статистики Сырдарьинской области. Отдел I. Этнографические материалы. Пословицы и поговорки туземного населения Туркестанского края, Ташкент. 1891.

³ «Сборник материалов для статистики Сыр-Дарьинской области» Изд. 1895. т. IV. Ташкент.

берген, көрнекли рус илимпазы, филология илимлеринин докторы, профессор Н. А. Баскаковтың зор үлесі бар.

Ол 1926—1946 жыллар аралығында қарақалпақстанның барлық районларында болып, этнографиялық хәм диалектологиялық изертлеулер жүргизди. Усы изертлеулеринин жуўмағы иретинде 1951-жылы қарақалпақ тилинин биринши томын баспадан шығарды¹. Бул томда 700 ден аслам нақыл-мақаллардың үлгиси, қарақалпақ хәм рус тиллеринде берилген. Буның ең бир әҳмийетли жери, қарақалпақ халқының әдебий мийрасларын басқа миллетлерге таныстыруу менен қатар, келешек ұақларда нақыл-мақалларды рус тилинде топлам етип таярлау керек болған жағдайда таяр турған материал иретинде қабыллауға болады.

Дәслепки жылларда аўызеки халық дәретпелерин өз бетинше үйрениўшилерге көрсетпелер берип, пикир алысуўда Н. Дәўқараев, Қ. Айымбетов хәм тағы басқада жолдаслар көп нәрселер иследи. Сонын ишинде нақыл-мақалларды жыйнауға көбирек кеўил бөлген филология илимлеринин докторы, профессор Қ. Айымбетов болды.

Қарақалпақ халық аўызеки дәретпелерин жыйнауға жоқары оқыў орынларының студентлери менен муғаллимлер коллективи, жазыўшы-шайырлар белсене қатнасты.

Солардың қатарында 1946—1947 жылларда К. Бердимуратов Қоңырат районы мектеп оқыўшыларының жәрдеми менен «Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары»². И. Юсупов Тахта көпир, Қара өзек районларының территорияларынан «Қарақалпақ фольклоры» Кегейли-Шымбай районларында болып, «Қарақалпақ легендалары қосық хәм нақыл мақаллары»³. Р. Хожамбергенов. «Қарақалпақ нақыллары хәм әткөншек» деген ат пенен бир қанша материаллар тапсырды.

Нақыл-мақаллардың көп жыйналған дәўири, 1959 жылы Өзбекстан ССР Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалының ашылыўы мүнәсийбети менен өз алдына қарақалпақ фольклор секторының шөлкемлестирилиўи, аўызеки халық дәретпелеринин барлық түрлери бойынша, тереңнен

¹ Н. А. Баскаков. Каракалпакский язык, т. I. Изд. АН СССР. Москва, 1951.

² Өз ССР Илимлер академиясы ҚҚФ. китапханасының қолжазбалар фонды. С—42 инв. 1077.

³ Сонда Р—179 инв. 1172, 37430, 1607.

үйрениўге тағы да кең жол ашты. Әсиресе 1959—1972 жыллар аралығында филология илимлеринин докторы, профессор Қ. Мақсетовтың басшылығында Өзбекстан ССР ының Андижан, Наманган, Ферғана, Бухара, Самарқанд областьларында, сондай ақ Қарақалпақстан автоном республикасының барлық районларында өткерилген фольклорлық экспедициялар оғада жемисли болды.

Экспедиция қатнасуўшылары филология илимлеринин докторы Н. Жапақов, филология илимлеринин кандидатлары Қ. Мамбетназаров, А. Алимов, илимий хызметкерлер (мархум Ө. Ерполатов М. Низаматдинов), А. Қожықбаев, Ж. Қошниязов, Т. Нийетуллаев хәм тағы басқада жолдаслар тәрәпинен қарақалпақ аўыз еки дәретпелеринин барлық үлгилери бойынша бай материаллар топланды. Жыйналған материаллардың ишинде нақыл-мақаллар хәм терме-толғаулар менен совет дәўиринде дәрәп атырған жана нақыл-мақаллар, афоризмлерде мол. Тағы да усыларға қоса, сектордың илимий хызметкерлери хәр жылы планлы түрде республиканың белгилли бир зонасында илимий командировкаларда болып айырым мәселелерди анықлау, толықтыруу, хәр жанрды өз алдына жазып алыу, айырым нақыл-мақаллардың вариантлары, диалектик өзгешелик-лери, пайда болыу дәўири тарийхий жағдайлар менен байланысуу мәселелери усаған белгилерине шекем анықлау нәзерде тутылды.

Сонын менен қатар әдеттегише аўызеки халық дәретпелерин жыйнауға республиканың барлық мектеп оқыўшылары, муғаллимлер коллективи менен айырым өз бетинше қызығыўшылар көп жәрдем көрсетеди. Хәр жылы сектордың адресине оқыўшылар менен муғаллимлерден хәртүрли қызықлы сораулар, өзлери жыйнаған бақалы материаллар келип түседи. Мәселен 1962 жылы Т. Генжемуратов (Тахта көпир) «Турмыс салт қосықлары хәм нақыл-мақаллар»¹. Усы жылы Ө. Шәрибаев (Нөкис) «Қарақалпақ нақыл-мақаллары»² деген ат пенен 1331 нақыл-мақалларды жыйнап оны өз бетинше алфавит бойынша тәртиплестирген. Азат Әбдиқалықов (Нөкис) «қарақалпақ нақыл-мақаллары»³.

¹ Өз. ССР Илимлер академиясы ҚҚФ. китапханасының қолжазбалар фонды

² Сонда, Р—98, ИНв. 3389.

³ Сонда, Р—183, 53145.

Ө. Нурғалиев (Шоманай), «Қарақалпақ нақыллары»¹, 1963 жылы А. Құлымбетов (Хожели), «Қарақалпақ нақыл-мақаллары»² деп булда алфавит тәртіби бойынша системаластырып тапсырды. Булардан басқада арнаулы тема қойылмай фольклордың басқа жанрлары менен қоса жазып алынған нақыл-мақаллар да аз емес. Бирақ усыларға қарап, қарақалпақ нақыл-мақаллары толық жыйналып болыныпты деген пикир туумауы керек. Себеби, нақыл-мақал күн сайын турмыстың талабынаң тууылып қатары көбейип отырады. Усы процессти есапқа алып филология илимлеринин докторы, профессор Қ. Айымбетов былай дейди: «Қарақалпақ нақыл сөзлери толығы менен еле жыйналған жоқ, оны толығы менен жыйнау мүмкин емес»³. Буны үзликсиз жыйнау, үйрениуди талап ететугын сарқылмас гэзийне деп қарау дыққатқа ылайық.

Енди усы жыйналған материаллардың баспа сөзде жөрияланыу жағдайлары қандай болды? Нақыл-мақаллардың жөрияланыуы шын мәнисинде, совет власты жылларында ҳайқыйқат иске асты, С. Мәжийтовтын 1925 жылы шыққан «Әлиппе», «Егеделер сауаты» нан баслап ҳазирги күнге дейинге барлық әдебият оқыу қуралларында, хрестоматияларға берилип киятыр.

Ал, айырым китап болып басылып шығыуы ҳәм арнаулы илимий мақалалардың жазылуы 1950-жылдан басланады. Соңғы жыллар қарақалпақ нақыл-мақаллары қандай дәрежеде боса да, рус ҳәм басқа миллет тиллеринде де шыға баслады. Бул тарауда филология илемлеринин кандидаты А. А. Валитованын атын атап өтиу арынлы. Ол 1961-жылы, СССР Илимлер академиясы тәрәпинен баспадан шыққан «Пословицы и поговорки народов Востока»⁴ деген китапқа қарақалпақ тилинен рус тилине аударыуы менен бес жүз қырық бестен аслам қарақалпақ нақыл мақаллары жиберилген». Без бога шире дорога⁵ деген китапшаға Союзда жасаушы барлық миллетлердин ҳәрқандай динге қарсы (атеистлик) нақыл-мақаллары жыйнастырылған. Солардың қатарында қарақалпақ мақаллары да бар. Китаптың кейнин-

¹ Өз. ССР Илимлер академиясы ҚҚФ. китапханасының қолжазбалар фонды. Р—74—инв. 42921.

² Сонда, Р—98, инв. 46928.

³ Қарақалпақ нақыллары ҳәм мақаллары, Нөкис—1956, 8-бет.

⁴ Пословицы и поговорки народов Востока, Москва, 1961 г.

⁵ Без бога шире дорога. Москва—1963, стр. 55—118.

деги библиографиясында, революциядан бұрынғы қарақалпақ фольклорын жыйнаушылардан есапланған, Н. И. Остроумов пенен А. А. Диваевлардың жыйнаған материалларынан пайдаланғанлығы ескертилген.

«Дин және дин ийелерин әшкаралайтуғын мақал мәтелдер»¹ деген топламға да, қонсылас республикалар менен шығыс халықларының нақыл-мақаллары берилген. Онан кейин «Ақыл-ақылдан қувват олады»² деген ат пенен өзбек тилинде шыққан китапқа марксизм-ленинизм классиклери менен Дүнья жүзи әдибиятының ири ўәкиллеринин данышпанлық ойлары алынған. Усындай жетик ой, даналық дөретпелердин арасында қарақалпақ нақыл-мақаллары да аз емес.

Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары Қ. Айымбетовтың баспаға таярлауы менен өз алдына 1950—1956-жылларда еки ирет китапша болып шықты³. Оған бес жүзден аслам ен жақсы қарақалпақ халық нақыл-мақалларының үлгилерин жиберген. Топлам жәмийетшилигимиз тәрәпинен қызғын қууатланып, сол тийкарда бир қатар илимий мақалалар да шықты⁴. Булардың көпшилиги «аталар сөзи, ақылдың көзи» болған халық даналығын толықтырып тағы да шығарыуға қозғау салды.

Соған байланыслы бул топламға Өзбекстан ССР Илимлер академиясы Қарақалпақстан филиалының китапханасының қолжазбалар фондында бұрыннан сақланған материаллар менен қарақалпақ фольклоры секторының илимий хызметкерлери тәрәпинен ҳәр жылы-жыйнаған материаллары тийкарында дүзилди. Сонын менен қатар Қ. Айымбетов баспаға таярлаған қарақалпақ нақыллары ҳәм мақаллары топламынан пайдаланылды.

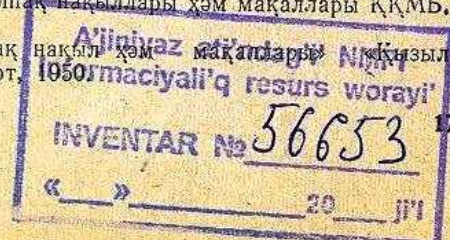
Топламға кирген нақыл-мақаллар менен терме-толғаулар усы ўақытқа шекем баспа сөзде дағазаланған (топламлар менен оқыу қуралларында берилип жүрген) нақыл-мақаллар менен салыстырылып шығылды.

¹ Дин және дин ийлерин әшкаралайтуғын мақал-мәтелдер. Алма-Ата, 1965, 16-бет.

² Ақл, ақылдан қувват олады. Тошкент—1967, 138, 150, 176, 198-бет.

³ Қ. Айымбетов. Қарақалпақ нақыллары ҳәм мақаллары ҚҚМБ. Нөкис 1949—1956.

⁴ Х. Батырбеков. «Қарақалпақ нақыл-мақаллары» жыйнағы. Қарақалпақстан газетасы 13-март.

Накыл-мақалларды классификацияға бөлиу жағдайы, илимде ҳазирге шекем белгили бир изге түспей киятыр. Мектеп оқыу қуралларында берилип жүрген, накыл-мақаллардың үлгилерин группаларға бөлиу тәртиби ҳәртүрли. «Бирқанша мийнетлерден табылып қалатуғын, абстракция, психологияластырыу, адамның көз қарасындағы идеалистлик элементлерди үлкейтип көрсетиу, тағы басқалар қабыл алынған принципти иске асырыуға зыянын тийгизеди»¹.

Биз бул топламға киргизилген накыл-мақалларды идеялық ҳаққындағы накыл-мақаллар.

цип бойынша үлкен жети группаға ажыраттық.

1. Мийнет ҳаққында накыл-мақаллар.
2. Жәмийетлик мораль нормалары, ақыл-нәсият характериндеги накыл-мақаллар.
3. Уатан, — ел—халықты сүйиу ҳәм аўызбиршилик, дослық ҳаққындағы накыл-мақаллар.
4. Жыл мәўсимлери ҳәм тәбият көринислери ҳаққындағы накыл-мақаллар.
5. Дин ҳәм ҳәкимшиликке қарсы дәретилген накыл-мақаллар.
6. Жаңа накыл-мақал ҳәм афоризмлер. Шайырлардың дидактикалық қатарлары.
7. Терме-толғаулар.

Булар да өз ишинде бирнеше майда темашаларға бөлинди. Ескерте кететуғын бир нәрсе, накыл-мақаллардың айырымлары көп мәнили, текстте қолланылыуына қарай ҳәртүрли ўазыйпаны атқарыпта келе береді. Накыл-мақалларды классификацияға бөлгенде қыйыншылық туўдыратуғын жағдайлардың бири де усы. Гейбиреўлерин қайсы темаға қосыу жумбақ болып турады. Бул улыўма накыл-мақал жанрына тән қәсийет.

Накыл-мақаллардың усындай тәбиятын көрсете келип, В. Даль, «гейпара накылларға түсинбей, (бул аўхал гейде болады) күлки ўшын ямаса жазып алыўшыларда шалағайлық я дүзетиу болған шығар деп ойлап қаласаң ҳәм ол накылды қатардап шығарғын келеди. Бираздан кейин «сайлап алыуға я бийкар етиўге ким ҳуқық берди» деген ойға кетесең. Сен гүл терип атырғанын жоқсан, ал накыл жыйнап атырсаң гой»² деген.

¹ В. Чичеров сборник В. Даль Пословицы русского народа, Москва, 1957 стр. XII.

² В. Даль. Пословицы русского народа. Москва, 1957, стр. 7.

Бул бир қатарлы аллегориялық усылда қуралған мақалларда ғана емес, еки қатарлы накылларда да ушырасады. Қарақалпақ накыл-мақалларының басым көпшилиги дерлик еки ҳәм көп қатарлы болып келеди. Оларда бир-бирине ұқсамайтуғын затлар қубылыс, тип, образлар алына береді. Мәселен, «дийханшылық бәри бес, шараўшылық оған ес» «Жаўын менен жер көгереди, илим менен ер көгереди» ҳәм тағы басқалар.

Мине усындай еки үш темаға тийисли материал бола беретуғын накыл-мақалларды бөлиуе болмайтуғынлығын есапқа алып ҳәм өзгериссиз қайталана беріуден аўлақ болыу ұшын қайсысынын идеялық бағыты, мазмунының теңлигине қарай группаларға ажыратылды.

Соның менен бирге топламға жиберилген терме-толғаулардың бир қатарларын вариантлары менен жибердик. Өйткени бир термениң өзін хәр Жыраў хәр түрли етип өзінше қосып ямаса унамаған (умытылған) жерлерин қалдырып атқара берген. Сондай-ақ Ферғана ойтапына жайласқан жоқары қарақалпақларының арасынан жазып алынған терме толғаулар да вариантласып кеткен. Ҳәтте Мақтымқұлы, Әжинияз шайырдың нәсият характериндеги қатарларын термелерге араластырып жибергенлиги байқалады.

Бирақ усының менен накыл-мақалларды системаластырыу тик аяғынан турғызылып, мүлтиксиз исленди деген жуўмақ шықпайды. Себеби «халық қыялы көл» накыл мақалларға объект болған затлар менен ўақыялардың саны ушан теңиз. Сонлықтан буларда да аўысып сүйисип жүргенлери аз болмаўы керек. Көптең көзи көргіш. Көп табады минди. Накыл-мақалларды дәретиуши де, атқарыушы да, халық болғанлықтан өзине унамаған жерин көрсетип баспаға таярлаўшыларға көмек берер деген үмиттеміз.

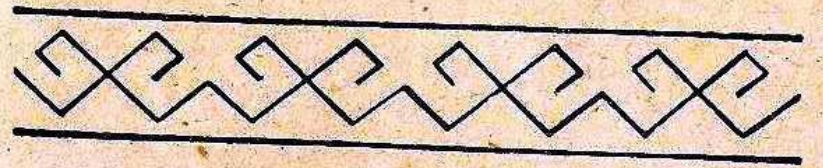
ТӨРЕБАЙ НИЙЕТУЛЛАЕВ,
филология илимлеринин кандидаты.

І БОЛИМ

I. МИЙНЕТ ХАҚЫНДА НАҚЫЛ- МАҚАЛЛАР

Мийнеттин көзин тапқан,
Бақыттын өзін табады.

Жалқау өз үйине өзи қонақ.

Ериншектин еки досты бар,
Бири уйқы, бири күлки.

Ақылының кемлигин,
Күлки менен жеткерер.
Брысқалының кемлигин,
Уйқы менен жеткерер.

Мийнет пенен рәхәт,
Екеуи де барабар.

Жалқау қарап отырып шаршайды,
Ериншек етигине сүринеди.

Қазыудың тебигин теуип турман,
Бирақ ренгеси хайран етип тур.

Жол бойының жұмысын,
Жолға шықсан көрерсең.

Адамның қолы — гүл,
Маңлайдың тери — нур.

Ең гөззалық ақыл менен мийнетте,
Солар ғана жеткереди зийнетке.

Мийнети аздың мийуасы аз.

Жалқау менен дос болсан,
Аштан өлерсен,
Сылтаудың астында қаларсан.

Етпеген мийнет адамнан,
Қорадағы қой артық.

Хәрекетте — берекет бар.

Аз болсын саз болсын,

Бөдене болсын яғ болсын.

Еңбек етсең емерсен.

Керилген менен хеш уақыт ериншеклик
кетпейди,
Ериншеклик бийлеген — мақсетине жетпейди.

Еңбектиң наны мазалы,

Көп жегін келсе,
Көп ислеуге де еринбе.

Мийнет пенен ер көгерер,
Жамғыр менен жер көгерер.

Мийнетин ким көрсе,
Рәхәтин де сол көреді.

Жигит келсе иске,
Ғарры келсе асқа.

Көз қорқақ, қол батыр.

Талаплыға нур жауар.

Ер егиз, еңбекте жалғыз.

Мийнет етсең емерсен.

Жигит малы жер астында.

Келген дәулет,
Кеткен мийнет.

Билмесен сөйлеме,
Мийнетсіз хәзлик ізлеме,

Бийкардан хәмме безер.

Жақсы ислесен асынды жерсен,
Жаман ислесен басында жерсен.

Ердин данқын еңбек шығарады.

Ериншеклик басқа бәле.

Талабында бардын соныда бар.

Ислесен тислерсен.

Ериншек адам тиленшек келеді.

Азықлы адам шаршамас.

Мийнеттин түби рәхәт

Жатқан постын астынан суу да өтпейді.

Жатқанға жан жууымайды.

«Харма» деген хәлге қууат,
«Бар бол» деген бәринен зыят.

Ерте турған жигиттиң ырысы артық,
Ерте турған қатынның бир иси артық.

Шала-пула ислесен,
Қыста жупыны кийинерсен,
Уақтында қызып ислесен,
Қызыллап қырман үйерсен.

Мийнетсіз өмир — қара кемір.

Жалқау менен дос болсаң,
Аштан өлерсен.
Сылтаудың астында қаларсан.

Етпеген мийнет адамнан,
Қорадағы қой артық.

Хәрекетте — берекет бар.

Аз болсын саз болсын,
Бөдене болсын яғ болсын.

Еңбек етсең емерсен.

Керилген менен ҳеш уақыт ериншеклик
кетпейди,
Ериншеклик бийлеген — мақсетине жетпейди.

Еңбектин наны мазалы,

Көп жегің келсе,
Көп ислеуге де еринбе.

Мийнет пенен ер көгерер,
Жамғыр менен жер көгерер.

Мийнетин ким көрсе,
Рәхәтин де сол көреді.

Жигит келсе иске,
Ғарры келсе асқа.

Көз қорқақ, қол батыр.

Талаплығы нур жауар.

Ер егиз, еңбекте жалғыз.

Мийнет етсен емерсен.

Жигит малы жер астында.

Келген дәулет,
Кеткен мийнет.

Билмесең сөйлеме,
Мийнетсиз хәзлик излеме,

Бийкардан хәмме безер.

Жақсы ислесең асынды жерсен,
Жаман ислесең басында жерсен.

Ердин данқын еңбек шығарады.

Ериншеклик басқа бәле.

Талабында бардын соңыда бар.

Ислесең тислерсен.

Ериншек адам тиленшек келеді.

Азықлы адам шаршамас.

Мийнеттин түби рәхәт

Жатқан постын астынан суу да өтпейді.

Жатқанға жан жууымайды.

«Харма» деген хәлге қууат,
«Бар бол» деген бәринен зыят.

Ерте турған жигиттин ырысы артық,
Ерте турған қатынның бир иси артық.

Шала-пула ислесең,
Қыста жупыны кийинерсен,
Уақтында қызып ислесең,
Қызыллап қырман үйерсен.

Мийнетсиз өмир — қара кемір.

Тиси шыққан балаға,
Шайнап берген ас болмас.

Урашының да өзине ылайық қонағы бар.

Қолы қыймылдағанның аузы қыймалдайды,

Басы жоқтың асы жоқ.

Мийнет етсең еринбей,
Тояды қарның тиленбей.

Азат басың болсын десең,
Қолдан келсе жұмыс ислен.

Ерте жат та, ерте тур,
Бир пискекті артық ур.

Қыймылдаған қыр асады,
Бүлкілдеген жер теседи.

Абырой алайын десең артық
ислеуге еринбе.

Жүрген озар, турған тозар.

Жалғыз жеген тас болар,
Көп пенен жеген ас болар.

Жазда төбеси қайнамағанның,
Қыста қазаны қайнамас.

Дәрьяның суын бәхәр тастырады,
Адамның кеулин мийнет тастырады.

Жолаушының парызы,
Жүрсе өтелер.
Саудагердің қарызы,
Берсе өтелер.

Жақсы ис күсейди,
Ақмақ қылыш истейди.

Мийнеттің зийнети қасында.

Жан қыйнамай жұмыс питпес,
Талап қылмай муратқа жетпес.

Алтын отта белли,
Адам мийнетте белли.

Көпке жууырған,
Аздан қуры қалады.

Жалқауға сан жоқ,
Бийталапқа нан жоқ.

Мийнетте манлайы терлемегеннің,
Қазаны қасла қайнамас,
Қайнаса да қойылмас.

Мийнетсіз рәхәт жоқ.

Мийнет — рәхәттің тырнағы,
Мийнет иштейің ашар,
Жалқау мийнеттен қашар.

Адамды шаршатқан заттың —
Бәри мийнет.
Адамды рәхәтлендирсе, —
Бәри зийнет.

Жақсы мийнет — жарым ырыс.

Дарақты жер көгертер,
Адамды мийнет көгертер.

Көп жұмысқа қыйналсан,
Машақатқа тап боларсан,
Азға қанаат етпесең,
Оған да зар боларсан.

Исти билип исле,
Ақылды қосып исле.

Мийнеттің жолы қатты, наны татлы.

Мийнет пенен танылған ердің,
Мәңгилікке өшпейді тарихтан аты.

Уйықламасаң ашылмайды қабағың,
Мийнет етпей ағармайды тамағың.

Еңбеклі ер ерінбес,
Мийнетсіз дүнья көрінбес.

Ғайраты бар кisinin,
Ләззети бар исинин,
Ғайраты жоқ кisinin,
Ләззети жоқ исинин.

Ислегеннің аузы асқа толады,
Жалқаудың жұмысы дау болады,
Айтатуғыны зан болады,
Көрмеген адамға таң болады.

Жатып ишер жалқау болады,
Қос жақпас мылқау болады.
Жаман адам қайыр бермес,
Қарыны тойып тамақ жемес.

Жалқаудың күні қорлық.

Илимді мийнетсіз ийелеп болмас.

Бірді биреу береді,
Көпті мийнет береді.

Мийнет сүйген хеш уақытта кем болмас.
Мийнеттен қашқанды адам деп болмас.

Билимсіз ис жоқ,
Мийнетсіз ас жоқ.

Мийнет пенен жер көгерер,
Илим менен ер көгерер.

Көп ислеген көп алады,
Тәсил салған итибарсыз қалады.

Мийнет муралдына жеткерер,
Сумлық абыройыңды төккізер.

Хадал мийнет аздырмас,
Сумлық бойын жаздырмас.

Мийнет-билсең екінші анаң,
Жел тийгізбес болар панаң.

Мийнет етпей елге өкпелеме,
Төгин төкпей жерге өкпелеме.

Мийнети қатты болса,
Мийуасы татлы болады.

Мийнет абырой қосады,
Жалқауды сумлық басады.

Жалқаудың жаны татлы,
Мийнеттин наны татлы.

Даңқын жаяр мийнет еткен,
Алғыс алар сыннан өткен.

Еңбек етсең емерсең,
Камалына жетерсең.

Мийнеттин наны мазалы,
Мийнетсіз пал да ызалы.

Адам мийнети менен сулуу.

Адамның келбети хәм көрки — мийнет.

Жақсы жұмыс басында,
Жалқау үйдин қасында.

Жақсыға көп ереді,
Жалқауға шөп ереді.

Жақсының жаты болмас,
Жалқаудың уяты болмас.

Питпей ис қалмайды,
Абырой менен питкен ис табылмайды.

Еңбектен қашқан дүмпекке жолығар,
Суу шығара алмай шалығар.

Көз жумбай суу кешіу жоқ.

Хәрекет болмай берекет болмайды.

Хызмет етпе, хызмет етсең — миллет етпе.

Өзи ушын хызмет қылған адам,
Өзи ушын отлаған мал менен тең.
Халық ушын хызмет қылған адам,
Адамның суйген улына тең.

Исिम онсын десең әдисин тап,
Халқына хызмет — өзіңе үлкен хұрмет.

Болмас кисиге ис жоқ,
Иссиз кисиге ас жоқ.

Ғақысын жесең биреудин,
Ол-мийнеттен қашқанын,

Отын деген шөп болады,
Тере берсең, көп болады.

II. ДИЙҚАНШЫЛЫҚ КӘСИБИ ҒАҚҚЫНДА НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР

Арпа, бийдай ас екен,
Алтын, гүмис тас екен.

Сыпайының соны ғеш,
Дийқаншылық бәри бес,
Шаруашылық оған ес.

Еккенде жоқ, тиккенде жоқ,
Қырманда таяр.

Шөлде суусызлықтың азабын шекпеген,
Үйде ыссы нанның қәдирин не билсин.

Бир жыл тут еккен киси,
Жүз жыл гәуҳар тереди.

Кебир жердин көрпеси,
Жауын жердин сорпасы.

Жалғыз тайды үйреткен,
Сейис болып аталмас,
Жалғыз терек көгерткен,
Бағман болып аталмас.

Салыға суу берсең,
Зүрәәти мол дерсең.

Биймезгил жауған қар,
Жерге түспей ерийди,
Ерте көмсең ураны
Жаздан өтсе ширийди.

Қауының ерте писсе,
Базарда нырқ қаша ма.

Ексең жерди қандырып,
Аласаң өним жандырып.

Ерте ексең бийдайды,
Умытасаң құдайды.

Ерте ексең, пахтаны,
Мол зүрәәт тапқанын.

Жер айдасаң гүз айда,
Гүз айдамасаң жүз айда.

Әкең мурап болғанша,
Жерин ой болсын.

Сағадағы суу ишеди,
Аяқтағы уу ишеди.

Бир бәлеси болмаса,
Шүдигарда балық не жесин.

Қап та тен, дорба да тен.
Жантақлы жерде сона бар.
Жери қатты болса,
Өгиз өгизден көреді.
Берсен аларсан,
Ексен оарсан.
Орақшының жаманы орақ таңлайды.
Туқымын тап та, жерине бар.
Қапта қалғанша,
Тапта қалсын.
Бир түп шеңгелди,
Мың жыл қораласан да бағ болмас.
Бақшаны күтсен бағ болады,
Күтпесен жантақ болады.
Заманы бирдің қамалы бир,
Қырманы бирдің самалы бир.
Қызыл гүл еккеннің қырманы болмас,
Соннан қалдық әлхәббиз.
Салының арқасында,
Шигин де суу ишеди.
Аты жүрмеген,
Арысын төбелейди.
Сорлының қауыны ақ болады,
Писемен дегенше жеп болады.
Бир қолда еки ғарбызды тутып болмас.
Елли тиллалық арбаны,
Еки ярым теңгелик көшер бузады.

Қос айдаған бала ишсин.
Не ексен, соны оарсан.
Бир дигири қалғанша айдай бер.
Жууерини жерине сеп,
Нан ийманның арқауы.
Сорлы жерге ақбас шығады.
Өскен теректин тамырын шаппа .
Қапқа түскен қатындики.
Жаман қазыушы бел таңлайды.
Сууды сағасынан тый.
Ол не деген партақ,
Басында бир өрим қағы жоқ.
Бул не деген шартақ.
Елге бир нәубет,
Жерге бир нәубет.
Өгизине күши жетпеген,
Арысын төбелейди.
Қимнин тарысы писсе,
Сонын тауығы.
Тоғайдан тоғай туады.
Шегирткеден қорыққан егин екпес,
Ийттен қорыққан гада болмас.
Бақылдың бағы жүрмес,
Ексе шарбағы көгермес.
Сумырай келсе, суу қурайды.

Өзин билмейтуғын жағдай жоқ,
Кудан да арба, өгіз жоқ.

Гүришти май келтиреді.

Не ексең соны орарсаң,
Не берсең, соны аларсаң.

Тама-тама көл болар,
Бир тамбаса шөл болар.

Жылай-жылай жап қазсаң,
Күле-күле суу ишесен.

Бұрын ексең бұрын орарсаң.

Тил менен орақ орсан,
Белиң аұырмайды.

Жамғыр жер ырысы.

Егин ексең ерте ек,
Ағаш тиксең бәхәр тик.

Туқымын жақсы болса,
Өнім де жақсы.

Бөрі арығын билдирмес,
Сыртқы жүнін қампайтар,
Шигиннің ләззеті жоқ,
Қуры қапты қампайтар.

Салы сууға тоймайды.

Өгіз жеккеннің булқыны қурайды,
Адам-адам менен сөйлеспесе
құлқыны қурайды.

Жер де берсең береді.

Бир күнге өгіз өлмейді,
Екі күнге ийесі бермейді.

Қауынның пәлегі ашшы,
Түйнегі душшы.

Дийқандики жылда әрман,
Балықшыныки күн де әрман.

Тамшы тамып жауын болмас,
Ийт түйнектен қауын болмас.

Тамшы тамса көл болады,
Жауын жауса сел болады.

Қимнің жерін ексең,
Соның жырын жырлайсан.

Қашып кетсең де шашып кет,

Ел аұлақ болса,
Доныз төбеге шығар.

Тухым сеппей дақыл болмас,
Әулийедей бақыл болмас.

Себеп пенен шерік болады,
Айтса жүре мойын ортақ болады.

Тауға жеміс пителипті
Жеп кетейік неміз кетипті.

Қара жерді жаманлама,
Көп беретуғын өнімді.

Нан пискенше гүлше күйеди,
Рас сөзге хәмме басын ийеди.

Тикенексіз гүл болмас,
Машақатсыз бахыт болмас.

Темеки тегін келмейді,
Теңгеге келеді.

Салы сууға тоймас,
Қырғауылдың баласы,
Шетлегенін қоймас.

Гөне пахта бөз болмас,
Бөз болсада саз болмас.

Баягылар багда қалды,
Бағ жығылып сууда қалды.

Гүлдің өскен жерінде бақасы жоқ.

Жердің бахты тайса,
Сууы төменге түседі.

Тапқан гүл келтиреді,
Таппаған бир бау пияз.

Арпа, бийдай ақ болады,
Сары қауын қақ болады.
Сары майға былғаған,
Сөктің дәми көп болады.

Жыланнның жек көрген асы ғарбыз,
Ол да ининнің аузынан шығады.

Барды жоқты билмейді,
Пал тилейді тамағым.

Ағаш мийұасы менен танылады,
Адам мийнети менен танылады.

Ауыздың көби асқа жақсы,
Қолдың көби иске жақсы.

Ағаш екпеген саясында жатпас,

Суусыз жердің аты ийесіз,
Улсыз ердің малы ийесіз.

Суудың жерге сиңип аққанынан қорық,
Жигиттің жерге баққанынан қорық.

Қурғақ ағаш жанар-сөнер,
Жас ағаштан қасыл өнер.

Ер елден бууаз болса,
Жер хәм ерден бууаз болады.

Төгин төкпей егин питпес,
Үйренбесең билим питпес.

Қауын жесең сәхәр же,
Сәхәр жемесең бәхәр же.

Суу гезегинен қалған,
Он еки ай аш қалады.

Дигирман гезегинен қалған,
Бир күн аш қалады.

Ас арқау, кийим көрик.

Төгин жер ырысы,
Егин ел ырысы.

Молдеклиге жер берсен,
Өзинди қууып шығарады.

Екпеген жерге көгермес.

Гөп унда емес, бийдайда.

Сабағында сайрамасаң,
Қызылында қызарарсан.

Гөне қырманды қанша сууырсаңда
дән шықпас.

Қысы менен жуп шығыр,
Жазы менен тақ шығыр.
Ақырында жоқ шығыр.

Әспеклеп суу ишкен,
Зорығып уу ишкен менен тең.

Гүли ушын тикенекти де сууғарасаң.

Саялық екпеген салқында жатпас.

Сорлы жигитке сортақ жер тап болады,
Егини көгермей ақ жоқ болады.

Азамат ердин қәдирин,
Ағайин билмес жат билер,
Жақсы жердин қәдирин,
Хожасы билмес қул билер.

Ағашы аласа болса да,
Мийұасы тамаша.

Қарамық өзін бағ санар,
Төбе өзін тау санар.

III. МАЛ ШАРУАШЫЛЫҚ КӘСИБИ ХАҚҚЫНДА НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР

Ат алсаң ауылын менен,
Айыбы табылса ағайиннің мойнына.

Ат услаған азабынан қутылар,
Ер услаған еңбегинен қутылар.
Арғымақ аттын қуйрығы,
Бирде жипек бирде қыл.

Түри жақсының белгиси,
Бирде төре, бирде қул.

Аласаны атқа санама,
Жақсыны жатқа санама.

Арғымақ атқа оқ тийсе,
Ябыдай болып туұламас,
Ер жигитке оқ тийсе,
Жамандай болып шуұламас.

Алпыс қулан ат болмас,
Атасына нәлет онын.

Ат, тоны бар кисинин,
Той-жыйынға барысы бар,
Ул, қызы бар кисинин,
Қудалыққа барысы бар.

Арық атқа қамшы өтер,
Жыртық үйге тамшы өтер.

Алтын ерин атқа тийсе,
Алтынын алда отқа сал.

Ат айында қулынлайды,
Бийе жылында қулынлайды.

Айғырды неден қойсан,
Атты да соннан минесен.

Атлы қақысын жаяу жибермейди,
Әлұан-әлұан шабанлар,
Шамасына қарай шабады,
Атлы батыр, атсыз қарап жатыр.

Ат қәдирин жоқ билер,
Ас қәдирин тоқ билер.

Ат минбеген ат минсе,
Шаба-шаба өлтирер,
Тон киймеген тон кийсе,
Силке-силке тоздырар.

Алты күн атан болғанша,
Бир күн буұра бол.

Алыстан шабынған буұранын,
Күши болмайды.

✓ Ат жүйригин түлки сүймес,
Ауырыу адам күлки сүймес.

✓ Буғанын өзи қартайса да,
Мүйизи қартаймайды.
Жақсының өзи қартайса да,
Сөзи қартаймайды.

Бурай-бурай қар жаўса,
Боран атты өлтирер,
Аз адам көп адамды,
Үлкен ойға шүмдирер.

Буралқы мал миниўге жақсы,
Уарсақы сөз күлиўге жақсы.

Бир бийеде еки емшек,
Бири кетсе сүти жоқ,
Бир түйеде еки өркеш,
Бири кетсе күши жоқ.

Буганын ҳарамзадасы,
Бузаўдың арасында жүрер.

Барымтадан алған мал емес,
Қуып алған қун емес.

Тулпардын үйири бир болса да,
отлаўы басқа.

Тулпар тобын табады.

Тулпар питпейди,
Питсе кетпейди.

Торыдан туўғаннын өзгелиги жоқ.

Туяғы пүтин тулпар жоқ.

Түйе көп болса жүк сыймайды,
Түйе өлген жерде жүк қалады.

Түйенин тамығаны жантақ.

Шидерли ат-өз атын,
Тусаўлы атта гүман бар.

Шарўанын түби кеңес,
Саўдагердин түби қарыз.

Шаршап минген ешек аттай болар,
Аш болып жеген пәтирек қанттай болар.

Еси кеткен ешки жияр,
Ешки жыйып есин жияр.

Ешки егиз туўып қойдан аспас,
Ийт сегиз туўып елден аспас.

Қой егиз тапса шөптин басы айры туўады,

Қойлы бай құрлы бай,
Жылқылы бай сылдыр бай.

Өриси жақын от отлайды,
Ауылы жақын ас ишеди.

Малды құртайын десең пул ет,
Дәнди құртайын десең ун ет.

Ортақ өгизден өз бузаўым жақсы.

Мал адамның баўыр ети.

Мал ашыўы — жан ашыўы.

Мал жайнасаң қонысын тап,
Ас жыйнасаң ыдысын тап.

Мал құлыннан, ақша тойымнан жыйналады.

Мал айдаса жаўдики,
Ысқырса желдики.

Мал жаным садақасы,
Жан арым садақасы.

Жортақ аттың жоқлығы жақсы.

Жоқты жоқ табады.

Жақсы аттың жасын сорама.

Жойылып табылған мал олжа.

Жүйрик сынынан айрылар жалы кетсе,
Жигит сынынан айрылар малы кетсе.

Желини саў қой,
Қосаққа жүрмес,
Күшине толған нар,
Буйдасыз жүрмес.

Терли қулан жерли қуланды қозғайды.

Қашағанның кесири жуўсағанға тийеди.

Төрт аяғы менен атта сүринеди.

Өриси басқаны пада қосады,
Үйири басқаны ноқта қосады.

Ұйықлаған уйқы алады,
Ұйықламаған жылқы алады.

Ұдеси күшли болса, ийесиг алар,
Айғыры күшли болса, үйири толар.

Урысы күшли болса ийеси өледі,
Айғыры күшли болса, бийеси өледі.

Адамды исинен билесен,
Малды тисинен билесен.

Енеси тепкен қулынның ети аўырмайды.

Тышқақ ылақ паданы бүлдиреди,
Дәлдалшы көбейсе қаланы бүлдиреди.

Қой семиз болмай төли оңбас.

Жақсы түйе жүклеуге жақсы.

Жайлауы отлы болса,
Малы сүтли болады.

Қораң толы қой болса,
Күнде үйде той болар.

Қойшының қызы,
Қой келгенде жүн түтеді.

Ат аўнаған жерде түк қалады.

Түйениң мойыны жаман,
Жаманның ойыны жаман.

Түйеге наз қыл десен,
Бир танап жерди ойран етеди.

Бақырауық түйенин бары жақсы.

Нар жолында жүк жатпайды.

Қой семирсе, қабырғасы киширейеди.

Ала қойды бөле қырыққан,
Жүнге жарымайды.

Ойнақлаған бузау от басады.

Сыйлағанды — сыйыр билмес,
Сыйпағанды ешек билмес.

Үйге қутлы қонақ келсе,
Қой егиз туады.

Бир минсен де жорға мин,
Бүлкилдесин бүйирин.
Бир уртласаң да май уртла,
Гилкилдесин жүрегин.

Қамшылатқан жүйриктің, —
Жүйрикке саны жоқ.

Аттың адымы үлкен,
Түйениң табаны үлкен.

Ат туяғынан ақсайды.

Қырда қырқ қой суу ишсе,
Ойда отыз қой бәхәр алады.

Ийт үрер, кәрұан көшер.

Бар қашаған қутылмайды,
Жоқ қашаған тутылмайды.

Түйени жел ушырса,
Ешкини аспанда көр.

Ақсақ қой түстен кейін маңырайды.

Айдағанын еки ешки,
Бісқырғанын жер жарады.

Көшкенде көлик тиймеген,
Қонғанда минип отырады.

Атың арық болса бір шап,
Отының аз болса бір жақ.

Жорға минген жолдасына қарамас.

Мал-малға, адам-адамға уқсайды.

Ат баспайман деген жерин үш басады.

Қарамағанның қатыны,
Бақбағанның малы кетеди.

Көп түйели кисі қырға шығады,
Бір түйели кисі несине шығады.

Қошқар болар қозының,
Маңлайлары дөн болар.
Адам болар жигиттің,
Етек-жеңі кең болар.

Атлы жолдас бола ма арба менен,
Жортақ жолдас бола ма жорға менен,

Қолда өскен аттың,
Тай аты қалмайды.

Қойшы көп болса,
Қой қарам өледі.

Қонақ басына қой сойсаң,
Қорада қой қалмайды.

Түйеге жантақ керек болса,
Мойын созады.

Мейилли ат суу ишеді.
«Киш-кишлеген» намәрттің иси.

Шөллесен шопан қасына,
Аш болсаң дийқан қасына бар.

Атқа ердің батқанын,
Ийеси билмесе, ат билер.

Ағайынның азғанын,
Ағайын билмес жат билер.

Ешек минген еңбегін минеди.

Есапламағанға бәрі түйел.

Қатық төгилсе жуғы қалады,
Айран төгилсе неси қалады.

Ешектің жүгі жеңіл болса,
Жатаған келеді.

Ешектің ақырына атты байласаң,
Тәпсі урады.

Шарұаның да малы туұар,
Бір қарасы еки болар.

Сүтке суу қоссаң,
Сүймесін болады.

Алған-алғантқи,
Ат мингендики.

Тулпардың өз туяғы өзине ем.

Ийттің аузы ала болса да,
Бәрі келгенде биригеди.

Үйірлі қойдан,
Қасқыр да қорқады.

Жаздың күнги жууынды,
Қыстың күнги асқатық.

Еме билген қозы,
Еки саулықты емер.

Қишкентайды мақта,
Үлкенге мин.

Аұрыұда аұсыл жаман,
Малын болсын соннан аман.

Айран тилесең, шелегинди жасырма.

Ешек мингеннің,
Аяғы тынбас.

Тәп бергенде тай озар,
Табаны қызса ат озар.

Ешектің ети қарам,
Күши қадал.

Биреудің баспағына өлим тилесең,
Өзиннің өгизің өледі.

Жаманды жақсы деме малы бар деп,
Ешекті мал демеңлер жалы бар деп.

Үйдің көркі сандық,
Жайлау көркі жанлық.

Атқа минген жигиттің,
Тайға тақымы толмайды,
Жорға минген жигиттің,
Қудай есінде болмайды.

Сыйырдың бузаұын жибермесең иймейді.

Жолбарыстың еркегі де мал алады,
Урғашысыда мал алады.

Ешкинің тилегени жаманлық,
Қойдың тилегени аманлық.

Өлим-жоқтың қалын,
Байдың малын шашады.

Татыу үйирдин ақсағы билинбейді.
Өгиздің өзі өлсе де,
Көзинің аласы қалмайды.

Ешки базар,
Азанғыдан толмайды кешки базар.

Жолбарысқа шапқан ийт,
Ийесін көріп турса,
Қарыұлы болады.

Ул таппас қатын болмас,
Турарын айт,
Мал таппас жигит болмас,
Қурарын айт.

Алып анадан,
Ат бийеден,
Нар тайлақ туға бермес,
Хәр түйеден.

Асы жоқ деп ерден түңилме,
Оты жоқ деп жерден түңилме.
Ишетуғының май ма шаруа,
Май ишсең кеуілің жай ма шаруа.

Хәркимнің де бир жайы бар.
Жарлының бир ешкиси бар,
Өзине ылайық майы бар.

Ешкинің әжели жетсе,
Шопанның таяғына сүйенеді.

Тайдан атым болмаса да,
Қойдан атым бар.

Бекире балық бел кеспе,
Берсе жемес бул басым.
Қолаңса ийиси сасыған,
Қой гөшине хор болдым-ау, бул басым.

Арт ети, мойын ети,
Бәри бир қойдың ети.

Мынды айдаған да бирди минеди,
Бирди айдаған да бирди минеди.

Қара қойдың терисин,
Сабынлап жуўсаң да ағармас.

Ғарры қойдың сырты қотыр,
Майы мазалы.

Жарасығы болмаған жазы құрсын,
Асқатығы болмаған асы құрсын.

Аттын сыры ийесине мәлим.

Орынлы жерге түйе шөгеди,
Орынсыз сөйлегенди ҳарким сөгеди.

Сыйырдың шақына урсан,
Туяғы сырқырайды.

Қуста сут жоқ,
Жылқыда өт жоқ.

Тыйып ишсең тай аларсаң,
Қыйып ишсең қой аларсаң.

Түйе бойына исенип,
Жылдан бос қалыпты.

Жабағы тай деп қорлама,
Жолға шықса ат болар.

Буралқыны¹ сақласаң,
Аузы-мурнынды қан етер,
Арық малды сақласаң,
Аузы-мурнынды май етер.

Түйе қартайса көшегине ерер.

Бир қумалақ бир қарын майды ширитеди.

Адам пейлинен, мал шақынан.

¹Буралқы — опасыз сатқин мәнісінде.

Шегирткеден қорыққан егин екпес,
Барымтадан қорыққан мал жыйнамас.

Тойға шаппаған атыңды,
Әкеннің асында шабасаң ба?¹

Ат айналып қызығын табар.

Байдың көп малының ишинде,
Жарлының жалғыз малына ушпа тийеди.

Туумаған сыйырдың ууызына қаратпа.

Қудайдың айдап жүрген малы жоқ,
Биреуден алып биреуге береди.

Тапқан биреуін сояды,
Таппаған екеуін сояды.

Тай туұлап үйиринен шықпас.

Басың екеу болмай,
Малың екеу болмас.

Ат көрип аяғы талды.

Мал үйирин табады.

Аталастың аты озғанша,
Ауылластың тайы озсын.

Дүзде бузауы жамырағанның,
Үйде қатығы төгиледи.

Ким сөйлемесе, баспақты сол суўғарады.

Жуўас тананы падашы минеди.

Қошқардың құйрығы үзиледи деп,
Бөри аштан өлген екен.

Жауға жалынба жаныңды алады,
Дауға жалынба малыңды алады.

Жанынды алған малыңды хәм алады.

Түйениң үлкени көпирде таяқ жейди.

Атан түйени жүк қартайтар,
Қунан қойды май қартайтар.

Бир қараға бир қара,

Қуйрығы жоқ, жалы жоқ,
Қулан қайдан күн көрер.

Ат айлығын ойлайды,
Түйе жыллығын ойлайды,
Ешек еки аяғының астын ойлайды.

Жаман атқа жал пйтсе,
Жанына торсық байлатпас.
Жаман адамға мал пйтсе,
Жанына қонсы қондырмас,
Қондырса да тындырмас.

Сорлының аты күн де шабылады.

Атлының несийбеси алтау.

Мейилли ат суу ишеди,
Мейилсиз ат суу кешеди.

Сиз турыпсыз тикейип,
Биз турыппыз тикейип,
Жерге түскен қамышыны,
Ким алады енкейип.

Ийт үрер кәрұан көшер,
Үрер-үрер үни өшер.

Ийттен сауын болмас,
Ийт түйнектен қауын болмас.

Артыу-артыу қум келсе,
Атан тартар бүгиліп,
Айыр түйе келгенде,
Мурындығы қалар жырылып.

Қатарда нар болса,
Жүк жерде қалмайды.
Жүкти нар көтереди.

Ылақ манырай суу ишер,
Жетім жылай күн кешер.

Тана жеккен тарықпас,
Буға жеккен мунаймас.

Ешектің қасына атты байласаң,
Реңки урмайды, тәпси урады.

Арба-өгизин бар, сен көш.

Жалғыз шапқан ат жүйрик.

Қой көрмеген қой көрсе,
Қууалап жүріп өлтирер.

Суу айланар жазығына.
Ат айланар қазығына.

Семизликти қой көтереди.

Ат асықтай, түйе қозыдай.

Бөлингенди бөри жейди.

Нақыл қайдан шығады ой болмаса,
Кийиз қайдан шығады, қой болмаса.

Жаман сыйыр жазда бузаулайды.

Қасан байтал еки айғырды аш етеди.

Қорқақты көп қуусаң батыр болар,
Ешекті көп урсаң сырың алар.

Әнгиме бузау емгизеди,
Бузау таяқ жегизеди.

Берейин десен нен жоқ,
Бес ешкің бар, пәйлің жоқ.

Сейил хәм сейил,
Батпаққа батқан хәм сейил,
Оған баққан хәм сейил.

Маллының малы күйеди,
Малсыздың жаны күйеди.

Тисин-тисине тийсе — ас емеспе?
Аяғың жерге тиймесе ат емеспе?

Қой көрмесек те қый көріп едик,
Ешкили байдың қызы едик.

Ердин малы елде болса,
Ериккенде көлде болады.

Жаланаш атқа жип қуысқан.

Бұғаның малға санлығы жоқ,
Хожаның елге санлығы жоқ.

Жығылсан жығыл нардан,
Әжелін әлле қайдан.

Атқа бергисіз қуан бар,
Қызға бергисіз жауан бар.

Бай сойуға қой таппай,
Жарлының жалғызын сорайды.

Генже қозы сүт пенен жетиледи.

Маллының бети жарық.

Әуеле түслик өмирін болса,
Күнлик мал жый.

Мал адамның бауыр ети.

Жаман достан мал татлы,
Алтынлы үйден жан татлы.

Арқадағы ноғайға қой бақтырған құдайым?

Малы өскеннің мурты өседі,
Улы өскеннің урты өседі.

Қара мал соқпақшыл,
Жаман адам тақмақшыл.

Қозының өлгеніне қыйналмайман,
Қойшының жылағанына қыйналаман.

Ат табылар, майдан табылмас.

Тоқалақ ешки мүйіз сорайман деп,
Қулағынан айрылыпты.

Жаяу көзі менен ат алма.

Ешек жүрер қатқақта,
Мәлим болар батпақта.

Атқа миндик, атанға миндик,
Төрт түлік мал менен күнелттік.

Ақсақ қой жатып семиреди.

Жүзден жүйрик шығады,
Мыннан тулпар шығады.

Ат ийеси айхайлайды,
Өгиз ийеси өнменлейді.

Жүни торға болмаған,
Ешкиден де мал болмас.

Жаман ябы жемхор болса,
Дорбаның түбин тесер.

Теке болса гөр болсын,
Балаларға сууын болсын.

Ат сақлаған аш болар,
Атланып кетсе тоқ болар.

Мал ийесине усамаса,
Ҳарам өледі.

Мал ийеси изшил (ўәлий)

Атқа таға қаққанды көріп,
Бақа аяғын көтереди.

Байтал минсең қулын жырақ.

Атың шыға шапсын.

Жорға жүрисинен пул болады,
Жаман жүрисинен қул болады.

Қуланның отлауы бир болса да
Жуўсағы басқа.

Исенген өгизим сен болсаң,
Гүйсеген аўзыңа от тийсин.

Ешқиниң мүйизи қышыса,
Шопанның таяғына сүйкенеди.

Атын аяған жерге қарайды,
Қусын аяған көкке қарайды?

Нардың көрки гүркиреу.

Қорқса да, қорқпаса да қой өледі.

Соқыр ат, жауыр атты табады.

Түйе өлип бота қалса,
Жүги жерде қалмайды.

Аты өлип байтал қалса,
Ер пияда болмайды.

Егизлеп төл өседі,
Еңбеклеп ер өседі.

Тайы ат боламан дегенше,
Ийеси мат болады.

Ел көрки тал,
Жайлау көрки мал,

Сыйырың жилли болса,
Хәўкесин қасы.

Байтал шауып бәйги алмас.

Қой соярың келгенде,
Соярсаң да қоярсаң.
Қой соймасың келгенде,
Айтарсаң да қоярсаң.

Жаман аттан жайдағым жақсы,
Жаман қатыннан бойдағым жақсы.

Қырда шыбын жаўса,
Кесиртке бир-бирлеп тамады.

Ешқиниң жүни аў болмайды,
Тентектен туўған саў болмайды.

Сәуір болмай тәуір болмас,
Сыйыр болмай айран болмас.

Маллының малы күйеди,
Малсыздың неси күйеди.

Байдың малы ардақлы,
Жарлының баласы ардақлы.

Бедеу аттын жорғалағаны айып,
Тазы ийттиң үргени айып.

Хәм дайымның үйине барайын,
Хәм тайымды үйретейин.

Бас-басына қой сойса, қора босар,
Гөрқаулардың ахыры қунты қашар.

Бөри қанша қартайса да,
Бир қойлық халы бар.

Қыяға питкен қамысты,
Шамасы жеткен нар жейди.

Ешек те бир, жаяу да бир.

✓ Арғымақ аттың баласы,
Күнде-күнде шабылар.
Ер жигиттің баласы,
Дәулетли жерден табылар.

✓ Ат дегендей атым жоқ,
Минген атым тай ғана.
✓ Сөз дегендей сөзім жоқ,
Сөйлер сөзім азғана.

✓ Жақсы атқа бир қамшы,
Жаман атқа мың қамшы.

Жылқыны шубыртқан қуртады,
Дәнди қуыртқан қуртады.

✓ Ат болатуғын тай жылқыға үйір,
Адам болатуғын бала қонаққа үйір.

Адам сөйлескенше,
Мал мәңирескенше,

Дуз жарасығы жанлық,
Үй жарасығы сандық.

Қой қасында адамзат,
Адамзат қасында қой.

Қой асығын қолыңа ал,
Қолыңа жақса сақа қыл.

Жасы киши болса да,
Азамат болса аға қыл.

Қаназат жууырады ғунан күйінде,
Қыз патша болады атасының үйінде.

✓ Ат берсең упшеги менен,
Ер берсең көпшиги менен.

Жалғыз болсаң түйе сақла,
Жарлы болсаң бийе сақла.

Парықсызлықтың белгиси,
Байталын сатып ат етер,
Достының кеулин қалдырып,
Душпанның кеулин шад етер.

Мың ябы шапса да,
Жете алмайды бир тулпарға,
Мың ғарға ғақылдап зәлел етпес,
Бир сунқарға.

Ябыны жауға минбе жаллы екен деп,
Жаманды мақтама маллы екен деп.

Жүйриктен жүйрик шықса,
Еки аяғы тыпыр-тыпыр.
Шеберден шебер шықса,
Еки қолы жыбыр-жыбыр.

Сорлының малы сорға батып өледі.

Ишек қарын гөш болмас,
Душпан қасла дос болмас.

Жылқыдағы боз айғыр,
Қуып қулын шайнамас.

Ябы да болсам бууданман,
Сәтли күни туғанман.

Жаман атқа жал питсе,
Жанына адам жолатпас,

Жаман адамға ис түссе,
Хал-жайына қаратпас.

✓ Ат жақсысы бир отыз,
Адам жақсысы еки отыз.

Ешек өзін төмен демес бедеуден,
Егер сата ғойсан базарында болғиди.

Жорға емес жойылғыр,
Жорғаламаса сойылғыр.

Боз ат тәлимсип жем жемес,
Ғарры ат бәйгиден келмес.

Шабысы жоқ төбелден,
Териси кен ябы артық.

Аттын жақсысы,
Жигиттин сортын айырады.

Сойсаң қозы өледі,
Соймасаң жигиттин өзи өледі.

Соймасаң қан шықпайды,
Қуры жағдай айтқан менен,
Қызыл тилден май шықпайды.

Мал көтереди өлимди,
Дос көтереди кеуилди,
Малында болмаса,
Досында болмаса,
Сонда көресен гөримди.

Әлұан-әлұан жүйрик бар,
Ғалына қарай шабатуғын.

Тәнекейтики қуйрығының ушында.

Жүйрик ат шабан болмас,
Жақсы адам жаман болмас.

Көлдин көрки мал,
Елдин көрки тал.

Қонақ келсе ет писер,
Ет писесе бет писер.

— Өлим қайда барасаң?
— Бардың малын шашаман,
Жоқтың абыройын ашаман.

Байда мал болса,
Жарлыда дуз болады.

Дүбір шықса тулпар турмас,
Қыйқыу шықса сунқар турмас,
Урға-урда батыр турмас,
Тийкары жасық болмаса.

Гүзесінде қатығы жоқ,
Хожанын кеули құрт күсейди.

✓ Атты арығанда көр,
Жигитти қарығанда көр.

Байталлыға қымыз бер,
Барсаң қарыу қайтады.
Тамақ берсен балаға бер,
Дуйым жұртқа айтады.

Белдеуге бедеу байланса,
Ердин үйде болғаны.

Тәп бергенде тай озар,
Табаны қызса ат озар,
Бәсекиде бар озар,
Көл қурыса, қуйы озар,

Байлаулы турған баспаққа бәле жоқ,
Ойнақлаған бузау от басар.

✓ Атын шаппаса да жулқынсын,
Қусың алмаса да қылғынсын,
Таяғың тиймесе де томп етсин.

Өзи түйели жүрип, пиядаға буқ дейди.

Өгизди өрге салма,
Қанатын сынар,
Ахмаққа ақыл айтпа,
Сағын сынар.

Жылқы малдын патшасы,
Түйе малдын қасқасы.

Көркім көлік болмас,
Шашым сауын болмас.

Жақсы жанына жолдас,
Жаман малына жолдас.

Қасқырдың ойлағаны жаманлық,
Қойдың ойлағаны аманлық.

Қасқырда аштан өлмесін
Қойда қарам өлмесін.

Озып келген көкшенин,
Бермейсенбе байрағын,
Озалмаған шабаньын,
Аямаңыз дойнағын.

Жалғыз қойдың қатығы иркіт болмас,
Өзи тууылған жигитті иркіп болмас,
Көлде мың қара құс шақырсада,
Илерине келгенде бүркіттей болмас.

Жаман тартса турмайды,
Шапса озбайды.
Қазақыны сууға салсаң,
Жолдайды деп басбайды.

Төрт аяғы тең жорға,
Судигарда саспайды,
Жаман адамға сөз айтсаң,
Алдайды деп нанбайды.

Гүенде тәуір ақ бузау еді,
Жалай-жалай құрттай болды.

Менде қарап жатырғаным жоқ,
Бир құйрықты таулап жатырман.

Ат киснесе үйирин сағынады,
Ер еснесе елин сағынады.

Атан өлсе тайлақ бар,
Жүгин жолда қалдырмастай,

Ата өлсе улы бар,
Мүлки ойран болмастай.

✓ Ат туяғын тай басар,

Қулынлаған бийеден,
Қудықтағы суу қалмас.

Жалы сулыу наз бедеу,
Адым урып шабады,
Жалғыз шапқан жүйриктің,
Аяғын томар қағады.

Жалым сулыу бедеумен,
Шабайын деп арқам қозады,
Аяғым ақсақ тулпарман,
Шапсам ябы озады.

✓ Атлының неден ғамы бар,
Пияданың тек шықпаған жаны бар.

Қасқадан ала аяқ тууады,
Қышымадан құршаңқы тууады.

Еки сыйыр сауғаннын айраны бар,
Еки қатын алғаннын ойраны бар.

Ешки сақласаң жүни көп болады,
Мүйизи пышағына сап болады.

Айт атлынықы,
Той тонлыныки.

✓ Ат жақсысы боз болады,
Ер жақсысы таз болады.

✓ Атты түйек қартайтады,
Жигитті орақ қартайтады.

✓ Еки ат тебисер,
Арасында ешек өлер.

Жаз ақсыз болмас,
Гүз көксиз болмас.

Ойнаса ботасы женеди,
Шынтласа атасы женеди.

✓ Аттың ашыуы қулағында,
Ийттің ашыуы құйрығында.

Атызлы жерде ер өлмес,
Үйирли жерде ат өлмес.

Жууас айғырдың үйирин.
Ябы баслайды.

Шауып жүрген жүйрикти,
Шапқан сайын шабады,
Шаппай жүрген жүйрикти,
Шапса томар қағады,

Суу сыйырдан жыйырылады,
Сыйыр суудан жыйырылады.

Урының малын
Тауып алсаң хадал.
Қойың онға жетсе,
Қонысын ізле.

Әдил заман болса,
Бери менен қозы,
Бирге суу ишеди.

Еме билген қозыға,
Еки саулықта ийеди.

Аш адамға сыйырдың шақы да жумсақ,
Тоқ адамға қой гөшиде қатты.

Қойды мен бағаман,
Гүбини Таңатар писеди.

Қисиниң малы киснетпес.

Ақырған дауысы жағымлы болғанда,
Ешектең қымбат зат жоқ,

Түйенин өзи қандай болса,
Жауыры да сондай.

Қой жүзге жетсе,
Териси мыңға жетер.

Бир миниуге ат берме.

Ажарлы мал базарлы.

✓ Атты қамшы менен айдаған құртады,
Жем менен айдаған утады.

✓ Ат шаппайды, бап шабады.

Қой өлсе, қозысы қалар,
Келер жылы өзи болар.

✓ Ат бир тенге,
Абыройы мың тенге.

Таяр атқа ким минбейди.

Өгиз жығылса пышақ алған көбейер.

Өзи тарлан буұрылдың
Боз болғаны орынсыз.

Мын қойлының иси,
Бир қойлығы түсер.

IV. БАЛЫҚШЫЛЫҚ КӘСИБИ ХАҚҚЫНДА НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР

Шөл жағалап қонбай,
Көл жағалап қон.

Тутып алсаң сазанды,
Толтырасаң қазанды.

Балығы болмаған көли қурысын,
Кийиги болмаған шөли қурысын.

Еки кемениң басын услаған суўға кетеди.

Балықтың тиришилиги суў менен,
Бақаның күни көл менен.

Жар қуласа жайын өледі.

Кемеші хан болды,
Биз нөкер болдық.
Тағдир солай болды,
Биз суў төгер болдық.

Күнде ушан кеме қайда.

Кемениң тетиги кейнинде.

Көлдің атын балық шығарады,
Балықтың атын халық шығарады.

Сүмбиле түссе суў суўыр,
Көлдегі балық қуыр.

Жарлының тени жарма,
Балықшының теңі қарма.

Балықшы айтпайды расын,
Сонда да алады бір асым.

Ет есесін алады,
Балық бақасын алады.

Көлді балық гүжитер,
Сөйлемегеннің иші исер.

Кемеге миңгеннің жаны бір,
Телпек кийгеннің ары бір.

Балық басынан ширейді.

Балық жеген тоқ болар,
Хәл-дәрманы жоқ болар.

Тери алтынды излесен,
Дәрьяға бар.

Суў сағасыз болмас,
Ел ағасыз болмас,
Көл балықсыз болмас.

Сазан балықтың мийин жеген,
Ақыллы болады.

Шортан балық жақсы болса,
Хийўаға бармас па еді?

Шабақ-шөбиреси бір табақ.

Сазан-шөбиреси бір қазан.

Тисли—бір қайнаса писти.

Жайын-кемеге қайым.

Кемели келсе,
Қайықлы тура қашады.

Жайынның басын жеме
Куйрығын же.

Көл арқасынан көлмек суў ишеді.

Бекире кетер, бет қалар?

Балықшы балықшыны узақтан таныйды.

Шортанның аңлығаны — шабақ.

Сегіз қырлы балықты,
Тоғыз қырлы жигит алады.

Гез келсе,
Кеме арбаға минеди.

Көлмен деп көмпилдейсен,
Ишинде бир балығың жоқ.

Жаман адам тыррайса елге сыймас,
Алабуға тыррайса көлге сыймас.

Балықшының қолынан ауы кетпейди,
Жаманның басынан дауы кетпейди.

Жайын құйрығын жеген жатпас.

Балықшының үйіне барсаң қарма жейсен,
Дийқанның үйіне барсаң жарма ишесен.

Кеме қанша үлкен болса да,
Көл көтереди.

Қанша тауқаналет болса да,
Ел көтереди.

Балықшы теңизде жүріп,
Күнінің өткенін билмес.

Суудағы балыққа қуғанба,
Ол еле сеникі емес.

Сазан балық шалаң жейди,
Мийі көп.
Шортан балық шабақ жейди,
Мийі жоқ.

V. АНШЫЛЫҚ КӘСИБИ ХАҚҚЫНДА НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР

Таушанның туған төбеси,
Ысық көринер көзине.

Қоянды ақсақ дегенін,
Қуғанайын дегенін.

Өзі де жүйрік қоян еді,
Таяқ тийген соң зыңғып кетті.

Қалыңға қусың түспесін,
Жаманға исін түспесін.

Ат басып өлтирди ме қусыңды,
Құдай құртпасын писыңды.
Үйренген әдет қалама,
Көтере берме мушыңды.

Атын шаппаса да жулқынсын,
Қусың алмаса да қылғынсын,
Оғым тийсин де сынсын.

Аушының кешиккенинен сүйін.

Сасқан үйрек алдынан да, артынан
да сүңгийди.

Асықпаған арбалы қоянға жетеди.

Шабан үйрек бұрын ушады.

Бүркіт қартайса,
Тышқан аулайды.

Ана хәули болмаса мына хәули,
Қаршыға болмаса шәули.

Қатты сөйлегенде қаршығаң үркеме (ушама).

Қырғый ушса,
Шымшықты жарықта көр.

Көлде жүрген қоңыр ғаз,
Шөл қәдірін билер ме?
Шөлде жүрген туғалақ,
Көл қәдірін билер ме?

Қолди тутсаң сайлап тут,
Ғанқылдасын үйрегі.

Жерине қарай жыланы,
Тауына қарай қуланы.

Сары ийт сағалдың досты.

Көлде жүз күшинген шақырса да,
Бәри жыйналып бір бүркіттей бола алмайды.

Ғаз тойғанға емес,
Қыйғанға семиреди.

Қоянның өзине хәуес емеспен,
Быйық еткенине хәуеспен.

Қулан басына күн туғса,
Қудығына қарамас.

Ийт алған тұлкиде сын болмас (не сын бар).

Хәр елдің таушаның,
Өз тазысы менен аұла.

Ау мергени басқа,
Жау мергени басқа.

Ийтелгі болдың не болдың,
Аспаннан хәухәу алған сон.

Алса-қусым, алмаса-желпиуішим.

Аңқауға қырғауыл қайда.

Көптен қоян қутылмас.

Мылтықта да үш тыныс бар:
Атқанда көштиме, көшпеди ме?
Көшкенде тийди ме, тиймеді ме?
Тийгенде өлді ме, өлмеді ме?

Қус баласы ушын торға түседі.

Қуланның қасынуына,
Мылтықтың басыуы туұры келмесе,
пайдасы не.

Қоянның бойын көрде,
Қалжасынан түңил.

Уяда нени көрсен,
Ушқанда соны көрерсен.

Қулан қудыққа жығылса,
Қулағына қумырсаққа үймелейді.

Қырғауылдың баласы шетлегенін қоймайды.

Қустың алғанынан, салғаны қызық.

Балықта сүт болмайды,
Шабағын теңіз асырайды.

Балық батса пискени.

Есапсыз елиу қоян қайда.

Оғың екеу болса, биреуін гизне.

Қус мурынсыз туұмас.

Өлетуғын тұлки,
Инине қарап улыйды.

Өзи келген текенін,
Өзин атпа көзін *ат.*

Қаршыға қустың баласы,
Қанатын жайып жем жемес,
Қарақалпақ байдың баласы,
Бир-биринен кем емес.

Әжели жеткен ғарға,
Бүркіт пенен ойнайды.

Бөрте ийттин баласы,
Бөри алмаса да, түлки алар.

Түлкинин өз териси өзине жау.

Қайырға қонған құба ғаз,
Мәдийне қайтар гүз күни.

Бөри жолдасын дастық қылмайды.

Көпке күлки керек,
Ийтке түлки керек.

Өзи ғарға болса да,
Дәулеті бахты сай болса,
Жер жарады ғаңқылы.

Арқалы ийт қасқыр алар.

Бөри — қасқырдың ағасы.

Арысландай күшиң болса,
Түлкидей әдисің болсын.

Қыс айында құс сақла,
Құс қазанда қайнайды.

Ақсақ кийик мың қарсаққа туттырмас.

Байыұлының ырысқалы отырған жерінде.

Жолбарыстың баласы жылында аяқланар.

Ийт жүйригін түлки сүймес,
Ғамлы кисі күлки сүймес.

Дауылпаз деген құс болады,
Дауысы жерди жарады.

Гөзлеген алмайды,
Геулеген алады.

Дузағың сай болса,
Талабың жай болады.

Ғаз ашыұын тырнадан алар,
Бийт ашыұын бүргеден алар.

Қудан қырда болады,
Құндыз сууда болады.

Құс жеткен жерине қонар,
Сыпайы сайлап қонар.

Бұлбил құс зимистан көрмей,
Гүлистан қәдирини билмес.

Асқар таудың басына,
Секирип қуларда шығады.
Жер бауырлап жүрип,
Жыланда шығады.

Ийтелгиниң қызығына түскен,
Қаршығаны қамшы етер.

Тырна көкте болса,
Тууалақ жерде.

Ғаз шөлде жүрсе де,
Көзи көлде болар,

Балалы қоян қашалмас.

Тышқанға пышықтан үлкен жау жоқ.

Қашайын деп турған қоянға,
«Хәй» деген сон не турис.

Әуеле ғаз аттың да,
Қуу қалдыма?
Қуу аталмай жүрип,
Туу қалды ма?

Қутырған ийттин
өлиуі қырық күн.

Аншы алыслаган сайын,
Алдына қарайды.

Алалмаған қустан,
Ала мойын гүржи артық.

Еки туйғын шабысса ғаздың соры.

Еки туйғын таласса бир ғарғаға
жем болар.

Ийт қутырса ийесин қабар,
Торғай қутырса бүркітке шабар.

Ийттин мойнына алтын қарғы
байласан да,
Ийт жумысын ислейди.

Ийттин табаны қышыса,
Көрұанға ереді.

Ийт уяласынан қорықпайды.

Ийтелги қартайса қул болады.
Қаршыға қартайса пул болады.

Тұлкини бир соймақ бар,
Үш соймақ жоқ.

Бир тенгелик қоян,
Жүз тиллалық зиян.

Берини көк болғаны ушын урмайды,
Қойды жегени ушын урады.

Көп жортқан тұлки терисинен айрылар,
Көп сөйлеген адам сырын алдырар.

Қус баласы қырымға қарайды,
Ийт баласы ырымға қарайды.

Ийттин бәри тазы болмас,
Еттин бәри қазы болмас.

Буралқы ийт үрип жаранар.

Қорқақ ийттин қапқанынан,
Үргени қатты.

Атшөктің уясы болмас.

Кулан басына күн туұса,
Кулынына қарамас.

Ау жигити басқа,
Дау жигити басқа,
Жау жигити басқа.

Қыйсық ағашқа қус қонар,
Ол да қыйсайып ушар.

Дуньяны суу алса да,
Үйрекке бир пул.

Еки ғарға урысса,
Оқшыға он түседі.

Өтпес пышақ қол кеседі
Қол кессе де мол кеседі.

VI. САУДА САТЫҚ ХАҚҚЫНДАҒЫ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР

Азын илекерлеп жарлы өтер,
Көбин қаржыламай бай өтер.

Аталастың саудасы айында қайтады.

Барында батып иш,
Жоғында сатып иш.

Кесимли пулда өсим бар,

Накастан қарыз етпе,
Қарыз етсең де қарыз етпе.

Уры қасын жейди,
Саудагер басын жейди.

Қудығына қарай гаўғасы,
Базарына қарай саудасы.

Саудагер бажыдан қашпас.

Сауда сақал сыйпағанша.

Жақсы менен сауда қылсан керис болмас,
Жаман менен сауда қылсан тегис болмас,

Мың тилла, бардың кисесінде,
Жоқтың аузында.

Базарға барғанда байсан,
Пул салғанда гедейсен.

Есабың хақ болса,
Жүзин ақ болар.
Несийен нақ болса,
Қарыйдар саған жақ болар.

Бардың базары жанында,
Жоқтың базары ядында.

Бар жеринде пал арзан,
Жоқ жеринде қуры әрман.

Аларманға алтау аз,
Берерменге бесеу көп.

Базарға бөз сатқан,
Ақ ийттин ергенин жақтырмайды.

Үйдегі есапты,
Базардағы нырқ бузады.

Қассап танысына сүйек береді.

Арзаншылық болса аларманнан,
Қымбатшылық болса сатарманнан
инсап кетеді.

Бийдәулет базарға барса,
Сум хабар табады,

Бийдәулетти түйениң үстінде ийт қабады.

Саудагер есапқа байыйды.

Бийдәулеттин саудасы жигилдик.

Хәрким өз тасына батпан.

Қара ешкіге жан қайғы,
Қассапшыға ет қайғы.

Базарда мың киcи бар,
Биреу менен биреудин не иcи бар.
Хәрким танығанына сәлем береді.

Бир пайда-пайда,
Еки пайда қайда.

Несийеге маймыл ойнамайды.

Саудагер болсан,
Ене пулынды жер един.

Өзим есапласам,
Өгиз бенен сыйыр тиймейди,
Қисиге есаплатсам,
Аяғым аннан-саннан бир тийеди.

Пулы арзанның сорпасы татымас,
Ешек ети ет болмас,
Саўдагерден дос болмас.

Гилем сатсаң аўылына сат,
Бир шетинде өзінде отырасаң.

Дузшының пиязшыдан хабары бар.

Арзан сатқан жолдасынан көреді.

Арзан сатқан тез сатар.

Саўдада дослық жоқ.

Дунья тийиннан жыйналады.

Тауып алсаң да, санап ал.

Үш шайыға байтал алдың,
Жүрисине ҳайран қалдың.

Есапламағанға бәри түүел.

Есап билмегеннің еңбеги еш.

Әкең бермегенди базар береді.

Хәптесине бир базар,
Оны да жаңбыр бузар.

Ахмақ саўда етер,
Базар өткен соң,
Бир пулға нан алып жер,
Ҳалдан кеткен соң.

Қайда барсаң да,
Отыз еки пул бир теңге.

Алтының болса азбайсаң,
Сандалып бийкар саспайсаң,

Қасында гәўҳар турганда,
Бақырға қолың созбайсаң.

Алыўшы мал таныса,
Сатыўшыға не турыс.

Арзан деп алыўшы болма,
Егер нырқы арзан болса,
Арзан иллетсиз болмас,

Базардың көрки баққал,
Сөздің көрки мақал,
Жигиттің көрки сақал.

Базарға барда бақтыңды сына.

Көрұан көшер от қалар,
Адам өлер ат қалар.

Пулсыз базарға барған,
Кепинсиз мазарға барған менен тең.

Бир теңге бес болмайды,
Еки теңге түйе болмайды,
Үш шайы теңге болмайды,
Үш шайыға суўда ислеген адам,
Шанараққа ийе болмайды.

Сана, санамай сегиз деме,
Сына, сынамай дос болма.

Санасында бар,
Саннан жаңылмас.

Саўдагер пулды көргенше,
Дауысын әсте шығарар,
Пулды көрсе дәсте шағырар.

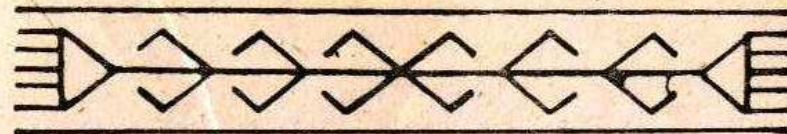
Тегин жеген мал,
Тесип шығады.

II-БӨЛИМ

**I. ЖӘМИЙЕТЛИК МОРАЛЬ
НОРМАЛАРЫ, АҚЫЛ-НӘСИЯТ
ХАРАКТЕРИНДЕГИ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР**

Байман деген адамды,
Жолдас болып жолда көр.

Шөп жаманы ақсар,
Адам жаманы қақсал,
Қатын жаманы кербаз,
Айтқанның тилин алмас.

Қонақ келсе үйине,
Сыбағасын қоялмас,
Қабағын үйіп бултыйып,
Дурыслап тағам бере алмас.

Ул жаманы ыңқылды,
Күнде үйінде қыңқылды.

Қийсық адам дүзиу жолды излемес,
Дүзиу адам қийсық жолды гөзлемес.

Опасызда ұатан жоқ,
Сөк санарда мийман жоқ.

Жаманның аты жаман,
Қоймас сени аман.
Сорамайды аманлық,
Ойлағаны жаманлық.

Ойланбаған адам,
Қарап жүріп сүринер.

Ойламаған жеринде,
Бос иске де бүлинер.

Ақыллының белгиси,
Алтыннан келер сөзлери.
Ақылсыздың белгисин
Айтып турар көзлери.

Көп сөйлеген көбиктин,
Еки жағы қарыспас,
Баслайғойса ол сөзин,
Дәстан етип, тауыспас.

Балаң жақсы болса,
Өзине сондай қызық.
Балаң жаман болса,
Өзине сондай күйик.

Алтында тас, таста-тас,
Алтындай болмас басқа тас,
Адам алтын табады
Алтын адам табалмас.

Суу менен ойнама, батарсаң,
От пенен ойнама өшерсең.

Жаман адам аяғы,
Сегіз болып келеди.
Ал, береуі болмаса,
Биреуі келип тийеди.

Қишини алдап үйренгенниң,
Үлкенге де тиси батады:

Сүйекшиде инсап жоқ,
Өлиникин алса тоқ.

Асыранды ғаз болса,
Ғаңқылдысын қоймайды,
Жаман болса алғаның,
Тоңқылдысын қоймайды.

Бир кеуили қайт болса,
Екиншисин айтарма.

Сыпыранда уның болса,
Урпа неге излейсең,
Қалыңлығың бар болса,
Басқаны неге гөзлейсең.

Онында албырақлаған,
Уйықласа сандырақлайды.

Қолы байланғанның,
Тили байланбайды.

Нәшебентке «хәй» десең,
«Хәзим ушты, ұай» дейди.

Күлме маған,
Күлким келер саған.

Бересің болса ахмаққа,
Күн де келер,
Қарызың болса симсиктен,
Изиннен қалмас динкилдеп.

Жолы бузық адамның,
Иси болмас сөзиндей.
Хаслы қыйсық ағаштың,
Көленкеси өзіндей.

Өтирикшиниң дурис сөзи заяға кетеди.

Жалқауға ис буйырсаң,
Өзине ақыл үйретеди.

Өтирикши өлген кисини гүға тутады.

Өспейтуғын бала,
Өнбейтуғын дауды даулайды.

Сөк берген кисиден көрейин бе?
Жей алмаған тисимнен көрейин бе?

Бирдин кесапаты,
Мыңға тийеди.

Түйедей бой берип,
Түймедей ой бермегеннен сақла.

Асатпай атырып «куллық» деме,

Қорыққанға қос көринеди.

Жау жағадан алғанда,
Ийт етектен алады.

Пайекшиниң кейин дийўана болады.

Жаман адамның сөзи ашшы,
Жабағы тонның бийти ашшы.

Мениң үстим кебер кетер,
Сениң пес қылығың кетпес.

Қайғысыз қара суўға семиреди.

Пышықтың шабысы топанханаға дейин.

Аңламай сөйлеген,
Ауырмай өледі.

Кербаздың иси питпейди.

Бир сынаған жаманды,
Еки қайтып сынама.

Жасында қалжын болсаң,
Үлкейгенде мылжын боласан.

Ийт, арбаның көленкесинде қиятырып.
«Мен тартып қиятырман» дейди.

Көрмес — түйени де көрмес.

Түсе алмасыңды билген соң,
Түйеге неге минесен?

Өзи еткен өкинбес.

Уу ишкен бир өледі,
Ант ишкен мың өледі.

Басын үлкен болса дәўлет,
Аяғын үлкен болса мийнет.

Жақсының сөзи татлы,
Жаманның сөзи қатты.

Ел қыдырған сыншы болар,
Жаман қатын тыңшы болар.

Булттан шыққан күн ашшы,
Жаман адамның сөзи ашшы.

Жаман жегенин айтар,
Жақсы билгенин айтар.

Кәйўаны үйин дүзер,
Бийгана бойын дүзер.

Адамның өзи жаман емес,
Тили жаман.

Тентек даўға, аспаз пуўға,
Қайғысыз семиреди қара суўға.

Көлдин суўын көргенсиз қызғанады.

Көп қыдырған гезбе болады,
Көп сөйлеген езбе болады.

Жары өтирик, жары рас,
Айта берсен бәри рас.

Жақсыға сөз ереді,
Жаманға шөп ереді.
Кейинги пушайман,
Өзине болар душпан.

Он күйеудин кемисин көрмеген ана,
Бир келинниң минин көргіш болады.

Өзи өтирикши болса,
Басқа оның ырас сөзине инабайды.

Кеўил — дәрья, көз-найза.

Тухымы жаманның өними жаман,
Негизи жаманның өлими жаман.

Ийттин тезеги дәри болса,
Суўға тезеклейди.

Тойдырғанның сақалына.

Жаман адам жүрисинен күн болар.

Гүллән айып өзінде,
Қум қуйылсын көзине.

Өтирикшиниң ертеңи түүесилмес.

Жаманға сөз айтсаң,
Арты менен тыңлайды.

«Саңыраўға сәлем берсең,
Атанның басы» дейди.
Ҳалын билмей,
Аспандағы айды гөзлейди.

Уялмаған буйырмаған астан ишеди.

Қырыққа келсе де,
Нырыққа келмеген.

Кимниң тарысы писсе,
Соның туўығы.

Жақсынын кегі жипек орамал кепкенше,
Жаманның кегі басы гөрге киргенше.

Көтере сымбат,
Бир пулға қымбат.

Бир теңге берип айттырып,
Мың теңге берип қойдыра алмағаннан сақла.

Чай ишкенде җай-җай,
Пулына келгенде ұай-ұай.

Ойланбағанның түби ойран,

Кебир тоңбас, тентек оңбас.

Бир қылған пеше,
Еки қылған әдет.

Қанаат қарын тойғызады,
Қанаатсыз жалғыз атын сойғызады.

Жақсы менен жүрдим, жеттим муратқа,
Жаман менен жүрдим, қалдым уятқа.

Өтирик сөз жанға қас,
Өткир пышақ қынға қас.

Тирийек жегенге,
Зәхәр кәр етпес.

Жердин жүзи мақпал алса да,
Аңқауға тақыялық тиймейди.

Жаман адам иске олақ,
Өз үйине өзи қонақ.

Шалағайлық-шаршататуғын әдет.

Ғаяр-ғайярға сөгис таяр.

Түси келиспегенниң,
Иси келиспейди.

Кербаз адам қыдырымпаз болады,
Хәлсиз адам жағымпаз болады.

Ғадал кәсип аз емес,
Ықтият бол ғарамнан.

Ғақ жолды тап та айрылма,
Ғадаллық қалар мәңгиге.

Қорқақтың көзи үлкен,
Ақмақтың сөзи үлкен.

Гей биреудиң бойы пәс,
Гей биреудиң ойы пәс.

Илгери баратырған баланы,
Кейин қайтқан ғарры қайтарады.

Ғаялды жаман десен,
Ишинде апанда кетеди.

Еси жоқ есирме болады.

Жаман бала өзинен кишкенени
урып жылатады.
Жақсы бала жылаған баланы жубатады.

Жақсы қатын ерин ер қылады,
Жаман қатын ерин қара жер қылады.

Гәпке түспеген теңизге түсер.

Ашыу менен қартайсаң,
Күлкі менен жасарасаң.

Жигиттин жаманы,
Көйлегиннің көгин көтермес.

Тауға шықсаң саспай шық,
Өз қаддиннен аспай шық.

Ақмақтың атқан оғы ауға тиймейди,
Тауға тийеди.

Ақмақ өзин бек санар.

Жоқты жара деме.
Көленкени қара деме?

Ақмаққа күнде байрам.

Ақмақтың тобасы болмас,
Жаманның обасы болмас.

Басында ақылы жоқтың
Еки аяғында тынымы жоқ.

* *
*

Атаннан қалса теберик,
Сақла оны дым берик.

Ийтаяқ болса, ийт табылар,
Тұңлик болса, үй табылар.
Жигит болса, қыз табылар.

Устаз тапсаң улықтай,
Сыпа, байқа, буұлықпай.

Устаз болсаң қақықат,
Сыйла, үйрен қорықпай.

Өсирсең ерке пәрзентти,
Сақалыңа асылар.
Бийәдепсиз ул болып,
Маңлайға тамға басылар.

Өгиздің отын жеп,
Баспақтың орнында жатпа.

Ойланып-билип бабалар,
Сөзди дүрге теңгерген,
Ойланып айтқан хәр сөзин,
Ойлама кем деп гәухардан.

Тарықпай дәуран сүрмеге,
Түрли-түрли себеп бар.
Бақасы жоқ газийне,
Алтыннан зият әдеп бар.
Болайын десең әдепли.
Хош қылық пенен әдетлен.
Дәулетин таймас хәргизде,
Әдеп пенен зийнетлен.

Май айныса дуз салады,
Дуз айныса не салады?

Жоққа жүйрик жетпейди.

Уйқы менен өли тен.

Аяғы үлкен сыйғанын кийеди,
Аяғы кишкене сүйгенин кийеди.

Сулыу-сулыу емес,
Сүйген сулыу.

Қалауын тапсаң қар жанады,
Сүйеуин тапсаң суу жанады...

Жақсылық жерде қалмас.

Тәме қылма биреуден,
Жасайын десең азапсыз.
Шақырмай барған жериннен,
Қайтыуың керек жууапсыз.

Ақ сүт берген ананың,
Валада хақы көп болар.

Шақырған жерге бар,
Шақырмаған жерде нең бар.

Менменге — зауал,
Жүйрикке — томар,

Жауға жалынба,
Жанынды алады.

Ақылға — ишарат,
Ахмаққа — қасапат.

Көзинше мақтағанша,
Көтерип отқа сал.

Ийне де няз,
Инген де няз (сыйлық).

Жүйрик ат шабан болмас,
Жақсы адам жаман болмас.

Жапалақ көрсең атып ал,
Жаманнан бойың сатып ал.

Быдым-быдым бол,
Мийзамкеш бол.

Ағашты мийұасынан танийды,
Адамды қылұасынан танийды.

Кеуил кири айтсаң кетер,
Көйлек кири жуўсаң кетер.

Жақсы қасийет тараса ол — ырыс,
Жаман қасийет тараса ол қырсық.

Дәртли менен сөйлессен,
Дәртин қалмай төгилер,
Бийдәрт пенен сөйлессен,
Жуп қабырған сөгилер.

Жылағанды сорама, өлгени барды,
Күлгенди сорама, билгени барды.

Билмеслик билгеннен де өтеди,
Билмегеннен де өтеди.

Қатты жүрген жерине,
Әстеақырын да барасан,

Өз басын аямаған,
Басқаның басын қақ айырар.

Жаманның жағасынан алма,
Ағасына бар

Тәуекелши түйедей бәледен қутылады,
Үндемеген үйдей бәледен қутылады.

Орнын билмеген ұайран болады,
Шөллерин билмеген дүзде қалады.

Соқырдың соңына бақ,
Ахмақтың ақырына бақ.

Олақлық отты сөндирер,
Шалағайлық киси күлдирер.

Женгеси мақтаған қызды алма,
Ағасы мақтаған қыздан қалма.

Маңлай көзи көрмейди,
Кеуил көзи көреді.

Бөри билмегенди ғарры биледи.

Тәуекелши — кеме,
Тәуекелшиден қорқаман.

Атар таңға жүрсең де,
Батар күнге жүрме.

Халқын барда әупилде.

Жасырынып қашсаң да,
Көринип турасан.

Шапанды жипек көтереди,
Сақалды ийек көтереди.

Қазаннан қара нәрсе жоқ,
Ишсең қарның тойдырар.
Қардан да ақ нәрсе жоқ,
Усласан қолың тондырар.

Атың шықса лап пенен,
Бақтың болсын халық пенен.

Ерлик етип ас қойды,
Беглик етип алып қойды.

Елдің сәни қыз болар,
Көлдің сәни ғаз, болар,
Қыздың сәни наз болар.
Отырыспаның сәни саз болар.

Кемликке-кемал,
Менменге — зауал,
Жаманлық етсе,
Хәрким өз пейлиннен табар.

Я қорыққан жылайды,
Я қуған жылайды.

Қорықпасаң сыбырламайсаң.

Жақсыны жети жерге сатқанда да,
Сауалы болмайды.

Жақсы адам белгиси,
Әстелик пенен сөйлейди,
Кишиликти ойлайды.
Жаман адам белгиси,
Уллы сөзди сөйлейди,
Тәкаппырлық әйлейди.

Бир жаманның кесапатынан,
Аққан дәрья құрайды.

Суу көрмей етик шешпе.

Қасаң байтал еки айғырды өш етең.

Шүдигардан жүргеннің аты майрылар,
Жигиттің парқы жолдас болғанда айрылар.
Туұры жүрсең душпан айбынар.

Жақсы менен жолдас болсаң,
Жақсы-жақсы ис көрерсең,
Жаман менен жолдас болсаң,
Жаман-жаман түс көрерсең.

Билгенге саз,
Билмегенге қуры қауаз.

Ахмақ харығанын билмейди,
Көсе қарығанын билмейди.

Қалып қазаны қайнамайды,
Қайнаса да қойылмайды.

Жаңа көрпе, жаңа дастық,
Жатқармайды дәулет тасып,
Жаман көрпе, жаман дастық,
Жатқарады қырсық басып.

Жақсыдан жаман туады,
Ыссы нанға алғысыз.
Жаманнан жақсы туады,
Адам айтса нанғысыз.

Адам-адамнан кем болмайды,
Тек сыбағасы артық болады.
Тартынбай келген адамның,
Бир нышанасы болады.

Алғыс алған арымас:
Бийсабыр бенде жарымас.

Ийт өкпелейди, ийеси билмейди.

Биреуге етсең жаманлық,
Болмайды кейни аманлық.

Кимде-ким жақсылық етсе,
Сақалы ағарсын,
Кимде-ким жаманлық етсе,
Сүйегі ағарсын.

Байдың асын байғұс қызғанады.

Жаманның бетине күлип қарасаң,
Көйлегіне жамау тилейди.

Өзі жаманның сөзі жаман.

Сен биреуге ор қазсаң,
Тағы биреу саған гөр қазады.

Хәрким өзі қылады,
Биреудің қазған шуқанағына,
Алды бұрын өзі жығылады.

Алдыңғы арба қайдан жүрсе,
Соңғы арба да соннан жүреді.

Берместің асы писпейди,
Қазаны оттан түспейди.

Ақ көкиректің аты азбайды,
Тоны тозбайды.

Еки жақсы бас қосса,
Бирин-бири қыймайды.
Еки жаман бас қосса,
От басына сыймайды.

Адасқанның айыбы жоқ,
Қайтып үйирин тапқан соң.

Көп гезген жолығады үзбентайға.

Хәррениң зарын тартпаған,
Пал қәдірин не билсин.

Өзинди жаттай сыйла,
Жат бойыңнан түңилсин.

Киси менен киси тең бе,
Шийки менен писи тең бе.

Уялған еки дүньядан бос қалады.

Өзін билмесен билгеннің тилин ал.

Жақсыны көрмек ушын,
Ақмақты ермек ушын.

Ақылың болса ақылға ер,
Ақылың болмаса нақылға ер.

Өзі болған адамның,
Хеш жеринде мини жоқ.

Күн жаманы кетер,
Адам жаманы кетпес.
Қолың менен ислегенди,
Мойның менен көтер.

Уялған тек турмас.

Жаманнан жарты қасық.

Жақсы көреді екен деп бара берме,
Береді екен деп ала берме.

Сақаллы көсеге таңланса,
Көсе сақаллыға таңланады.

Қыздың өзі үйде, қылығы дүзде.

Адам менен адамның парқы,
Аспан менен жердей.

Қайыр етсең пүтин ет,
Жарты қайыр жараспас.

Ахмақтың оты дүзиу жанбайды.

Жаманға жақсы ат жараспайды,
Жақсыға жаман ат дақ болмайды.

Жақсы адам төрде отырса да,
Есикте отырса да бәрибир жақсы.

Дурыс жүрген дүзеп жүреді,
Бузық жүрген бузып жүреді.

Өзи қаралының үйи жаралы.

Айтқан сөз, атылған оқ,
Қайтып ийесин таппайды.

Айтқан жерде сөз қалсын,
Басқан жерде ис қалсын.

Қайғышылға күн де уғайым.

Хәрким не қылса, өзине қылады.

Жөнсиздики жөналды қарабарақ.

Тоны жаманды ийт қабады,
Пейли жаманды қудай табады.

Көп сөз қуранға жүк.

Түйем нар емес, ийеси нар.

Өз бетин аямаған,
Киси бетин шийедей қылады.

Қорқаққа күндиз де қараңғы.

Маңлайы қаранын аұзы
асқа тийсе мурны қанайды.

Өлимнен уят күшли.

Хаұлыққан хәулидей бәлеге жолығады.

Халын билмеген хәлек болады.

Жигиттин парқы жолдас болғанда айрылар,
Туұры жүрсен душпан айбынар.

Баланың өзін туұсанда,
Минезін туұалмайсан.

Дуньядан жақсы да өтеді,
Жаман да өтеді.

Ертектің үлкени жоқ,
Өтириктің кишкенеси жоқ.

Кебир жердің суұы ашшы,
Жаман адамның сөзи ашшы.

Бахасызға сүйенбе,
Бахан кетер,
Мың тиллалық баханды,
Бир пул етер.

Ақыллыны ахмақ жеңдим дер,
Сөзинде болмас итибар.

Сыпайы тоңбас, қалтырар.

Сүймегенге сүйкенбе,
Бахан кетер.

Бир сынаған жаманды,
Еки қайтара сынама,
Сынамай кеулин тынама.

Кейпи келиспегеннен кеңес сорама.

Түри келгеннен түңилме.

Билген таұып айтады,
Билмеген қаұып айтады.

Ашынған тилли болады.

Жаманға жақ болма.

Екини бир деп санайсан,
Көзинди қысып кимди алдайсан?

Жау келди деп жүрисимнен жаңылайын ба,
Әкем өлди деп күлисимнен жаңылайын ба.

Өзин жатык болсаң,
Ишкенин қатық болады.

Арыу қартайса, ақыл табады,
Дау қартайса, нақыл табады.

Биреуі жаманласа,
Екиншиси ийтерип салады.

Ешек сыйпағанды билмейди,
Жаман сыйлағанды билмейди.

Айғыр үйір жыйнайды киснеген соң,
Қызлар сейил қылады ер жеткен соң.

Аш құлақтан тыныш құлақ.

Жаманды жаман десең,
Батпан жамау жамалады.

Шешинген суудан тайынбайды.

Уры байымайды,
Суқ семирмейди.

Жорға жүрисинен тул болады,
Жаман қатын байы турып тул болады.

Тентек шоқмар жыйнайды.

Ириген ауыздан шириген сөз шығады.

Танымасын сыйламас,
Жек көргенин мақтамас.

Ат жаманы турып тасады,
Жигит жаманы адам жоқ жерде ант ишеди.

Сөзи надурьстын — өзи надурьс.

Сум-сумды намазшамда табады.

Шапқанда үлкен адамсан,
Тоқтағанда түсер ядыңа кимсен.

Ағам барда-арқам тамда.

Жаманға сақал питеди,
Ол да түкирик пенен кетеди.

Жақсыға мың жаманның қуны жетпес,
Ақсақ ийт жерде турып үрген менен,
Аспанда алтын айдың нуры кетпес.

Ғарға сүйер баласын аппағым деп,
Кирпи сүйер баласын жумсағым деп,

Әдепки сөзинди рас айт,
Соңғы сөзине инанбаға жақсы.
Әдепки қызың жақсы болса,
Соңғы қызынды алмағына жақсы.

Сүт пенен питкен,
Сүйек пенен бирге кетеди.

Қыйсық ағаштын көленкеси де қыйсық.

Ағашқа питкен қыйсықлық,
Адамға да питеди.

Өтириктің құйрығы бир тутам.

Өтирик пенен ырастың арасы төрт ели.

Өтирикшиниң жайы жақаннем.

Тең атаның баласы,
Теңликке көнсе де,
Кемликке көнбейди.

Сынса кеуил шынысы,
Қайтып келмес қәлипке.

Дөнекер менен қайнатып құрыта
алмас оны мыста,
Алтын менен алып болмас
қалған кеуилди.

Сууға салсаң суу көтермес, мысқал көмир,

Қолы жетпеген «сасық» дейди.

Жигит көзі менен қыз алма.

Жаманның жағасы жыртық,
Онында бір қылығы артық.

Дәулетлинің баласы он бесінде
баспан дер.
Бийдәулеттің баласы жигирма
бесте жаспан дер.

Еринген еки ислейди,
Ахмақ бармағын тислейди.

Жақсы сөзге жан семиреди,
Жаман сөзге жан секиреді.

Өтирик сөзді көп айтсаң,
Сөзіңнің болмас мазасы.
«Сөзі құрысын оның» деген,
Сол болар оның жазасы.
Ойлаып анық қарағанда,
Өлимнен жақсы болмас азасы.

Онсері шортаннан сийсері гүртик шығады.

Жаманға сырыңды айтсаң,
Ишинен түртип шығады.

Хәркимнің бір айыбы бар,
Тасбақаның да бойы бар.

Аяғы жаман төрді бүлдиреди,
Ауызы жаман елді бүлдиреди.

Адам болыу қыйын емес,
Адам болып алған соң қыйын.

Төрт аяғы тең жорға,
Шүдигарды бузбайды.
Хасылында бар кисі,
Мерекеде бузбайды.

Үйінде асы жоқтың,
Дүзде досы болмайды.
Перзентсиз адамның,
Кеулинің хошы болмайды.
Өзі билмеген ақмақ,
Билгеннің тилин алмайды.

Өтирик айтып ант ишкеннен сақла.

Жаман күйеу таң атқан соң сөз қатады.

Сасықтың көбинен,
Ғасылдың азы жақсы.

Жаман менен үйір болма,
Ақыры басына жетер.

Сум күле киреди,
Гүнирене шығады.

Жүдә жаман болмасаң,
Аса жарлы болмассаң.

Көкирегі бузықтың иси де бузық.

Көсеуін ұзын болса,
Қолың күймейди.
Көкирегің хақ болса,
Адам тиймейди.

Өсек, — өсекти тасыйтуғын гөдек.

Жалқау жарлы болады,
Жақсы арлы болады.

Ерине берсең өзіңе,
Бәле көринер көзіңе.

Жақсы сөйлеген ас жер,
Жаман сөйлеген тас жер.

Қумардың кейни ойран.

Ул усыллы, қыз қылықлы
Болса ерге дәулет.
Ул усылсыз, қыз қылықсыз болса
ерге мийнет.

Ойынның азы жақсы,
Аздың сазы жақсы.

Ықлас пенен жыласаң,
Соқыр көзден жас шығады.

Ай болмаса, ақылдан адасады,
Күн болмаса, кеуилди кир басады.

Шылымкештин қолы күйеди,
Хәм пулы күйеди.

Сары табақтың сыры кетсе де,
Сыны кетпейди.

Өлини айтса,
Тиринің тынышы кетеди.

Секили жаманның қосығы жаман.

Әкең өлсе де,
Әкеңди көре қалған өлмесін.

Бардың қәдири жоқ.

Бир күн урысқанның,
Қырық күн несибеси қырқылады.

Көз қарауын қоймайды,
Кеуил дийдарға тоймайды.

Ат қәдири билмегеннің,
Жаяушылық берер сазасын.
Ас қәдири билмегеннің,
Ашаршылық берер сазасын.

Миней берсең минің көп,
Минемесең минің жоқ.

Туяғы пүтин тулпар жоқ,
Қанаты пүтин сунқар жоқ.

Ашшы менен душшыны гатқан биледи,
Алыс пенен жақынды жортқан биледи.

Денең ийкемли болса,
Келбетің сүйкімли болады.

Ақылы жоқта әрман жоқ,
Дизесінде дәрман жоқ.

Қанша әстен жүрсе де,
Тасбақа жолды өндирер.
Ақыл менен айтылған сөз,
Биймазаны көндирер.

Ашыу алдынан келеди,
Ақыл соңынан келеди.

Онарыңның белгиси,
Биріңнің тонын бириң кий,
Оңбасыңның белгиси,
Бирің шаян, бирин мий.

Ақыллы адам азбайды,
Жағалы кийим тозбайды.

Сабыр етсең, рәхәт бар,
Бийсабырға нәлет бар.

Тауды — тасты жел бузар,
Адамзатты сөз бузар.

Азанғы асты таслама,
Түски тамаққа қарама.

Кемликке кемал бар,
Менменликке зауал бар.

Асыққан менен ис питпес,
Тағыларсаң хәр атқа.
Сабыр түби сары алтын,
Сарғайған жетер муратқа.
Бийсабыр қалар уятқа.

Дәрья тасса, суу мәуиж урар сағадан,
Хәр бир жерде палұан болар ҳақ адам.

Отырған қыз орын табар.

Атасы басқа менен қоян аўлама,
Атар да қойнына салар.

Ийгиликли-истин кеши жоқ.

Асылсан бәлентке,
Жығылсаң пәске.

Бүгинги исти ертенге қойма.

Бай болсаң таспа,
Жарлы болсаң, саспа.

Пайдасыз болса, байдан без,
Баҳасыз болса, ойдан без.

Қызым саған айтаман,
Келиним сен тыңла.

Өзиннен бир жас үлкеннин тилин ал.

Теңиз бенен тең ойласаң өзинди,
Үш шайыға алмас мын тиллалық сөзинди.

Көп ғаррының ишинде,
Бир бала дана болады,
Көп баланың ишинде
Еки ғарры бала болады.

Тойға барсаң тойып бар,
Той тоныңды кийип бар.

Тойға барсаң, бурын бар,
Бурын барсаң, орын бар.

Өзинди билмесең,
Басқаның қәтесин сезбейсең.

Ашыу-душпан, ақыл-дос,
Ақылына ақыл қос.

Көкиректе ақыл болмаса,
Көз деген шалбардың тесиги.

Еңкейгенге еңкей,
Басың жерге тийгенше,
Тикейгенге тикей,
Басың көкке тийгенше.

Ақылсыз қонақ — үй ийесинне мирәт етеди.

Ақыл кемал ишинде,
Өзиннен жоқарыны көрип пикир ет,
Өзиннен төменди көрип шүкир ет.

Ымға түсинбеген дымға түсинбес.

Ағашқа мийұа питкен сайын төменшик.

Аязхан ҳалынды бил,
Кумырысқа жолынды бил.

Адамның болмаса ышқы-нышаны,
Өлиге тең, геүдесинде жоқ жаны.

Ата көрген оқ жонар,
Ене көрген тон пишер.

Өзинди өзгеден зор гутпа,
Жүрегинди адамның тууы қылып көтер.

Ууайым түби тениз,
Батасан да кетесең,
Тәуекел түби қайық,
Мынды танығанша,

Мынды танығанша,
Бирдин атын бил.

Айтсаң сөзди дурыс айт,
Сөзине адам инанғандай,
Жаман сөздин орнына жақсы сөз айт,
Еситкен адам қууанғандай.

Жасы үлкенди сыйласаң,
Төрден орын бер.

Кийимди тиксең пишип тик,
Үйден шықсаң, есигінди илип шық.

Жигиттің ақылсызы тойда белгили,

Орынсыз жерге таласпа,

Аузынды таппа,
Жолынды тап.

Қыймылдаған қыр асар.
Бүлкілдеген жер тесер.

Қатарына қазы бол.

Шөмиштің аласы,
Тәңірдің бәлеси.

Тек жүрген — тоқ жүрер.

Ақыллыда ашыу болмас.

Атан өлсе қойылар,
Атан өлсе сойылар.

Халық сорағанын бермей қалма,
Халқыңа да бер, халықтан да ал.

Ақыл-жастан шығады,
Хасыл-тастан шығады,
Жүйрік тай ғұннан шығады

Жетім қыз епшил болады,
Жетім ул кекшил болады.

Қас қондыраман деп көз ойып алма.

Ерте билмеген кеш билмес,
Кеш билмеген ұеш билмес.

Қазанға жолама, қарасы жуғар,

Жаманға қарғыс болмаса —
Алғыс жоқ.

Шымшық семирсе де,
Батпан болмас.

Жақсы болғаны қайсы,
Жаманды кеширмеген соң.
Батыр болғаны қайсы,
Жаудың үнін өширмеген соң.

Кең болсаң кем болмасаң,
Тар болсаң тарығасаң.
Бір бәлеге жолығасаң.

Лебсисин тыймаған,
Жолдан шығар.

Көтере сымбат бір пулға қымбат.

Уралмаған уллы таяқ көтереди.

Атаның сөзин арсыз қайтарады.

Хәзил опат келтиреді.

Бир гүл толып ашылады,
Бир гүл солып ашылады.

Хөкки минез хоппық жегизер.

Аузынан сөзи түскеннің,
Қолтығынан бөзи түседі.

Келин бийе жасырады,
Қылуасын таудан асырады.

Бетін ылас болса,
Суу тазалайды.
Арың ылас болса,
Не тазалайды,

Питкен ақыл болмаса,
Сүрткен ақыл болмайды.

Ене қәдирин билген,
Ене сөкпейди.
Ақыллы адам бир жерде,
Еки сүринбейди.

Хақын отын,
Ақмақ сөндире алмас,
Ақмақ ырас сөзге инана қоймас.

Қара кисиниң қаны шыққанша,
Сары кисиниң жаны шығады.

Тентекти тентек десен,
Малақайы қазандай болар.

Бийшара көндим дер,
Бийўәж жеңдим дер.

Өлерменниң көзи жаман,
Ақмақтың сөзи жаман.

Бала болса да,
Хәрким өз теңи менен ойнар.

Көп ойнаған бир жылар.

Бир көрип жаман деме,
Жақсы шықса қәйтесен.

Жүзиўин билмесен,
Суўға түспе.

Шешинген суўдан тайынбас.

Сыпайы сырын жасырмас,
Пушық мурны жасырмас.

Күнниң батысына жүрме,
Таңның атысына жүр.

Түсинде қорықсан,
Өңинде қуғанасан.

Қартайғанда ғаррыға,
Адым жер муң болар.

Аттан түссен де,
Зәңгиден түспе.

Анасын көрип қызын ал,
Табағын көрип асын иш.

Бермегенди берип уялт.

Тәуеллеге турмаған,
Тәуеллеге зар болар.

Өзиннен бир жас үлкенниң сөзин тыңла.

Адам жайын аўыллас билмейди,
Ислес биледи.

Арғымақ аттың қуйрығы,
Бирде жипек бирде қыл,
Түри жақсының белгиси,
Бирде төре, бирде қул.

Ақ саўыттың жағасы бар, жеңи жоқ,
Түри жақсының ашыўы бар, кеги жоқ.

Аққуў қустың төреси,
Жалғыз жүрип отламас,
Түри жақсының белгиси,
Қара сөзди хошламас.

Ат болатуғын тай сырыққа үйир,
Адам болатуғын бала қонаққа үйир.

Ақмаққа бала берер,
Берсе де жарты ақылын ала берер.

Бир жаманның кесапатынан,
Мәўиж урған дәрья қурайды.

Бақылдың бағы болмайды,
Бағы болса да мийўа бермейди.

Бир үйли нас, бир-бирине қас.

~~Далада аузын жаппас,
Жыйында бирин таппас.~~

Жомарт жоқлығын билдирмес,
Жүйрик тоқлығын билдирмес.

Жақсыда мин жоқ,
Жүйрикте сын жоқ.

Жалынсаң жақсы кеширер,
Жанысаң полат кесер.

Етиги жаман төрге шықпас,
Жени жаман ас ише алмас.

Жорғаның қәдири,
Жүргенде билинер.
Жақсының қәдири,
Өлгенде билинер.

Жалқау ырысқал ушын уйқы берер,
Жаманға ақыл ушын күлкі берер.

Жаманларға олжа түсер,
Бөлісе алмай көпке түсер.

Жаманның үсти суу болса,
Кеппестей көрер,
Жаманға мал питсе,
Кетпестей көрер.

Жүйрик болмай шабан болмас,
Жақсы болмай жаман болмас.

Жақсы сынау менен жарыйды,
Жаман сынау менен қарыйды,

Жақсылық ағаш басында,
Жаманлық аяқ астында.

Жақсы менен жолдас болсан
  қалға шекер,
Жаман менен жолдас болсан
  абыройың төгер.

Жақсы жүрген жерине кәнт салады,
Жаман жүрген жерине от салады.

Жақсыдан жақсы тууса — әдет,
Жаманнан жақсы тууса, тәжип.

Жақсыдан жаман тууса еми табылмас,
Жаманнан жақсы тууса тең табылмас.

Жақсы жигиттин үйи түссе — гүйи түседі,
Жаман жигиттин,
Үйи түссе мийи түседі.

Сабырлылық кеуил нағышы,
Бий сабырлық шайтан иси.

Жалқаудың жанығаны өтпес,
Қайсардың қанағаны билинбес,

Жақсы жерге түскен
Келин-келин болар,
Жаман жерге түскен келин
Келсап пенен кели болар.

Жақсы аттың жасын сорама,
Жақсы жигиттин қаслын сорама.

Жақсы болсаң жердей бол,
Бәрин шыдап көтерген,
Таза болсаң суудай бол,
Бәрин жууып кетирген.

Жаманды өзим деме.

Жақсының сөзи жетеді,
Жаманның сөзи өтеді.

Жигиттин оңбағаны айыра баслайды,
Бийеннің оңбағаны құлын таслайды.

Қиси болар баланын,
Қиси менен иси бар,
Қиси болмас кисинің,
Қиси менен не иси бар.

Киси кемиссиз болмас,
От түтинсиз болмас.

Көктеги жұлдыз жайылса,
Толысып тууған айша жоқ,
Өңшең жаман жайылса,
Күшине толған нарша жоқ.

Киси қандай болса,
Иси де сондай болады.

Хуушы жоқтың, қуушы жоқ.

Хәрким өз ақылына ырза,
Халын билген дана.

Халын билмеген хәлек болады.

Суудың басы булақ болса да,
Аяғы қуяр теңизге.
Жақсыдан жаман тууға да,
Тартпай қоймас негизге.

~~Көзін менен болжама,
Көзлерине зор келер.~~

~~Тил ушы менен сөйлеме,
Өзине соң сөз келер.~~

Жаманға сөз айтсаң,
Ақыл таппай жол айтады.

Жаманның пайдасын айтсаң,
Түси онып сала береді.

Жақсы түйе жүкпеуге жақсы,
Жас бала алдауға жақсы.

Несийбелі деген ағаш болады,
Ишинен сасы кетпейді,
Жетім бала кекшил болады,
Көзинен жасы кетпейді.

Қорқақтың уяты болмас,
Жалқаудың зияты болмас.

Балаң бас болса,
Сен пәс бол.

Әдет-әдет емес, жөн-әдет.

Ақылы жоқ адамға,
Адырайған көз берер,
Дауысы жоқ адамға,
Сылдырлаған сөз берер.

Ақмақ алдындағы астан қашып,
Аштан өледі.

Шабанға таяқ өтпес,
Жаманға сөз өтпес.

Шығысы жаман салыны,
Суу ишинен от алар,
Пейли жаман адамды,
Түйенің үстинен ийт қабар.
Тууысы жаман баланы,
Анасының құрсағында дәрт алар.

Халынды билмей ырғыма,
Ортасына түсерсең.
Мәниссиз сөйлесең,
Көп ишинде писерсең.

Өз қәдирин билмеген,
Киси қәдирин не билсин?

Өтирик деген душпан бар,
Отқа сүйреп салады.

Қас-жаманның белгиси,
Қасындағысын қарақшы дейді.

Қуйрығы шаян, бети адам,
Байқамас қасла құрбаны.

Турпайылық етип,
Әлпайымлық ізлеме.

Мал жаманы сол болар,
Өзин өзи қоймаған,
Адам жаманы сол болар,
Жастағы айтқан бос сөзин,
Қартайғанда қоймаған.

Ақыл бөй менен өлшенбейди.

Ақыл базарда сатылмайды.

✓ Жақсы жигит хәзиллеспеге келеди,
Жаман жигит гөже ишпеге келеди.

Ашыў-ақыл болмайды,
Ақыл азық болады.

Адамзаттың нәсили бир дә,
Бирақ хәрқайсысының парқы бар.

Мың ғарға бир кесек,
Жаманның бәри бирге есап.

Уят-адамгершиликтин бир мүшеси.

Болымсыздан өнер шықпас,
Кеўилсизден күлки шықпас.

Ат тоныңнан айрылсаң да,
Адамгершиликтен айрылма.

Бир таў бир таўға қосылды десем инан,
Жаманның жаман әдети қалды дегенге инанба.

Алтын алма, алғыс ал,

Өтирик айтқан жерде көп отырма.

Жаманға сейилде-сейил,
Сергиздан да сейил.

Бурын туўғаннан ақыл сора,
Бурын қонғаннан қоныс сора.

Таныған жерде бой сыйлы,
Танымаған жерде тон сыйлы,

Жаманға жантасып жүрме,
Жантассаң да шайқасып жүрме.
Билегимде күшим бар деп,
Зор менен айқасып жүрме.

Ийгиликли истин кеши жоқ,
Кеш питседе еши жоқ.

Көпке жуўырма,
Аздан қуры қаласаң.

Жуўырған алмайды,
Буйырған алады.

Қатты жүрген жериңе,
Әсте жүрсен де барасаң.

Жақсылық жерде қалмас,
Жаманлықты дурыс қылма.

Көрмеген жердин,
Ойлы-шуқыры көп болады.

Жақсының аттан жығылғаны да жақсы.

Көргенсиз дегенге ашыўланба,
Көргениңнен көрмегениң көп.

Жақсыдан тийер шарапат,
Жаманнан тийер кәсапат.

Жарамас әдет көп болар,
Ең жаманы күншиллик.
Бир заман рәхәт көре алмай,
Өмири өтер женшилип.

Хадал кәсип аз емес,
Ықтият бол ҳарамнан.
Жақсылықты үмит қыл,
Күлер жүзли адамнан.

Жақсыны жаман кийим ишинде ганы.

Ақыллы жигит ел қорғайды,
Ақмақ жигит елди хорлайды.

Жақсының нуры шашылар,
Жаманның нәпсиси ашылар.

Ақмақ қара күшине мақтанар,
Айыплы сәл нәрседен жасқанар.

Әдиби жоқтың уяты жоқ.

Болмас иске полат бөл,
Полаттан да қатты бөл.

Кишкентай екен бойы деп,
Сорағанын бермей кетпе.
Кишкентай екен үйі деп,
Ретінде кирмей кетпе.

Кимнен алсаң аманат,
Берсең жақсы саламат.
Егер етсең қиянат,
Сағанда қалар жаман ат.

Запыранның зары өтер,
Бәлкі сарғайған сайын,
Бийхасылдың қылығы өтер,
Барымына барған сайын.

**II. АТА-АНА, ТУҰЫСҚАН-ТУУҒАНЛАР
АРАСЫНДАҒЫ ҚАРЫМ-ҚАТНАСЛАР
(НӘСИЯТ) ХАҚҚЫНДАҒЫ НАҚЫЛ-
МАҚАЛЛАР.**

Ағайиннің аз болса,
Дауда қалың белгили.
Ағайиннің саз болса,
Қорқыныш жоқ бүлгиннен.

Анасы өлген жетімге,
Қайтып ана табылмас,
Кемпирапасы өлген жетімге,
Анасы болар бауырлас.

Апаның кеули балада,
Баланың кеули далада.

Атаңа не қылсаң,
Алдыңа сол келеді.

Қарындасы ақылсыз болса,
Ағасының басында әнгиме гаулайды.
Патшасы, жаман болса,
Пуқарасын жаулайды.

Ағайиннің азары бар да,
Безери жоқ.

Өсик-бауырға қабырға жақын.

Ағайиннен бір шақырым қашығырақ отыр.

Бермесе де ағайин,
Өз күніне сау болсын.

Ағасы бардың ырысы бар,
Иниси бардың танысы бар.

Атадан алтау тууған да,
Уатаныңа жалғызсан.

Ағайин бар болсаң көре алмайды,
Жоқ болсаң бере алмайды.

Атадан уғыл тууылсын,
Атаның жолын куусын.

Атқа ердің батқанын,
Ийеси билмес ат билер.

Ағайиннің азғанын,
Ағайин билмес жат билер.

Атаның атағына қара,
Ененің затына қара.

Ағасы урар болар,
Иниси турар болар.

Атаның өлсе баласы,
Баласыз жерде қалмастай,
Әкеси өлсе баланың,
Халқы жетим қылмастай.

Алтын-гүмистің гөнеси болмас,
Ата-ананың бақасы болмас.

Атаның жаман улы,
Жұрт тутар.

Ене гезер, қыз гезер,
Қыйсық шатпаны ким дүзер.

Күйеуден ұл болмас,
Күлден имарат болмас.

Таудың көркі тас,
Адамның көркі қас.

Қазыласқан соң қарындас болмас,

Қардың суы қандырмас,
Өгей ене тындырмас.

Қызлы үй қызылға тоймас.

Көрмеген жат болады,
Көриспеген уят болады.
Қәдирданың ким болса,
Ағайиниң сол болады.

Қиси есиги тоң тезек,
Еритпеге ер керек.

Қызым үйде қылығы дүзде.

Ұл таппас қатын болмас,
Турарын айт.
Мал таппас жигит болмас,
Қуарын айт.

Ата-ананың ақылы,
Сайрап жатқан жол менен тең,
Ақыллының ақылы,
Сарқылмайтуғын көл менен тең.

Қыз-халықтың гүлі,
Қосық денсаулықтың гүлі.

Кемпир үйдің тығыны,
Өлегойса шығыны.

Ағасы бардың жағасы бар.

Жийен еркін болады дайысына,
Дайысы бармай ма екен майысына.

Дау-жәнжелде, «жийен» сөзі басым болар,

Ғаррылық жаман дәрт,
Емлеп болмас.

Атаң жауға шапса,
Атаң менен бирге шап.

Атадан алтаудың атқан оғы жоғалмас,
Атадан жалғыз туұғанның атқан
оғы табылмас.

Үйдің артында төбе болса,
Ертлеулі аттай болар.
Үй ишінде көп жасаған қарт болса,
Жазыұлы турған хаттай болар.

Ата-ананың тилин алған баланың,
Мәртебеси хәр жерлерде оттай жанар.

Балаң ғажарлы болса,
Келиниң ажарлы болады.
Балаң ғажарсыз болса,
Келиниң ийбесіз болады.

Ата нәсиятын көп алған кәтқуда болады.

Әдепли келин ийкемлі болады.

Үйінде саяқ сақлама.

Мына бала ул-қызымның баласы,
Палдан татлы бул баланың анасы.

Атаның силтеген соқпағы,
Балаға мың гүзар жол.

Қайнаға айбатлы болса,
Келини уятлы болады.

Перинин өзи сулыу,
Қурбақанын көзи сулыу.

Өз сүйгенин өзине,
Хүр көринер көзине.

Асқар-асқар таулардың,
Панасы болмас атадай.
Мүшки¹ менен әжбердин²,
Ийеси болмас анадай.

Атан да болса бир жолдас,
Ауыр да болса бир қолдас.

Хэзилин жарасса,
Атан менен ойна.

Арық пенен семиздің бауыры бир,
Жақсы менен жаманның жамбызы бир.

Атадан алтау тууғанша,
Жалғыз тууға нетеди?

Жуғымлы болса ол перзент,
Муратына жетеди.

Ағайинди жаманлап,
Тууғанды қайдан табасаң?
Арғымақты жаманлап,
Бууданды қайдан табасаң?

¹ Этір ийисли шөп.

² Әсимликтин аты.

Ағайин татыу болса ат көп,
Абысын татыу болса ас көп.

Ақша қарда көп жүрсен,
Көзин бир күн қарығар.
Ағайиннен шет жүрсен,
Кеулин бир күн тарығар.

Ағайиннин урысы,
Тул қатыннын жулысы.

Бағы бар қызым Бағдатта болсын.

Балалық шағы—патшаның тағы.

Белден қууат кеткен соң,
Ғарға адым жер муң болар.
Қараша көзден нур кетсе,
Бир көриуге зар болар.

Атаның ақылы пайдасыз болса,
Қара сөзге қазан қайнамас.

Тириде сыйламаған ағайин,
Өлгенде жыламайды.

Тириде татыуы жоқтың,
Өлгенде ашыуы жоқ.

Төрт аяқлыда-бота татыу,
Еки аяқлыда — бөле татыу.

Шешели жетим басында,
Тарақ пенен қол ойнар,
Шешесиз жетим басында,
Сирке менен бийт ойнар.

Шапан алма астар ал,
Қатын алма қостар ал.

Ер бала ата-анаға таяу,
Қыз бала үйге жаққан бояу.

Еркек гүби-қаял түби.

Жақсы ата жаман балаға қырық жыл азық.

Жақынына өтирик айтпа,
Жатқа сырың айтпа.

✓ Оңар үйдің баласы онбесінде баспан дер,
Оңбағанның баласы отызында жаспан дер.

Онбесте отау ийеси.

Өзи өлтирмес,
Жат-жарылқамас.

Өзи жығылған бала жыламайды.

Қыз өссе елдің көркі,
Ул өссе елдің бөркі.

Әй құдайым бала бер,
Бала берсең дана бер,
Ақыл-еси болмаса,
Есабын тауып ала бер.

Қызым саған айтаман,
Келиним сен тыңла?

Дүнья ағып атырған булақ,
Ата-ананың сөзі жағалай питкен қурақ.

Ата менен бала,
Гүл менен лала.

Отыз улың болса да,
Орны басқа.
Отыз қызың болса да,
Қылығы басқа.

Кеуіл қууанышы-лала,
Турмыс қууанышы—бала.

Ата-улы менен узақ жасайды.

«Аға» деген баланы,
«Жаным» десе болмай ма?

Алты ул тууған ананы,
«Алтын» десе болмай ма?

Жылағысы келген бала,
Әкесинің сақалы менен ойнайды.

Ханнан бала уллы,
Баладан ана уллы.

✓ Бала — ерли зайыптың дәнекери.

Ата даңқы менен ул өседі,
Ене даңқы менен қыз өседі.

Жақсы перзент — сүйиниш,
Жаман перзент — күйиниш.

Ағайиннен шыққан жаудан сақла,
Үйден шыққан даудан сақла.

Жыласа баласы жеңер,
Шынласа анасы жеңер.

Киси баласы кисенлесең де турмас,
Өз балаң өзекке тепсең де кетпес.

Он баланы бир ата сақлайды,
Он бала бир атаны зорға сақлайды.

Көриспесе тууған жат.

Атадан алтау тууғанда,
Айбалтан болсын.

Арғымақ сайлап ат миндим,
Садағасы кетейін бууданның.
Урыу сайлап дос туттым,
Садағасы кетейін тууғанның.

Қызлы кисі қыйында,
Уллы кисі жыйында.

Тил алғыш болса перзентің,
Ақылы артық кисидей.
Тил алмаса перзентің,
Түсінде көрген исиндей.

Кемпир-баланың жазлауы,
Жақсы перзент жаным.
Жаман перзент,
Харамға шыққан малым.

Жақсы болса алғаның,
Жомарт жигит болғаның,
Жаман болса алғаның,
Жары жолда қалғаның.

Жақсы болса қатының,
Келип турар жақының,
Жаман болса қатының,
Басыннан кетер ақылың.

Жақсы қатын — ырыс,
Жаман қатын — урыс.

Жақсы құсқа жаман құс,
Таплау менен тең болар,
Жақсы қызға жаман қыз,
Бағы менен тең болар.

Хаял жерден шыққан жоқ,
Ол да еркектің баласы.
Еркек көктен түскен жоқ,
Хаял оның анасы.

Жалғыз бала ат шапса,
Атасы тақымын қысады.
Келиннің аяғынан,
Шопанның таяғынан.

Заманы жақсы болса,
Жас болар ғарры.

III. ДӘСТҮР, ҮРИП-ӘДЕТЛЕР ХАҚҚЫНДА НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР

Адам адамға мийман,
Жан геүдеге мийман.

Жақын жерден қуда болсаң,
Арба-арба сөз келеди.

Алты қатын азаға барса,
Хәр қайсысы өз мунын айтар.

Ант ишкеннің үйіне барма,
Айрандай жуғады.

Мезгилсиз шақырған қоразды сөймақ керек.

Гүзе күнде сынбайды,
Күнінде сынады.

Асым-сууым барында,
Қудағай келин атандым,
Асым-сууым кеткен соң,
Қубағай келин атандым.

Алар малын келгенде,
Аяма хәрне барынды.

Бийик таудың төбесіне қара,
Түбіне барма.
Жақсының атын есит,
Үйіне барма.

Бай менен қуда болсаң ширенер,
Жарлы менен қуда болсаң тиленер.

Биреудің дузын ишсең,
Үйіңе кел де қазан, ошағыңды
сазлай бер.

Базардағы тамақ,
Бақтыңа қарай писеди.

Берейін десен нең жоқ,
Бес ешкің бар, пейлін жоқ.

«Беремен» деген қутылмас,
Берик байлаған шешилмес.

«Бәс» деп ийттиң кеулин алады,
«Қой» деп қонақтың кеулин алады.

Тамыр берген түйеден,
Тәнир берген тоқлы артық.

Тойға барсаң бурын бар,
Бурын барсаң орын бар.

Төркини жақынның төсеги жыйналмайды.
Тайынған қыз төркинин танымайды.

Тапқан адам қуғанса да,
Таныған адам алады.

Тонғанға отын жақтырма,
Қарны ашқа қазан астырма.

Дуз ишкен жериңе жаманлық етпе.

Жақсыны жатқа берме,
Душпаның күлер,
Жаманды досқа берме,
Елиң бүлинер.

Дән жоқта дийұана да қыстайды.

Дийұанаға гүнжи де болса болады.

Дийұанаға пул да берме,
Кеулин де қалдырма.

«Ел көшеди екен» деп,
Отыныңды тауыспа,
«Бай келеди екен» — деп,
Бар асыңды тауыспа.
«Тиленши көп екен» деп,
Барыңды «жоқ деп жасырма.
«Жау келеди» екен деп,
Еки қолыңды қаусырма.

Жақсы көрген киің менен,
Дүзде хеш қонсы болма.

Жарлы болар жигитке,
Қазалы мал тап болар,
Жалғыз болар жигитке,
Қуу бедеу қатын тап болар.

Жүрген аяққа жормал илинеди.

Майлы қайыс ийттиң ырысы.

Малымды алсаң ал,
Пейлимди алма.

Орамал тон болмайды,
Жол болады.

Өлим-ортақ, дау-қонақ.

Өлим сорағанға мийнет береді.

Өли шыққан үйдің алдында
жолбарыс жатар.

Үре алмаған ийт,
Үйіне қонақ келтиреді.

Үзип жеген үнемге жарамас.

Қам қуймақ қустырмай қоймас.

Қазаннан қақпақ кетсе,
Ийттен уят кетер.

Қол жүйриги асқа,
Тил жүйриги басқа.

Қутлы қонақ келсе,
Қой егиз қозылайды,
Қутсыз қонақ келсе,
Қойға қасқыр шабады.

Қонақ аз отырып көп сынайды.

Өзбек өзинде бек бол,
Қонсынды уры тутпа.

Пейли тардың қолы тар.

Мың сиз бизден,
Бир шыж-быж .

Өмир қызығы — сыйласық.

Өш алғанға өкпе жоқ,
Кек алғанға гийне жоқ.

Сулыұ нәзерде,
Жүйрик тозаңда,
Қабарсаң қоныс өзгерт,
Тонсаң постын жаңарт.

Жақсы қонсыны сатып ал,
Жаманнан басың тартып ал,

Қонақ келсе есиктен,
Ырысқалы кирер тесиктен.

Көшиұ көшсең бурын көш,
Ылай болар изгиси.

Жеңи жаманның, қолы жаман көринеди,
Төсеги жаманның үйи жаман көринеди.

Қонағым өзинде де қарап қой,
Қорқып өскен бой құрсын.

Тилеп алған бақсы еди,
Өлип қалмаса жақсы еди.

Аза айтыұлы, сый сатыұлы.

Бар-барын айтады,
Жоқ-жоғын айтады.
Бақа пұтын тарбайтады.

Ат-тоны бар кисиниң,
Алғы-бергиси бар.
Тамағы тоқ кисиниң
Талтаң-талтаң жүриси бар.

Адам барған жерге адам барады,
Бели берик қорғанды алады.

Кеўлине қарай қайтысын,
Желиўине қарай жортысын.

Қулақ еситсе өкпе исинеди.

Берсең-аласаң,
Барсаң-көресен.

Туўры келген қонақтың,
Еки көзинен басқа айыбы жоқ.

Еки рет көшкен,
Бир таланған менен барабар.

Еситкен көргенге хабар береді,
Ғыйбатшы өсек тереді.

Үй тыңлаған өз айыбын еситер.

Жоқ табылады қараўы болса,
Сараң бермейди емес сораўы болса.

От таяр, шылым таяр,
Жердеги шылымды еңкейип ким алар?

Аспанда ай жүрер өз раўана,
Жерде ийт үреді кимге зияна.

Жағымсыз қонақ,
Жатар ўақта келеді.

Қудаға өкпелеген,
Отарға көшеді.

Береген қолым-алаған.

Қоңсына қарама,
Оңысығына қара.

Күни менен елди гезген,
Өз пайдасынан гүдер үзеді.

Жақсы көргенине урт береді,
Жаман көргенине сырт береді.

Қоңсы болсан, қорған бол,

Қудамдалы болғанша,
Қолың ис сорасын.
Қудамдалы болған соң,
Қул да болса сыйлансын.

Несийени мал деме,
Гүмилжи болар.

Қуманның пулын ыбырсық құртады.

Улдың саулаты бир басқа,
Қыздың саулаты бир басқа.

Қайың емес қайырғыш,
Айран емес қандырғыш.

Абысын ағарып алдыма түспесин,
Қарайып кейнимде қалмасын.

Улға қызды таңлап алсаң да,
Қызды таңлап бере алмайсан.

Жақсы қатын белгиси,
Былғары қылар терини,
Жаман қатын белгиси,
Қарыздар қылар ерини.

Үш күнлигин ойламаған менен
жолдас болма,
Бир айлығын ойламаған менен
қоңсы болма.

Жүре берсен көре бересен,
Көре берсен көне бересен,

Ийт қусығын жаламас.

Елге жарағанша,
Ерине жаран.

Аузы үлкен асly болады,
Көзи үлкен жасly болады.

Аттың жақсысы жолында белли,
Қайыңның жақсысы жайында белли.

Алғаның жаман болса өмирин хорлық,
Мингениң жаман болса қамшыға зорлық.

Жипек арқанды жуған ескен жарамас.
Қалыс берген сорамас.

Айттысан гәп болады,
Айттыспасан дәрт болады.

Бес күнлик өмирге,
Жүз күнлик тәтәррик.

Жақсы нийет жарым ырыс,
Отқа жақын ис күйеди.

Аштан өлгеннен,
Жарылып өлген абзал.

Қостар алсаң нардай,
Балалы боларсаң жардай,
Бир жұмысқа буйырсаң,
Хәргиз келмес алмай.

Жақсы менен отырсаң,
Жәннетке киргендей боларсаң,
Заманластар менен отырсаң,
Дәуранды сүргендей боларсаң.

Пайдасын билген постынға киреди,
Қолынан келмеген достынан көреді.

Үлесте муш жетсе де ал.

Таза байығаннан пул қарыз алма.

Бар затты жоқ деп гизнеме,
Намәлим затты ізлеме.

Барар жерің мың болса да,
Жатақ жерің бир болсын.

Отқа кеткен қатынның орнында отырма.]

Киймесен де тоның болсын,
Жемесен де наның болсын.

Кели түйе алмаған-үплеуіш,
Дигирман тарта алмаған-желпиуіш.

Жиптің ушын түймеген үш өткерер.

Тартып үзбе,
Ийтерип жықпа.

Жол қақысы-жүриу,
Киси қақысы-бериу.

Уста қақысын бер де қыста.

«Ала кел» ден ис питпес.

Ийне қайда болса,
Сабақ та сонда.

Қуры гәптен палау болмас,
Гүриши майы болмаса.

Туңғыштың толғағы ауыр.

Пәлен жерде алтын бар,
Барсам бақыр табылмас.

Ийнениң көзиндей жерден,
Балтаның сабындай сууық өтеди.

Қалтадан қарын тойса да,
Кеуіл тоймайды.

Күнде саған май қайда,
Қәне бүгін суу палау.

Өз мүлкінди өзін қәдирлемесен,
Басқа белинен басады.

Ыштансыздың түсине,
Алты қары бөз енеди.

«Ары жатта, бери жат»,
Төсектің тарлығынан болады.

Ел елге сыйса да,
Үй-үйге сыймас

Айлас қатын-мунлас,

Өзинде болмаса,
Атан да жат.

Шәүлени май келтирер.

Шақырыусыз барған төсексиз отырар.

Еркек-қаялдың көркі,
Қаял-еркектің бөркі.

Ер жігіттің жарасығы яр болар,
Қәдірин билмеген бир күн зар болар.

Түтинсиз от болмайды.
Дузсыз ас болмайды.

Зууаланды үлкен ет,
Көрейін тоймағанынды.
Кийимінди үлкен пиш,
Көрейін сыймағанынды.

Кемпиримнен айрылып турғанда,
Жалғыз сыйырымды сойғаным қуғанғаным ба?

Тамбасында қос тандыр,
Жабайын десе уны жоқ.

Есиктен күндес кирсе,
Тесиктен урыс кирер.

Аған пақыр баяғыдай емес,
Баяғыдай болса, аяғыдай емес.

Той-тоқшылықтың нышаны.

Қәде мәниси-қайтарыу,
Уәде мәниси-атқарыу.

Аталастан алтау болғанша,
Енелестен екеу бол.

Баланы иске буйыр,
Артынан өзін жууыр.

Көшкен журтта көсеу қалады.

Үйіне келген де,
Үйдей өкпенди айтпа.

Былай тартсан өгиз өлер,
Былай тартсан арба сынап

Жесир хаял желбууаз.

Қыз-көздің құрты.

Қатыны өлген қызы бар
Үйге қарай жылайды.

Өзіндики өзінде,
Ай көринер кезине,

Бир үйди жети еркек толтырмайды,
Бир хаял толтырады.

Жас уақытта көргенің болмаса,
Үлкейгенде кисилигің болмайды.

Шырада майың болмаса,
Пилик оған не дәркар.

Сабақлы ис сәтн менен.

Кеуілсизден көзсиз бала тууады.

Ийтти сүйек пенен урсаң қаңсыламас,

Жатқанның үстине турған келмесін.

Тойған үйге тоғыз кел.

Ар-сары қонақ аштан өлер.

Қонсын жаман болса,
Көшип қутыларсан.
Малың жаман болса,
Сатып қутыларсан.
Хаялың жаман болса,
Қәйтип қутыларсан!?

Дәуір кең болған менен,
Уақыт тар.
Хәркимнің мөлшерли,
Машқаласы бар.

Жаманға жағынғаша,
Жатта жаман қаршынды ақтар.

Асыққан менен ис питпес,
Асықпай азанғы астан ишип кет.

Қисиниң кийими киршил,
Қисиниң аты тершил.

Ас жақсысы қартады,
Ол да негизине тартады.

Қонсын мынау болса,
Бармай ақ қояйық,
Асқаның май гүртик болса,
Келмей-ақ қояйық.

Жаман адамға мал питсе,
Қасына қонсы қондырмас.

Күйеу жаманы-ынжық,
Көп сөйлесе-быжық.

Ықлас пенен ас қойса,
Алдына бас қойғаны.

Ас көп болса,
Қәде көп болады.

Тас түскен жерине аұыр,

Қыз берген қыр асады.

Ғарға тамырлы қарақалпақ.

Қыз сыншыл болады,
Келин епшил болады.

Үй ишине сыншы келер,
Үй артына тыңшы келер.

Қыз ағасыз болмайды,
Көл сағасыз болмайды.

Өзим жылау билмеймен,
Жылау билгеннің байы өлсин.

Халықтың дәстүри болса,
Қатын арқама мин.

Күйеу келди дегенде,
Қуу бас жумалайды.

Сәлем де бар, қайнаға,
Сарқыт та жоқ қайнаға,

Ата өлсе, сауыты мийрас.

Жолы болар жигиттин,
Женгеси шығар алдынан.

Тойдан тумалақ,
Садақадан сатып ал,

Сен қылғанға мен қылдым,
Сеннен артық не қылдым.

Бәйбишениң асын тоқал қызғанады.

Кел демек бар,
Кет демек жоқ.

Ала қайыслы ат минген,
Қыдырыспаның нышаны.

Тамыр болдың айтыс жоқ,
Қолдан бердің қайтыс жоқ.

Сыйласпаға жат жақсы,

Өз-өзінди жаттай сыйла,
Жат бойыңнан түңилсин.

Халықсыз қыз болмайды,

Хәзил де өкпелетеди.

Хәзил апат келтиреді.

Атын атасаң,
Сыбағасын ийтке сал.

Қымызды ким ишпейди,
Қызды ким айттырмайды,

Ауылдағының аұзы сасық.

Қулақтың қарны жоқ.

Қумға құйған билинбес.
Қызға берген билинбес.

Ағам алғанша,
Женгем жегенше.

Қыз жеңге ушын,
Жеңге тенге ушын.

Тойға барсаң тойып бар,
Жұмысыңды қойып бар.

Тойға қарап тон пиш.

Қыз жолы қылдай болады,
Шыққан қыз шийден тықары.

Ат алсаң аұылың менен,
Қатын алсаң халқың менен.

Аты шыққан төбеге бир шық.

Теңи келсе, тегин бер.

Қашпаған қашардын,
Уұызына қаратпа.

Қоңсын күншил болса,
Кел-кетін миншил болады.

Қоңсыны қозғама көширерсең,
Отты қозғама өширерсең.

Қызың ержетсе,
Қызы жақсы менен қоңсы бол.
Улың ержетсе,
Улы жақсы менен қоңсы бол.

Қоңсы қоңсыдан тәлим алады.

Бәхәнем басқур болса да,
Сылтаұым қаршын.

Аұыл-ұйдың қонағы.
Айда-жылда бир келеди.

Сақый болып жүргениң, қаұынымда,
Адам болып жүргениң аұылында.

Келгенше қонақ өз еркинде,
Келгенсон киси еркинде.

Мийман атаңнан уллы.

Қонақ сорап ишпейди.

Өз ұйим-өлең төсегим.

Алды ыбыртқыдан,
Кейни шубыртқыдан сақла.

Қолында бар болса,
Алақаныңды жая берме.

Ұй жаманы төле,
Дем аларсаң өле.

Ишкеним болса быламық,
Басалайы тағы бар.

Отырғаным ылашық,
Кеуилиңди кел ашып.

Жерик болса қатының,
Жерик асын билмейсең,
Айтса тұрып өзиңе,
Зыр жуұырып излейсең.

Басынан бахты қашқаннның,
Күн де сақты қашады.

Бир жылша қоян шарығы.

Алыстан арбалағанша,
Жақыннан дорбала.

Азғана асым, гаұғасыз басым.

Аш қарыным, тыныш қулағым.

Есик ашық болса, да,
Сорап кир.

Ишип тоймаған,
Жалап тоймас.

Еки қатын алғанның,
Қулағы тынбас.

Қайтып келер есикти,
Қатты жаппа.

Бардың иси пәрман менен,
Жоқтың иси әрман менен.

Ерли-зайып арасына,
Еси кеткен түседі.

Кисиниң үйиниң жығыуын билсен де,
Тигиуин билмейсен.

Қонақ қойдан жууас.
Куман қонақтың алдына жайғасады,

Бахытлының еки қонағы,
Бир мезгілде келеді.

Көрпеңе қарап аяғыңды узат.

Жағалы кийим жамамаға жақсы.

Бар-барын айтады,
Жоқ-жоғын айтады.

Мәшаба мәш келтирер,

Жоқшылық деген жез тырнақ,
Асылса жибермейді.
Тоқшылақ деген ағар булақ,
Байлаған менен бөгелмейді.

Көрпе жуқасы тондырады,
Кеуил жуқасы аздырады.

Хәрким батпан болса да,
Өз үйиниң қулы болар
Ақ үзикли қарақалпақтың ханыман,
Өз үйимниң қулыман.

Жары жасқа келгенде қатының өлмесин,
Жары жолға келгенде атың өлмесин.

Тең-теңи менен,
Тезек қабы менен.

Талайлы менен тарыспа,
Маңдайлы менен жарыспа.

Жип шапанның жаңасынан,
Жилек шапанның генеси.

Жарлының бир тойғаны,
Шала байығаны.

Келгенше қонақ уялады,
Келген соң қонақ жер уялады.

Жаманнан сорағанша,
Жат та жаныңды қарман.

Келистирмесен исинди,
Быламақ сындырар тисинди.

Пуқара ханның тусында.

Ашта жеген құйқаның
Тоқта дәмин умытпа.

Қонақ аз отырып, көп сынайды.

Жарлылығын жасырған байымайды.

Бұрынғы қонақты соңғы қонақ қууып шығады.

Отырған жериң кең болсын,
Қазан төгілсе, төгілсин,
Қолың күймесин.

Айлас қатын муңлас,
Мунлас қатын сырлас.

Жалғыз үйдиң ғарғасы шоқып тоймас,
Тойса да қарағанын қоймас.

Бересини-аласы үзеді.

Аспанның астының кеңлигиниң пайдасы жоқ,
Егер етигин тар болса,

Илгери баратырғанның ийти отлайды.

Қонақ бир қонса қут,
Еки қонса жут.

Баяғылар бағда қалды,
Бағ жығылып сууда қалды.

Балалы үйдің урлығы жатпас

Өлгенде көрген өгизім,
Олда өзиме дауалы.

Тандырды қызғанда жап.

Ийттиң жини-дийуана.

Сыйласаң-сый киси,
Сыйламасаң-бир киси.

Қос бара-бара дүзеледи.

Ас ийеси менен татлы.

Жигиттиң атын қатын шығарады,
Қатынның атын отын шығарады.

Қатын ерге қарайды,
Ер жерге қарайды.

Тақанның түрлі-түрлі былғауы бар.

Ылашыққа кирмеген бар ма,
Төбеси тиймеген бар ма.

Гүлшели бала сүймеге жақсы,
Қазанға түскен қапқа түспейди.

Ери өлип қатың қалса,
Изінде зурият болмайды.
Ер өлип бала қалса,
Орны қуры болмайды.

Қонағын сыйлаған бай болады.

Келте жип гүрмеуге келмес.

Қатын қалса, бай табар,
Бала қалса, мал табар.

Жаман кийимің жоқ болса,
Жаңа кийимің хор болар.

Үй ийеси мүсәпир болса,
Қонағы зор болар.

Етигің тар болғанша,
Гөриң тар болсын.

Оңысық басқа, хәз басқа.

Ғәрип өлсе, ғамхоры жоқ.

Жаман қатын алғанның жауы үйінде,
Жақсы қатын алғанның тойы үйінде.
Еки қатын алғанның дауы үйінде,
Өмири өте береди сол күйінде.

Тас түссе, талайымнан,
Тасбақа түссе, манлайымнан.

Қийимің тар болса да,
Пейлиң кең болсын.

Гөне етикли бармай жүр,
Қызыл етикли алмай жүр.

Урыны уры болғаны ушын урманды,
Урлық қылғаны ушын урады.

Өзимдики дегенде,
Өгіз қара күшим бар,
Кисиники дегенде,
Анау-мынау исим бар.

Хәрким сыйлағанның қулы.

Қыздан уялған қуры қалады.

Шыбында палға қонады,
Көрсен тәбиятын қалады

Тандыр қызып тұрғанда,
Бизде бір пәтир жауып алайық.

Қамыр ушынан пәтир

Сениң өлисиңе қарап,
Бизин көмисимиз.

Жынғыл десе,
Қырғын дегеннен сақлан,
Шаш аламан деп,
Бас алғаннан сақлан.

Бир таяқ бата тиймесе,
Бир таяқ қәте тийеди.

Бууынсыз жерге пышақ урма.

Ағайин менен алыстан қатнас.

Ағайин бир өлиде, бир тириде.

Өзи тоймаған сарқыт бермес.

Күлип-күлип күнимди өткеремен,
Жылап жүрип нени питкеремен?

«Өзимдики» деген басын услайды.

Өзи қылған өкинбес.

Соқыр қасасын
Бир рет жолғалтады.

Жетим балаға жоғалған тайды енши етер,

Жаман адам қорыққанын сыйлайды.

Алғын бар жерге алты бар.

Тиленшиниң сүйген асын ким берсин,
Тентирегенниң көз жасын ким көрсин.

Бурышы көп быламығына салады.

Байда май болса,
Жарлыда дуз болады.

Аларында алым болып,
Береринде залым болма.

Бағда мийуе көп болса,
Күнде-күнде сәлем көп.
Бағдан мийуаң кетсе,
Бурынғыдай сәлем жоқ.

Ийтли қонақ жараспас.

Уялмаған буйырмағаннан ишеди,

Малды тапқанға бақтыр,
Отынды шапқанға жақтыр.

Жақсы адамның белгиси,
Келген қонағына тақ турады.
Жаман адамның белгиси,
Қатынын урады.

Көплеген қонақ атқарады.

Береген қолым алаған,
Береген халыққа жараған.
Даңқы әлемге тараған.

Тойған жерге тоғыз бар.

IV. ХӘРТҮРЛИ ӨНЕР-БИЛИМ АЛЫУ ХАҚҚЫНДАҒЫ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР

Сын дүзелмей мин дүзелмейди.

Билимли мынды жығады,
Билекли бирди жығады.

Ақыл жаста емес, баста.

Билгенниң тусындаман,
Билмегеннен өтип баратырман.

Оқыу ойдан қашық емес,
Оқысаң озарсаң,
Оқымасаң тозарсаң.

Илим йине менен қудық қазғандай,
Билимлі ерге нур жауар.

Өзін билсең өзгеге үйрет,
Билмегениңди үйрен.

Халыққа ис көрсеткен мәрт өлмейди,
Тарихқа жазып кеткен хат өлмейди.

Оқыу-ой азығы,
Билим-ер азығы.

Өнери жоқ кисиниң,
Мазасы жоқ исиниң.

Өнерли жас аш болмас,
Өнер билсең өлмейсең.

Жигитке қырқ өнер де аз.

Өнерли қол арымас,
Өнерсиз қол жарымас.

Өнерди үйрен, үйрен де жийрен.

Өнер, өнерге бәри көнер.

Билим-ақылдың шырағы.

Билим-паныс,
Ладанлық-намыс.

Билимнің көплиги жоқ,
Өнердің артықлығы жоқ.

Билек сүріндирмегенди билим сүріндиреди.

Алым менен дос болсаң,
Жетерсең муратқа.
Залым менен дос болсаң,
Қаларсаң уятқа.

Жаста алған билимнің,
Тасқа жазған хат пенен тең.

Оқый берсең көзін ашылар,
Жата берсең уйқы басар.

Ладан менен дос болғанша,
Китап пенен дос бол.

Жас пенен гарры билимде теңлесер,
Хан менен қара майданда теңлесер.
Жақсы менен жаман өлгенде теңлесер.

Кешегі-бүгіннің өлшеуі болмайды.

Оқыған озады,
Оқымаған тозады.

* *
*

Жақсы сыншы жол силтейди.
Жаман сыншы жүрегіне ис түйрейди.

Асық ойнаған азар,
Топ ойнаған тозар,
Хәммесинен көп оқып,
Билим алған озар.

Қолына биз услаған,
Көбирек гүз услайды.

Бөдене сойғызсаң да,
Қассапқа сойғыз.

Ағаш кессең, ұзын кес,
Темир кессең, қысқа кес.

Темирши тағаға жарымайды,
Етикши шегеге жарымайды.

Қазаншының ерки бар,
Қайдан қулақ шығарса.

Пал тутқан бармағын жалайды.

Усталы ел дүзелер,
Қассаплы ел бузылар.

Көп бақырған қосықшы болар,
Еринбеген етикши болар.

Темирди қызғанда соқ.

Ел аралаған сыншы болады,
Тоғай аралаған үйши болады.

Қәсип етсең, нәсип етеди,

Ис устасынан қорқады.

Етикши етикке жарымас.

Полат полатты теспейди.

Аяқ-етиктің үлгиси.

Себет аұзынан тозады.

Шеберден шебер шықса,
Бирин-бири күнлейди.

Өнерлинің өзегі талмас.

Өнерли өрге жүзеди.

Кийим тозады,
Өнерли озады.

Узын сөз қысқа болмас,
Үлгисіз уста болмас.

Ақыл көпке жеткізер.
Өнер көкке жеткізер.

Шебердің көзі қолында,
Қолыңнан ис қалмасын,
Қайбір исте болса да,
Тилиң, қолың талмасын.

Уста истейди, құрал ислемейди.

Алтынды ерите алмаған иритеди.
Терини ийлей алмаған ширитеди.

Мақтаншақтың өнері аз.
Сынбасты уста соқпас.

Сегіз өлшеп бір жола кес.

Устазы жақсының устамы жақсы.

Иси көп-көмири аз.
Уста көп-темири аз.

Тентек дауға семирер.
Аспаз пууға семирер.

Ханнан қалған нұсқа жоқ.
Устадан қалған нұсқа көп,
Хәммелердің кеулі тоқ.

Оқыудың хәриби болады,
Хәриптің басы «Әлип» болады
Қостарының қәдири билмегеннің
Ақырында басы ғәрип болады.

Ақылым бар пулым жоқ,
Тилим барда тыңлайтуғын құлақ жоқ.

V. ТИЛ, СӨЗ ӨНЕРІ ХАҚҚЫНДА НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР

Аталар сөзи-ақылдың көзи.

Анламай сөйлеген,
Ауырмай өлер.

Таяқ еттен өтеди,
Сөз сүйектен өтеди.

Бир күни питип жазылар,
Дарыған тыйық жарасы.
Тил жарасы өмириңше,
Ядыңнан шықпас ызасы.

Мәнисли сөз бағалы,
Өзи қысқа, өзи жуп,

Сөз мәнисин билмеген,
Сөзди өзине келтирер.
Гүл мәнисин билмеген.
Шақасына зил келтирер.

Тил ушы менен сөйлеме,
Өзине азар сөз келер.

Жыллы-жыллы сөйлесен,
Жылан инине киреди.

«Жақсы-жақсы» дерсен,
«Исин түссе билерсен.

Жигиттин серли болғаны,
Ғабырыспай жүрсе жолынан.

Көрнип бәле келмейди,
Бәленің бәри тилинен.

Мал шақынан,
Адам тилинен.

Сөзинди биреу сөйлесе,
Аузын қызып бара ма?

Отыз тистен шыққан сөз,
Отыз урыулы елге жайылады.

Елдің аузын жаппаға,
Еллі ғары бөз керек.

Көп не демейди,
Бөри сабан жемейди.

Көп сөз қуранға жүк.

Дым билмесен үндеме.

Сөзинди сөйле абайлап,
Сөзден тууар ашшылық.

Қайыр қылсаң биреуге,
Күсесен күт жақсылық.

Оқ жарасы питер,
Сөз жарасы питпес.

Айтыушы ақыл болса,
Тынлаушы дана.

Жақсы сөзге жан семиреди,
Жаман сөзге жан секиреді.

Дәлильсиз сөз ескен жел.

Шойын аралас сатылмас,
Қалайыланған жез қуман.
Бир бәлеге тап болар,
Жүйесин таппай сөз қуған.

Жақсы сөз-жарым ырыс.

Буудай наның болмаса,
Буудай сөзин жоқ па еди.

Билген тауып айтады,
Билмеген қауып айтады.

Жаңылмас жақ болмас.
Сүринбес туяқ болмас.

Исин хақ болса,
Көпшилик саған жақ болады.

Адамның жүзине қарама,
Сөзине қара.

Әнгиме сүймеген,
Дигирман қурады.
Қонақ сүймеген,
Баласын урады.

Нақылды бир айтпаса,
Ақылсыз айтпайды.
Ақыллы адам әнгимесин,
Нақылсыз айтпайды.

Жоқары кеуілге қысқа қол жетпейди.

Ашыұлы адамның сөзи ашшы.

Сөз сөзден шығады,
Сөйлемесең неден шығады?

Сөз жанның дәрманы.

Хақ жолды тап та айрылма,
Хақлық қалар мәңгиге.
Батыр бир рауаж алса да,
Турақлай алмас соңғыға.

Бересиге бесеу көп,
Аласыға алтау аз.
Ақылсыз ахмақ ладанға,
Алтын сөздин парқы аз,

Жақсының барсаң қасына,
«Бери кел» деп шақырар,
Жаманның барсаң қасына,
Аш жолбарыстай ақырар.

Жаманнан қаш,
Жақсыға жантас.

Батыр болар кисини,
Мүшесинен танырсаң.
Адам болар адамды,
Пешесинен танырсаң.

Орынлы жерде түйе шөгеди,
Орынсыз сөйлегенди хәрким сөгеди.

Көргенсиз перзент,
Атасына сөз келтирер,
Ашыұлы адамның өзи аз болса да,
Ыза-кеги артында болады.

Атаның салған жолы бар,
Шешениң айтқан сөзи бар.

Алдыңғы арба қайдан жүрсе,
Соңғы арба да соннан жүреді.

Билген билгенин ислер,
Билмеген бармағын тислер.

✓ Жақсыға айтсаң бир гәпти,
Алдына басын ийеди.
✓ Жаманға бир ис тапсырсаң,
Питкенше ишин күйеди.

Жақсыға барып жалынсаң,
Гүнайынды кешеди.
Шын полатты жанысаң,
Силтеген жерден кеседи.

✓ Ақыллыға гәп айтсаң,
✓ Көп кешикпей питеди.
✓ Ахмаққа айтқан әңгимен,
Суу түбине кетеди.

✓ Адамның парқын билмесең,
✓ Сөйлетип көр, сынап көр.
✓ Парқы сонда билинер,
Сөзине қарап баға бер.

Тынышлық қандай сууда көр,
Шайпала берсе, былғанар,
Былғанса кетер қәдири,
Ақыллы буған ойланар.

Бөдене болса яғ болсын,
Көргеннің бағры дағ болсын,
Шешенликтен пайда жоқ,
Маңлайда еки ели бағ болсын.

Сөз жүйесин тапса,
Мал ийесин табады.

Гәп ебин тапса,
Мал жибин табады.

Көп сөздин азы жақсы,
Аз сөздин де сазы жақсы.

Айтыста атанды жық,
Мингесте үйине қайт.

Шийрин-шекер сөйлемекти,
Таңлайда тил келтирер.
Сол сөзлердин намасын,
Бес бармақлы қол келтирер.

Нәмәртке аманат қоссаң,
«Ким билип атыр» деп,
Көбисин жеп келтирер.

Тил-айғақ тис-гуға,
Аз айтқан менен қойылмайды,
Көп айтқан менен суйылмайды.

Тиллер батыл болар шешен болмаса,
Жоллар батыл болар кәрұан болмаса,
Қызлар батыл болар сәрдар болмаса,

Аз сөз алтын,
Көп сөз көмир.

Өнер алды қызыл тил,

Сөз анасы қулақ.
Суу сағасы булақ.

Ойлап сөйлесең де,
Оңлап сөйле.

Жақсы сөз жан сүйсіндиреди.

Сөздин көрки-мақал.
Ақылдан артық байлық жоқ.

Бүгінги сөз, ертеңги гәптин дастығы.

Жел жетпеген жерлерге жеткен кеулим,
Оқ өтпеген таслардан өткен кеулим.

Сүйдиретуғын да тил,
Күйдиретуғын да тил.

Тил қылыштан кескир.

Пил көтермегенди,
Тил көтереди.

Тилге тис қала.
Көзге қас қала.

Еп пенен сөйлегеннің аұзы аұырмайды.

Нағыз шайыр атанды терер.
Қосық алтын-сөз гүмис.

Ақыллының сөзи қысқа,
Айтағойса болар нұсқа.

Гүресте әлип женеди,
Дауласса шешен женеди.

Қуры сөзден мәни шықпас,
Қуры суудан май шықпас.

Көп ойлаған сөз табар,
Сейил болса ат шабылар.

Нақыл-сөздин қайсағы,
Адамның тили-гилт, кеули-сандық,
Сөйлессе еки адам соны ашады,
Иштеги бары жоғын шығарысып,
Мақуллап бир-бири менен сырласады.
Жақсының сандығында қасыл зат көп,
Сөйлесе аұзынан дур шашады.
Жаманның аұзы жаман, деми сасық,
Сөйлесе аұзынан көбик шашады.

Адамның ардақлы адам болмағы,
Сөйлеген сөзинен, жүрген жолынан белгили.

Көп гөп қулаққа жақпас.

Дана адам белгиси- сөзге тартар.
Ақмақ адам белгиси-сөзге оралар.

Бетке айтқанның зәхәри болмас,
Бир сүринген қырық сүринеди.

Жақсы менен сөйлессен,
Сауат ашқан боласаң
Жаман менен сөйлессен,
Зимистанда қаласаң.

Жақсыға сөз айтсаң сөзди аўлар,
Жаманға сөз айтсаң асаўдай туўлар.

Ақылсыздың тили бай,
Ақыллының қолы бай.

Жақсыға айтсаң билер,
Жаманға айтсаң күлер,
Ақыллыға сөз айтсаң,
Бир айтқанда аңлайды.
Бийақылға гөп айтсаң,
Ябыдай болып туўлайды.

Жақсының сөзи мазалы,
Жаманның сөзи ызалы.

Жаман жегенин айтар,
Жақсы көргенин айтар.

Шешен сөзшил келеди,
Аңшы изшил келеди.
Тартынбаған атып сөйлейди,
Жасқаншақ жатып сөйлейди.

Туўры тил тас жарады,
Бура тил бас жарады.
Айта билген шешен емес,
Айтқанды түсине билген шешен.

Астарлы сөздин алмасы бар.

Тилин менен кеўлиңди бир тут.

Тилге ықтыарсыз, елге ықтыарсыз.

Көп билген аз сөйлер.
Аз сөйлесе де саз сөйлер.

Еки тыңла, бир сөйле,
Аз сөйле, көп тыңла.

Шийрин сөз шекерден шийрин.

Сөйлеместен бұрын ойланып ал.

Сөз-гүмис, үндемеу-алтын.

Жақсы сөзге не қарыу,
Жаман сөзге не зәриу?

Тил бууынсыз-ой түпсиз.

Тил жүйрек емес,
Ой жүйрик.

Ел сөзи-теңиз толқыны.
Байлауы жоқ шешеннен,
Үндемеген сесли артық.
Бәйги алмаған жүйриктен,
Бели жууан бесли-артық¹.

Қоңырат келсе сөз баслар,
Қытай келсе жанбаслар.

Сағасы жоқ боз жетим,
Ағасы жоқ ел жетим.
Жасы алпыстан өткен ата-ананың,
Бири өлсе сол жетим.
Жууапсыз қалса сөз жетим.

Дууасы қашқан ауыздан,
Суудырлаған сөз қалады.
Бахты қайтқан геудеден
Бадырайған көз қалады.

¹ Бесли—Кушли, толысқан ат мәнісінде.

Келешексиз адамнан,
Кескинсиз сөз шығады.
Жаман сөз жақсы сөзге кес болады.
Адамның алдын орап гәп айтқан,
Бара-бара сөз таппай пәс болады.

Қараман ағаш қатты ағаш,
Қабығын алсаң тал болар,
Түсинбеске гәп айтсаң,
Түсине алмай лал болар.

Қаназатың болмаса,
Минген атың тай болсын.
Сүбели сөзің болмаса,
Сөйлер сөзің аз болсын.

Жақсы сөз шекердей,
Жаман сөз зәхәрдей.

Үндемеген үйдей бәледен қутылар.

Көп сөз бос сөз.

Еп пенен сөйлегеннің,
Ерни аұырмайды.

Байтал жүйрик парқы жоқ,
Қатын шешен нырқы жоқ.

Бий айтқанды қул да айтады.
Қул аұзының дуұасы жоқ.

Шебер-көптин анасы,
Шешен-көптин атасы.

Шеберден-олжа,
Шешеннен-саұға.

Кеуилли сөз жүйесин табады,
Кеуилсиз сөз ийесин табады.

Журттың аұзы қаұалы,
Шешеннің аұзы дуұалы

Жақсының сөзи жетеди,
Жаманның сөзи өтеди.

Көрдим деген көп сөз,
Көрмедим деген бір сөз.

Көзи шалдырыстың сөзи шалдырыс.

Көзи-гөр, көкиреғи-дана.
Мың ғыбаттан бір әдалат.

Жуұас ябы минбеге жақсы,
Орсақы сөз күлмеге жақсы.

Аұзы епли кисиге,
Арба-өгиз де жуұап.

Бас кеспек бар да,
Тил кеспек жоқ.

Ғайратсыз ақыл-тул,
Торлаұсыз сөз-тул.
Шәкиртсиз илимпаз-тул.

Аұыз-дәрұаза,
Сөз-шамал.

Дурыс сөз қылыштан өткір.

Туұры сөз тас жарады.
Тас жармаса бас жарады.

Тил ерди жәбирге салады.
Нарды қазанға салады.

Табылған сөзге даұа жоқ,
Макул сөзге не қарыұ?

Гей жақсының сөзи бар,
Қозы-көрпеш Баяндай.
Гей жаманның сөзи бар,
Шағып алған шаяндай,
Достыңның кеулин билерсең,
Көкирекке аяндай.

Гәп жақсысын қулақ биледи,
Жол жақсысын туяқ биледи.

Хәр сөздің бір мәнісі бар,
Хәр гүлдің бір ийісі бар.

Әуелгі сөздің рас болса,
Соңғы сөзіннің өтімі жақсы.

Адамның сөзі-аптаптан ыссы.

Тил менен орақ орсан белиң аұырмас.

Ойлы ойланаман дегенше,
Ойсыз ойдағысын айтып болады.

Аз сөз- ақылдың жаны.

Албыраған аұыздан,
Салбыраған сөз шығады.

Шешен адам нақыл айтады,
Нақыл сөзді молайтады.
Нақылсыз айтқан қуры сөз,
Тынық сөзді ылайтады.

Кеуіл-кеуілден суу ишер,
Қамыс бууыннан суу ишер.

VI. НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАРДЫҢ ЖУУАП- АЙТЫС ХӘМ ОЙЫН ДӘЛКЕК ТҮРЛЕРІ

Бизің, балада кеміс қалмады,
Қалып турғаны-үйлениу тойы.

Ғарры қыз ул тапса,
Қоярға жер таппайды.

Бармағын бүкпеген палау жемейди.

Барыста қайтыс болмас,
Дау айтыссыз болмас.

Аман болса бул басын,
Тағы шығар бул шашың.

Барып едик лап пенен,
Қайта бердик жап пенен,
Жибитпестен алдырдын,
Шашымызды гәп пенен.

Келип едик «ал» менен,
Барлы жоқлы хал менен,
Атымыздан айрылдық,
Қайттық жекен сал менен.

Келип едик дәуірлеп,
Бийік пенен хәуірлеп,
Қудағайымыз қурысын,
Қайтармады тәуірлеп.

Гәптің басы ийне болады,
Бермесен гийне болады,
Әуеле сок қотыр болады,
Алдын алмасан кийме болады.

Қумыры деген қус болар,
Пәрин тартсаң бос болар,
Себеп пенен заманлас
Бир биреуіге дус болар.

Хәмме сениң менен мендей болғанда,
Бул қалаға даруазамаң неге керек?

Жаман жийен,
Жаудан жаман.

Майдың тортасы болады,
Ойынның жортасы болады.

Жинниң де қолайлаған адамы болады.

Баланың атын Әлий қой,
Оннан қалса уәлий қой.

Насбайшыдан насыбай сорасаң,
Мурнын гәрдийтеди.

Саңырауға сәлем берсең,
«Атаңның басы» дейди.

Шебер болсан шекпениңе тамызба.

Үлкен үйдеги күлсе,
Кишкене үйдеги ыржыяды.

Хаўада тырна «тыр» етсе,
Жердеги газ қорқады.

Жердиң бахты тайса,
Суўы теренге түседи.
Иси келиспеген адамның,
Жумысы геренге түседи.

Көтере алмаған,
Қосып арқалайды.

Қыянатшының көзи қыйықта,
Зыяратшының көзи шийықта.
Қасқырды қайдан билейин,
Жолбарыстың күши ыйықта.

Тәрдеги пышықа «пыш» десен,
Есиктеги пышыққа «тық» ете қалады.

Хәр гелледе бир қыял,
Соқыр тауыққа бәри тары.

Өзим паспанда болсам да,
Кеуилим әл-аспанда.

Ғазға ерип, ғарғаның шаты айрылады.
Майға ерип өпке де қалқады.

Қолын жуўып бос қалғаннан сақла.

Пискен астың күйинги жаман.
Ертеңги қуйрықтан,
Бүгинги өкпе артық.

Көп қыдырған жолығар үзбейтайға.

Саған кимнің сөзи бар, Қосым палуан,
Өкпенің еки жүзли пышағы бар.

Тышқанның әжели жетсе,
Пышықтың қуйрығын тислейди.

Жаманға ис тапсырсаң,
Қаратады жолаўшыға.

Жақсылар дусласпаға келеди,
Шешенлер айтыспаға келеди.
Мереке жайғастыра алмаған,
Көпшиликти мушластырыўға келеди.

Жаў жоқта хәмме батыр.

Қолын көтере алмаған шоқмарды,
Белиңе неге байладың?

Соқырдың қолына,
Саңыраўдың астына түспе,

Тентектиң ақылы түстен кейин енеди.

Сыпайы тоңбас, қалтырар.

«Жаў келди» деп,
Жүрисимнен жаңылайын ба?
«Әкем өлди» деп,
Күлисимнен жаңылайын ба?

Жарақлыға жаў жолықпайды.

«Уарқ» еттик, «шарқ» еттик,
Жаздың өткенін билмей қалдық.

Сумлықты ала тана баслайды.

Уәде-ақ қумнан табысқайлы болсын.

Той өткен соң, данғара.

Ессиз ғана бийдайды,
Тақан қылмай нан қылды.

Ғарға ғарқылдап ғаз болмас,
Кемпир сынқылдап қыз болмас.

Ғарры түйе бақырауық,
Ғарры қораз шақырауық.
Арбанын жаман жери,
Жолдың жаман жерине келеди.

Мурнымның пушығынан қабарым жоқ,
Сәңкийип сала бериппен.

Бир жилли менен бир саў қосылса,
Жағаласқан жаўдай болады.
Еки жилли қосылса,
Ағайинли саўдай болады.

Бир аўыз әңгименин,
Еки аўыз лийикини болады.

Көлдин қуты кетсе,
Үш жыл бурын қутаны кетеди.

Алып болсан үсириңди,
Аулаққа сал дүсириңди.

Ақ қуланды алсан ары тур.

Он қолым, сол қолым,
Бәри де өз қолым.

Атанда жоқ арғымақ,
Енен де жоқ арғымақ.
Сизин хәддин бе,
Бул салмадан ғарғымақ?

Өзи түйели жүрип,
Пиядаға «буқ» дейди.

Еленип алған шалымды,
Ешки теўип өлтиреді.

Түйеден жығылғанның гәпи жоқ,
Түсемен дегенше алағадасы жаман.

Ақсақ аяқ, өли аяқ,
Сүйреп барған саў аяқ.

Хәркимнин бир дәрти бар,
Ғарры қыздың яр дәрти бар.

Әбдуриңки-субдириңки,
Артқы етеги түриңки.

Жырдың малы-жиннин малы.

Сен де маңлайсыз, мен де маңлайсыз.
Әлле аңлайсыз, әлле аңламайсыз.

Отын деген шөп болар,
Тере берсең, көп болар.

Ешкинин жүни аў болмайды,
Тентектен туўған саў болмайды.

Қара тақан жейин деген асым ба еди?
Тоқсан бес жас көрейин деген жасым ба еди?

Қарызың мыңға жетсе,
Мәйек бөрек же.

Узын киси дийўананың хасасы,
Келте киси қызыл гүлдин дәнеси.

Жылағанның алдынан өкирген шығады,
Жығылғанның алдынан секирген шағады.

Қуў ишинде жас жанар,

Елине келген екен бир мүсәпир,
Кисесин жулып алыпты бир кисапыр,

Адамның жаманы ҳайт күни өледі.

Усы аўырыўдан аман қалсам,
Ендиги аўырыўда алды менен кетермен.

Жиллинин бир айтқаны келмесе,
Бир айтқаны келеди.

Малаға минген суўпыдай

Такаббыр болса баласы,
Тәлим берген анасы.
Бир бәлеге жолығар,
Созылса гәптің арасы.

Ай болмаса адамзат,
Ақылдан адасады.
Күн болмаса кеуілди кир басады,
Көкирек-сандық, ауыз-қулып,
Гилт болмаса қулыпты ким ашады?

Ийт жемес асынан дәме етеди,
Мурны қыймыл-қыймыл етеди.
Ийттің тентеги,
Сөктің жентегинен дәме етеди.

Аяғыңда шарығың баққа сейил етесен,
Қалтаңда бір пулың жоқ,
Қой гөшинен дәме етесен.

Көз қарауға тоймас,
Кеуіл дийдарға тоймас.
Қатар заманластар менен,
Отырған отырыспаның бақасы болмас.

Аққан дәрья болады,
Жатқан бойра болады.

Көгершин деген қус болар,
Буғып барсаң аттырмас,
Адамзаттың жаманы,
Пискен астан таттырмас.

Қыс деп айтпау керек,
Жерде қары болмаса.
Қыз деп айтпау керек,
Хош қылық, назы болмаса.

Бийик-бийик тау болса хәм
Жылғасында жол болады.
Хасылзада бег болса хәм,
Перийзаттың қулы болады.

Мыс жүзиктің қасына,
Гәуҳарды қойсаң зән урар.
Бәдхасыл сәубетке кирсе,
Хош тәбият кең болар.

Билмедик елиннің сырын,
Жедик алақшынның қырын.

Ақмақларға сөз айтсаң,
Қулағының сыртына.

Қыз-қыздың бирәдары,
Жигит-қыздың миннетдары.

Бир тислесен де, май тисле,
Хәргиз жүрек талдырмас.
Жақсы менен жолдас болсаң,
Кеулінде әрман қалдырмас.

Үйимиз жоқ, ақ отауда жатамыз,
Асқатығымыз жоқ, сүт қатамыз.

Нақылға шебермиз, жууапқа жоқпыз.

Ат арбаның ишинде,
Өгиз арбаны құдай сақласын.

Хәрбир құралың өзине дәрт,
Әттең келин болып турыпсаң,
Болмаса алақшын ау құралың.

Ғарғаның «ғақ» дегени,
Өзине қууаныш.

Адасқанның айыбы жоқ,
Қайтып жолын тапқан соң.

Айланбада ақсақ озар.

Қысы кетип жазы қалды.
Көшелек түйени биреу алады,
Тыңқылдақты биреу шертеди.

Ат жүйригин түлки сүймес.
Ауырыу адам күлки сүймес.

Ауырыу қәдирин сау билмес,
Аш қәдирин тоқ билмес.

Ауырыу жан ийесине татлы.

Ауырсынған азап көреді.

Ауырыу өле-өлгенше,
Жаннан тәме қылады.

Айландырған аурыу алмай қоймас.

Ауырыу айландырған өлер,
Дау қуудалаған күлер.

Ауырыу батпанлап киреди,
Мысқаллап шығады,

Бир үйлі аш, бир ауылды аш етер.

Мешкей тоймайды,
Тойса да жутынғанын қоймайды.

Басы ауырмаған бақсыға барады.

Тәукел қылда тас жут,
Әжел жетпей өлмейсең,

Жойылып табылған мал олжа,
Ауырып жазылған жан олжа.

Жаны ашымастың қасында,
Басың ауырмасын.

Қаранған қарап қалмас
Қармақ салған қартаймас,
Арғымақ минген қарымас.

Саулық болса, беглик табылар.

Ауырыуды жасырма әшкара қылады,
Өлимди жасырма масқара қылады.

Басы ауырмағанның қудай менен не иси бар.

Булау-булаудың изи жылау.

Ийесіз ауырыуды,
Әруақсыз порқан бағады.

Ауырыуға алты шабақ ас бола ма.

Жақсы ас, жаман ауырыуға ем.

Қотыр қолдан жуғар.

Сынықтан мертик жаман.

Сынықтан басқаның бәри жуғады.

Бир басқа бир көз.

Шықпас жанға себеп бар.

Ауырыу астан,
Дау қарындастан.

Бир нәрсеге бир нәрсе себеп.

Аяұлы көзге шөп тийгиш,
Қорыған жерге ийт тийгиш.

Тамағынан ас өткеннен,
Тас та өтеді.

Жақсы ас қалғанша,
Жаман қарын жарылсын.

Көзи гоймағанның өзи тоймайды,
Жеп тоймаған жалап тоймайды.

Қарының ашыса,
Қарызшының үйине шап,
Атың ауырса,
Отаршының үйине шап.

Биреу ишпеге суу таппайды
Биреу кешпеге суу таппайды.

Еки тууылып
Еки өлмек жоқ.

Ынқылдатқан ауырыу,
Алмай сирә қоймайды.
Алдын билеп алмасан,
Басыңа жетип жалмайды.

Ден саулық терең байлық,

Ден саулықтың қәдирин бил,
Қесте болмастан бурын.

Ауырыуын жасырған өледі.
Ауырыудың алдын ал,
Адамның бәри биргелки,
Қәсийет пенен шын да бар.
Бийик ақыл, терең ой,
Саламат болған жанда бар.

Ерте жатып ерте тур,
Бәдениң болсын саламат.

Жер асыңнан жемес асың көп болсын.

Қол қысқалықтан тил қысқалығы жаман

Молшылық-пүтин ақылды дана етеди,
Жарым ақылды пүтин етеди.

Ауырыу атан шөктиреді.

Ауырыу қалса да,
Әдет қалмайды.

Шаршағанға ойын,
Кесеяге сөз жақпас.

Жүк көтерген «хәуип» дейди,
Сыйыр сууғарған «шәуип» дейди.
Басы ауырған «тәуип» дейди.

Ауыр минезли ауырыу болса,
Ауырыу болады.
Жеңил минезли ауырыу болса,
Жилли болады.

Хақтан болды ма,
Ямаса бир тутам қақтан болды ма?

Сынықтың дүзиу питпегени жоқ,
Дени сау арыққа ет муң ба?

Мын күнги ден саулықты,
Бир күнги урындырған өлтиреди.

Жараның өз жамауы өзінде,
Питер де кетер.

Жаман айтпай, жақсы жоқ,

Жаманлықты айт та,
Жақсылықты таяп қой.

Сизің өлеуиниз,
Бизің көмиуимиз биледи.
Қара жерге жылан кирсин.

Ас қәдирин тоқ билмейди,
Ауырыу азабын сау билмейди.

Көзің ауырса, қолыңды тый,
Ишиң ауырса, тамағыңды тый.

Өлгенге-ойран.
Қалғанға- саламат.
Малға-бәлемат,
Басқа-саламат.

Әулийени танийды көзли киси,
Базарға қатнайды бөзли киси.

Жанымды алмаған ауырыу жанымсан.

Жылың думан болсын,
Ауырыуың тумай болсын.

Әжел келсе, көрер көз көрмеске айланады.

Биринши байлық-ден саулық,
Екинши байлық-ақ жаулық,
Үшинши байлық-жуп саулық.

— Өлим қайда барасан?
— Бардың дүньясын шашаман,
Жоқтың абройын ашаман.

Көп кисі жеткенин ишеди,
Аз кисі сүйгенин ишеди.

Ауырыу азабын сау билмес,
Төсек тартып жатпағанша,
Аш қәдирин тоқ билмес,
Ашлық зарын тартпағанша.

Денсаулықтың қәдирин,
Ауырғанда билерсен.
Бісы нанның қәдирин,
Жолаушы болып жолда жүргенде билерсен.

Ауырыу атан шөктирер,
Жаман ул ата сөктерер.

Узақ өмирдің қәдирин,
Қартайғанда билерсен.
Ден саулықтың қәдирин,
Ауырғанда билерсен.

Жазылатуғын кеселдин,
Тәуиби алдынан шығады.

Көз ауырыудан ҳешким өлмес,
Ғалын сорап ҳешким келмес,

Қайыр қолдан қорқады,
Соқыр жолдан қорқады.

Соқыр болғаныңды қудайдан көр.
Соқыр сезиминди өзиңнен көр.

Елде қыйқыу жаман,
Ауырыуда шаншыу жаман.
Сынықтан мертик жаман.

Ауырыудың жаманы-шаншыу.

Соқырдың тилегени еки көзи.

Мийнетте бойың сызласа,
Дениң тазарады.
Жатып ишер жаман болсаң,
Ауырыу жамалады.

Дәртлиннің де дәрти бар меннен өтпес,
Жыйнағанда дәртлери маған жетпес.
Ишимде симириу деген бир дәртим бар,
Сепсемде түрли дәри әпиу етпес.

Бир ауҳая сорасам ылайлы көлден,
Ауырыу болсаң хабар бер сыншөпли жерден.

Қыз басын жуўса гүлдей болады,
Ғаял басын жуўса қыздай болады.

Қара суу қара көрим жерге апарады.

Жарлылық деген жақсы екен,
Жатып ишер ас болса.

Жарлының байлығы,
Денинің саулығы.

Аштын аны болмайды.
Арықтың қаны болмайды.

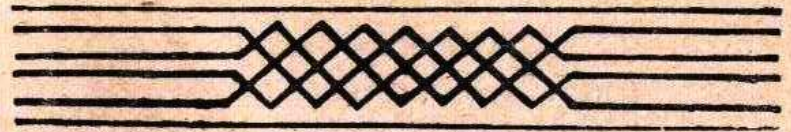
Аш бала тоқ бала менен ойнамайды,
Тоқ бола ҳеш нәрсени ойламайды.

III БӨЛИМ

**І. УАТАН, ЕЛ-ХАЛЫҚТЫ СҮЙІУ,
АУЫЗБИРШИЛИК, ДОСЛЫҚ ҰАҚҚЫНДА
НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР**

Ақ бөкенди «жатыр» деме,
Көшпели елди «отыр» деме.

Ел қулағы елиу.

Елде түлки аштан өлмес.

Ел алмаса елиу жыл жатады.

Ерден аспақ болса да,
Елден аспақ жоқ,

Елестирмек елшиден,
Жауластырмақ жаушыдан.
Елли жерде өрис бар,
Таулы жерде бөри бар.

Елдің қәдирин патша билмес,
Журттан-журтқа аспағанша,
Жақсы ярдың қәдирин билмес,
Бир жаманға түспегенше.

Жер емген-ел ел болады,
Жер қәдирин билмеген елдин,
Өмиринше ырысқалы кем болады.

Журт жутаса-жоқшылық,
Журт байыса-тоқшылық.

Урыулы ел-уялы терек.

Едил ғарғасы елине кетти,
Жайық ғарғасы жайына кетти.

Елге ел қосылса-дәулет.
Елден-ел кетсе-мийнет.

Елге панасыз болса сайдан без,
Нәмәрт болса бийден без.

Қиси елинде ат шаппа,
Шапсаң узап кетпе.
Мертилерсең узамай,
Алалмай қайтып есенлик.

Қәтқудасыз ел болса,
Бирин-бири шарпыйды.
Қәтқудалы ел болса,
Бирин-бири қорғайды.

Ел ағасы ақмақ болса,
Елин жолаушы талайды.

Елшиге өлим жоқ.

Елге берсең асынды,
Елин сыйлар басынды.
Ийтке берсең асынды,
Ийтлер тартар лашынды.

Ердин күни ел менен,
Елдин күни жер менен.

Ауылы пүтинди аман де,
Ели пүтинди есен де.

Тама-тама көл болады,
Жауын жауса сел болады.

Бағды құртсаң балаңа қәуип,
Елди жаманласаң өзине қәуип.

Қарақалпақ байдың баласы едик,
Тенликке көнсек те, кемликке көнбеймиз.

Тилимиз басқа болса да, жүрегимиз бир,
Журтымыз басқа болса да, жолымыз бир.

Қус қанаты менен,
Адам елаты менен.

Ел урыссыз болмайды,
Тау бөрисиз болмайды.

Кемликке камал,
Менменге-зауал.
Жүйрикке-томар.
Кимде ким халыққа қысым қылса,
Барып-барып өзи-ақ қудайдан табар.

Жери байдың ели бай.

Хәр қасқалтақ өзиниң батпағын мақтайды.

Телпек кийгенниң ары бир,
Кемеге мингенниң жаны бир
Аспанға ушсаң, қанатың менен,
Жерге түсерсең қуйрығың менен.

Қамқа тонның қәдирин,
Жамылып жатқан қарт билер.
Ел-халықтың қәдирин,
Жекке жүрген мәрт билер.

Бақа-көлинде,
Хәрким туған елинде.

Ауылласың ким болса,
Аталасың сол болады.

Ел ағасыз болмайды,
Суу сағасыз болмайды.

Жау түби-ел,
Жаз түби-көшиу.

Халық айтса қалып айтпайды.

Аз ғана елге аға болма,
Аз ғана асқа бөлиўши болма.
Бүлинген елден бүлдіргі алма.

Қарынға тартпағанның қарны ширисин.

Кең кийим тозбайды,
Кеңесли ел азбайды.

Халық сөзи-теңиз толқыны.

Қисн елинде патша болғанша
Өз елинде шопан бол.

Елдің аўзын жаппаға,
Елли ғары бөз керек.

Халық бузбас қамал жоқ.

Ел қурымай, от қурымас.

Хәр елдің үрпн басқа,
Ийтлери бар ала қасқа.

Әзелги душпан ел болмас,
Етекте кесип жең болмас.

Талаплы елге нур жаўар,
Ел қорыған кем болмас.

Қызғыш қусқа көл пана,
Жетим улға ел пана.

Жақсыдан хәким қойсан елди дүзер,
Жаманнан хәким қойсан елди бузар.

Ел-даўсыз болмас,
Таў-жаўсыз болмас.

Ел қызсыз болмас,
Жер гүлсиз болмас.

Болайын деген елдің баласы,
Бирин-бири батыр жер.
Тозайын деген елдің баласы,
Бирин-бири қатын дер.

Халқыңды, журтыңды жаманлама,
Халық табады мининди.

Ел аралаған сыншы болады.
Тоғай аралаған үйши болады.

Адассан-аўылын менен.
Ел қонбай ийт тынбайды.

Ердің сәни ел болар,
Елдің сәни жер болар.

Айрылған ел азады,
Бириккен ел озады.

Көпти жаманлаған көмиўсиз қалады.

Көшкен журттың қәдири,
Қонғанда өтер.

Тоғайсыз жердің сәни жоқ.

Елди сүйген, елге дос.

Жер күтпеген ерден түнил,
Ер күтпеген елден түнил.

Елден айрылған бийгәна болар.

Елге ел сыйса да, үйге үй сыймайды.

Ел аралағанның мың да, бир есиги болады.

Жолдан шықсаң да журттан шықпа.

Халық сыйлаған қалый болмас.
Ел сыйлаған қуры қалмас.

Ұатан күннен сулыў,
Алтыннан қымбат.

Ұатансыз адам,
Бахытсыз бұлбил.

Жаўға жанынды берсең де,
Сырынды берме?
Әдиўли ұатаннан гүдерин үзбе?

Халық-күштиң тийкары,
Опасызда ұатан жоқ.

Халыққа дүзелмеген, Қәлпеге дүзелмейди.

Айна-айна емес, —
Халық айна.
Диннен шықсаң да,
Елден шықпа.

Көп билсең де,
Көптен артық билмейсең.

Халық бир тислемнен берсе тойдырар.
Бир муштан урса өлтирер.

Өзин ҳақ болсан
Халық саған жақ болар.
Жаўды халық қайтарады,
Жақсы аты Бараққа қалады.

Шаштын кирин тарақ алады,
Жақсы аты тараққа қалады.

II. ДОСЛЫҚ ХӘМ МУХАББАТ ҲАҚҚЫНДА НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР

Ақсақ пенен жол жүрсең,
Жолға алаң боларсаң.

Жаман жолдастан,
Таяқ жақсы.

Жолдасың соқыр болса,
Бир көзинди қысып жүр.

Көз-көзге түссе,
Мийирим-шәппәәт жүзге түседи.

Бир көрген-билис,
Еки көрген-таныс.
Үшиншиде аттан түсип қол алыс.

Досың ушын аянба,
Басына қыйын ис түссе,
Керек десе жаның бер,
Себеби ол досың ғой, Мақсетин бир.

Жигит болсан досыңа,
Қыянатлик ислеме,
Қыянетлик ислесең,
Ол жақсылық белги ме?

Мухаббат деген дузлы суў
Ишесеңде шөллейсең.
Қанша ашшы болсада,
Әбизәмзәмғада бермейсең.

Жалынып сөйлеген,
Налынып сөйлейди.

Отырыспа жыйынға,
Досың менен ере бар.
Жалғыз барсан алдында,
Хәм артында жолын тар.

Билмеген истин анығын,
Шуғыл сөзге ереди.
Исенимли достынан,
Жаманлық келсе көреди.

Душпан күлдирип,
Дос жылатып үйретеди.

Достыңнан түйе сора,
Уялғаннан бийе берер.

Дос басқа —
Душпан аяққа қарайды.

Алыстағы душпаннан,
Аңлып жүрген дос жаман.

Жақсы дос, ис түскенде билинер.

Бетіңе айтқанның айыбы жоқ.

Жолға шықсан,
Жолдасыңды тауып шық,

Халық пенен дос бол,
Атың шығады.

Кеуілинди хәқ тутсан,
Бетінди бурма.

Дос егиз болса,
Душпан сегиз.

Тойып ишкенди қойып ишсең,
Достыңның кеулин аларсаң.

Қалтаңда мың сомың болғанша,
Мың достың болсын.

Сырын билмеген адам менен дос болма.

Жаман түс көрсең достыңа жорыт.

• Достың алдаған,
Өзин алдайды.

Қалада мың кисі бар,
Қим менен кимнің исі бар.
Хәрким танығанына сәлем береді.

Құлме достыңа,
Келер алдыңа.

102010101

Айрылатуғын дос,
Ердин артқы қаснағын сорайды.

Жолаушы жолда керек.

Қыймасын келсе қыярсаң,
Барынды алдына үйерсең.

Үйінде асы жоқтың,
Дүзде досы болмайды.
Перзентсіз адамның,
Кеуілинди хошы болмайды.

Бұрын қандай ашна болсаң,
Айрылысатуғын күні дос бол.

Жигиттин мың душпаны болса,
Мың дос-жорасы болады.

Досың мың болса да аз,
Душпаның бір болса да көп.

Дос досқа зыянкес емес.

Ыссыны әдеп өзіңе бас,
Жақса достыңа бас.

Ашыу-араз, ақыл-дос.

Ақылсыз достан,
Ақыллы душпан артық.

Жақсы менен жолдас болсаң,
Кейни жақсы болады.
Жаман менен жолдас болсаң,
Кейни урыс болады.

Жаман жолдас та-жау,

Сақый-дос көбейтеді,
Бақыл-мал көбейтеді.

Дос алдыңнаң қарар,
Душпан кейніннен қарар.

Жақсы жолдастың бақасы жоқ.

Көз көргеннің жүзи таныс.

Жан достың жанынан кешседе,
Мал достың малынан кешпес.

Шын достың қәбириңе шекем барады,
Жаман дос бір қарайды да қалады.

Дос-досқа жалынады,
Жалынса кеули алынады. 94-б.

Достың сыртынан өсек айтпа,
Бір күн құлаққа шалынады.

Қазақ, карақалпақ түби бир,
Түп атасы Майқы бий.

Түбен Өзбек түби бир,
Түп атасы Майқы бий.

Есаплы дос айрылыспас,
Айтыұлы достың жаны бир.

Жолдасы жаманды жау алады.

Қәдирданың болмаса,
Қәдириң кетер.

Дос-достың айнасы.

Досың дос болсын,
Бирақ есабын дурыс болсын.

Достың гөнеси жақсы,
Кийимнің жанасы жақсы.

Достыңның үйінде тырнақ алма,
Душпанның үйінде шаш алдырма.

Досыма айттым сөзимди,
Душпаным билди сырымды.

Дослықта мәнзил болмас.

Душпанның күлгени,
Сырың билгени.

Дослыққа дослық-қарыз не,
Душпанына әдил бол.

Дос досқа қолын берсе,
Арасынан қыл өтпейди.

Досқа дос келеди сырласыуға,
Жауға жау келеди мушласыуға.

Асы көптің төни семиреди,
Досы көптің жаны семиреди.

Жан досына ат берме,
Ат берсең де «әтсе жүр» деме.

Айрылысатуғын дос аяұлынды сорайды,
Бермесең бетіңе қарайды.

Жақсы достың пайдасы тийер қәр жерде,
Жаман дос қалдырар бәрқа зәлелге.

Жолсыз жүрип зорықсан,
Жол қәдириң билерсен.

Жалғыз жүрип зорықсан,
Ел қәдириң билерсен.

Ашаршылықтан тарықсан,
Ас қәдириң билерсен.

Сырласарың болмаса,
Дос қәдириң билерсен.

Досы көп пенен сөйлес,
Досы жоқ пенен сырлас.

Жақсы дос ашып айтар,
Жаман дос қасып айтар.

Досы көп алтын жыйнайды,
Қасы¹ көп басын жалмайды.

Досы көптің малы көп.

Досың қуғанса бирге қуған.

Тәуір көрген досына,
Тәуір көрген малың бер,
Көре-көре сүйсинсин.
Жек көрген досына,
Жек көрген малыңды бер,
Көре-көре күйинсин.

Дос табылса ас табылмайды,
Ас табылса дос табылмайды.

Достың атын алма, тайын ал,

Достыңның пышағы менен мүйіз кес,
Душпаныңның пашағы менен кийіз кес.

Достың аұырса күйин,
Душпаның аұырса сүйин.

Достың кеулине қарап,
Душпанға күлкі болма.

Көп сөйлеген я құрдасынан,
Я жолдасынан айрылады.

Қырқ атаның болғанша,
Қырқ досың болсын.

Қәдірлесен қәдириң артар,
Қәдірсизден хәмме қашар,

Терек тамырына сүйенер,
Адам досларына сүйенер.

¹ Қасы-душпаны көп мәнісінде.

Дузың болмаса да досың болсын.
Отауың болмаса да қонысың болсын.

Душпан не демейди,
Түске не кирмейди.

Жазалы урының бир бети жара,
Жазалы душпанның еки бети қара.

Жолдасқа дослық-өмириң мәслик,
Жолдасқа доссызлық-кеуіл хошсызлық.

Татыу дос болған адамлар,
Жатқа кетпей жарасар.

Достың менен дос болғанға шадлан,
Душпаның менен дос болғаннан сақлан.

Достың кеулин, дегишпе қалдырады.

Душпанға кеңес берген де ахмақ,
Кеңес алған да ахмақ.

Достыңның душпанынан қанша сақлансаң,
Душпаныңның достыңнан да сонша сақлан.

Достына ет туұрат,
Душпанға қауын тилдир.

Ашшы болсаң уұдай бол,
Тийген жерин кұйдирсин.
Душшы болсаң суұдай бол,
Душпаның келип сұйдирсин.

III. АУЫЗБИРШИЛИК, СЫР САҚЛАУ ҚАҚҚЫНДА НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР

Ағайын болсаң урыұлас,
Арымыз ушын даұлас.

Кеңесли ел азбайды,
Кең кийім тозбайды.

Бирлик бар жерде,
Тирилик бар.

Бир дәстүрхан қасында,
Онлаған адам оңысар
Бир өлімтік үстінде,
Еки ийт неге таласар?

Көпті жаманлаған,
Көмиўсиз қалады.

Көп қорқытады,
Терен батырады.

Еки кисі гүнәкар болса,
Бир кисі дәнекер болады.
Оғанда биреу себепкер болады

Қанша тулпар болса да,
Минип болмас жалғызды.
Қанша дана болса да,
Халық сүймейди азғынды.

Ләшкер басы шебер болса,
Душпан аяқ астында.

Көп пенен көрген уллы той.

Алты аўыз ала болса,
Аўзындағыны алдырар.
Төртеуи туғел болса,
Төбедегини түсирер.

Жаман жолдасын жаманлар.

Жалғыз ағаш үй болмас,
Жалғыз жигит бий болмас.

Көп аўыз бир болса,
Бир аўыз жоқ болады.

Жалғыз аттын шаңы шықпас,
Жалғыздың үни шықпас.

Саяқ жүрсен таяқ жерсен.

Жекке жүрип ат шаппа, (қус тутпа).
Биреуден екеу жақсы.

Көпке кимнің дады жетеди.

Атадан жаратсаң бешлерди жарат,
Жалғызды жаратқанша, тасларды жарат.

Көп түкирсе көл болар,
Көп жыйналса, той болар.

Көп тилеги қабыл.

Көсеуін ұзын болса, қолың күймейди,
Ағайиннің көп болса, адам тиймейди.

Жалғыз ғарғаның үни шықпайды.

Көплеген қонақ атқарады,

Көплеген жау қайтарды.

Көп не демейди,
Бөри сабан жемейди.

Қалтандағы-ортандағы.

Қум жыйналып төбе болады,
Көп жыйналса ақыл табады.

Жаяудың шаңы шықпас,
Жалғыздың үни шықпас.

Билек бир болса да, бармақлар басқа,
Адамның нәсили бир болса да парқы-басқа

Атызлы жерде ат өлмейди,
Үйирли жерде ер өлмейди.

Бармақлар басқа болса да, билек бир,
Ара алыс болса да, тилек бир.

Ауыз биришилик байлықтың нышаны.
Ауыз бир болса, аспандағыны аударарсаң,
Өзим билемен деген басқа ойран салар.
Көп биледи деген баққа қорған салар.
Бірлескен озар, бірлеспеген тозар.
Ел аузында серт болса,
Ауыз бірлик берик болады.
Қалың журтты жаманлама,
Халық табады миніңди.
Еки ушлы сөз айтсаң,
мы қызартады жүзинди.
Көптей тентек болсаң да,
Көпке тентек болма.
Шәрияттың шарымы көп.
Бірлик етсен барымы көп.
Жәнжел жақсылыққа апармайды.
Паданың аузы бир болса,
Бөриге алдырмас.
Бармағын бирикпесе,
Ийнеле илинбейди.
Мингеспе, мингессен индеспе.
Қамысты бос усласаң,
Қолыңды қыяды.
Биреу болса ес,
Екеу болса жолдас.
Бирдің кесапаты мыңға тийеди.

Бир қумалақ бир қарын майды ширигеди.
Бир ели ауызға еки ели қақпақ керек.
Байлық-байлық емес,
Бірлик байлық.
Биреу билмегенди биреу биледи.
Ауыз биришилик қайда болса,
Берекет сонда болады.
Бирдің абройы мыңның абройы.
Тозған ғазды топланған ғарға жем қылады.
Тиришиликтің күши бірликте болады.
Жалғыз ағаштан пана болмас,
Жалғыз бийеден саба болмас.
Жалғыз жүріп жол танығанша,
Көпшилик пенен адас.
Көргенди гөнеден сора,
Гөне билмесе, көптен сора.
Көп жайылса жоқ табылар.
Көпшилик қайда болса,
Тоқшылық сонда болар.
«Көп биледи» деген күледи,
«Өзим билемен» деген өледи.
Уу ишсең урыуың менен.
Өнер алды бірлик,
Ырысқал алды тирилик.
Жаманлықтың алдын ал,
Жақсылық қайда барады.

Бирликти бузған-ахмақтың иси,
Қатардан қалған шабанның иси.

Қара қулқынға қул болған,
Өз елинің улы болмас.

Еситкен менен көрген тең емес.

Кимнің аұзы ала болса,
Иси шала болады.

Еки жақсы бас қосса,
Асқар бийик таудай бар,
Еки жаман бас қосса,
Атысып турған жаудай бар.

Бир жаман менен бир жақсы бас қосса,
Ауырыу менен саудай бар

Ашырқаған өлмес,
Анлысқан өлер.

Дос деп сыр айтпа,
Досыңның да досы бар.

«Үй меники» демениз,
Үй артында кисі бар.

Сырын билмеген аттың,
Сыртынан айланба.

Аұзы күйген үрип ишеди.

Жаманды қарауыл қойды дегенше,
Жау келди десеңши.

«Билмеймен» дедің — қутылдың,
«Билемен» дедің — тутылдың.

Достыңды еглеме,
Мәптен қалдырып,
Душпанды еглеме,
Сырыңды алдырып.

Мал аласы сыртында,
Адам аласы ишінде.

Абайлап сөйле сөзинди,
Қаншелли аұлақ болса да.
Аржағында дийуалдың,
Тыңлаушы қулақ болмасың.

Шөптің басы жел болса қыймылдайды.

Сезикли секиреді.

Сегиз өлше, бир жола кес.

Адам сөйлескенше,
Мал мәңирегенше.

Мына жақсы жигиттің көзі күледі,
Көзі күлген жигиттің өзі биледі.

Индемеу де сынның бир түрі.

Жаман шапанның ишінде де кисе бар.

Уәдеге опа мәрттің иси,
Опасыз-сәубетсиз кисі.

Жорға минген менен жолдас болма.
Ладан менен сырлас болма.

Исенбесең өзине,
Ерме кисі сөзине.

Жети баслы жыланнан қорықпа,
Еки жүзлі адамнан қорық.

Иште пикир болғанша,
Сыртта талау болсын.

Маңлайдан аққан ашшы тер,
Көзге түссе дуз болар.
Қулаққа тийген ашшы сөз,
Ишке түссе муз болар.

Гилт қулпында белли,
Сөз парқында белли.
Жигит қырқында белли.

Күшли қәуипли емес,
Кекшил қәуипли,
Кекшилден де епшил қәуипли.

Сақ жүрсен саў жүрерсен.

Өтирик айтып пайда тапсаң,
Ақырында зәлел табарсан.

Ырас айтып зәлел тапсаң,
Ақырында пайда табарсан.

Жыланның ууы басында,
Албаудың жауы қасында

Ағайинге өтирик айтпа,
Душпанға сырынды айтпа.

Булт болмаса жауын болмас,
Еки душпан ауыл болмас.

Сәлимбийкениң сырын мен билемен,
Сәлимбийке мениң сырымнан хабары жоқ.

Отын шапқан балта,
Далада қалмасын.

Секирмей тұрып «хәп» деме.

Пышықтың тышқанды аяп,
Жылағанына исенбе.

Сақлықта хорлық жоқ,
Хақлыққа зорлық жоқ.

IV. БАТЫР, ЕР-АЗАМАТЛЫҚ ТУУРАЛЫ НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР

Айдаған өгиз арбанын
Жүги өгизге түсер.

Кәтқудасыз ел болса,
Шыққан дауды ким шешер?

Ер жигиттің жүреги,
Арысланға тең келер.

Қорыққан жигит белгиси,
Сөзи сууық бос келер.

Жигит болсаң бир сөйле,
Шайма болма тутанақ.

Ер жигитликке миясар,
Турақлылық, зийреклик.

Адам алдап көрмеген,
Сырқаянды билмейди.

Ел қонбаған жерге,
Ер қонады.

Ер шекиниспей бекиниспейди.

Ер жигит ел ушын тууады,
Ели ушын өледі.

Ер тууған жерине,
Ийт тойған жерине.

Алтын жерден шығады,
Батыр елден шығады.

Еңкейип күнелткеннен
Тик тұрып өлген жақсы.

Ерликтин болар ен зоры,
Ата-ананың кеуилин тап.
Тәрбиялап өсирген,
Еңбегин жүрме заялап.

Шикәс келсе пәрине,
Қаршыға қалар ушыұдан,
Жигитке келген хәлеклик,
Жөнли-жөнсиз ашыұдан.

Арғымақ аттың белгиси,
Азғана отлап көп жуўсар.
Азамат ердин белгиси,
Азғана сөйлеп, көп тыңлар.

Жарлының жүдеп сасқаны,
Жалғзын қояр гиреўге.
Жигиттин /қара басқаны,
Айыбын жабар биреўге.

Жигит болсаң шоқ бол,
Шоқ болмасаң жоқ бол.

Жигитти майданда сына.

Жигитти дүз айырады.

Емен деген ағаштын
Ийилгени сынғаны,
Қызыл жүзли жигиттин
Уялғаны-өлгени.

Ер басына күн туўса,
Етиги менен суў кешер,

Ат басына күн туўса,
Суўлығы менен суў ишер.

Ердин ерден қәўпи бар.

Қоянды қамыс өлтирер,
Ерди намыс өлтирер.

Алтын отта, билинеди,
Ер мийнетте биленеди.

Жигит болсаң шалқар бол,
Жантасқан адам шалқысын.
Сөзлериңди еситкен,
Тула бойы балқысын.

Жигит болсаң таўдай бол,
Жаўға құрған аўдай бол.
Жигит болсаң қайын бол,
Қәрбир иске қайым бол.

Сылбыр болып жүрместен,
Тәп бергенде тайын бол.
Жигит болсаң батыр бол,
Жаў женгендей жапырып.
Тыңлаушылар таң қалсын,
Сөйлегенде лап урып.

Бар береді, барды да нар береді,
Киси болған менен бәри ер ме?
Түйе болған менен бәри нар ма?

Шалағай болма жасыннан,
Көпшиликте тис¹ жерсен.
Шалағай болсаң жасыннан,
Мерекеде муш жерсен.

Батырға да жан керек.

Питер истиң басына,
Жақсы келер қасына.

Жаманның төрінде болма,

Мийримсиз бол душпанға,
Тартсын қылыш сазайын.

Ай менен күндей,
Қәммеге бирдей.

¹ Тис—ауыр сөз еситиу мәнисинде.

Батырға таяқ та жарақ,
Ура билген жигитке ийне де жарақ.

Уратуғын адамға
Ийтте таяқ екен.

Жақсынын кеги болмайды.

Ағам болсаң қәйтейин,
Арым кетип баратыр.

Жақсының иси менен аты өлмейди.

Жақсы адам ай менен күнге тең,
Жарығы ортақ әлемге.

Жақсылық жерде қалмас.

Аға болар жигиттин,
Етек-жеңи кең болар.

Болар бала бирин-бири батыр дейди,
Болмас бала бирин-бири қатын дейди.

Бақа көли менен,
Ер жигит ели менен.

Батыр-анқау, ер гөдек.

Өзинди ер билсен,
Басқаны шер бил.

Қус жаңылып торға түседі,
Ер жаңылып қолға түседі.

Исин түссе нәмәртке,
Жақсының бәри қапылар.

Ер мойнында қыл арқан ширимейди.

Жаралы қайт.
Жаудан жасырын қайтқанша,

Ерден туған ер болады,
Жаманнан туған қара жер болады.

Нәмәрттин қасында мәрт жолдасы болса,
Нәмәрт батыр болады.

Өлимнен уят күшли.
Душпанға кек жибермес,
Арлы кисі.

Султан сүйегин хорламас.

Қашқан жауға нәмәрт ереді.

Балықшыдан сыралғы,
Батырдан сауға.

Ердің өзи көшсе де,
Иси қалар изінде.

Ат-ердің жолдасы.

Ер жигиттин жүрегине,
Ер жууенли ат жайғасады.

Ат нәзери, ер нәзери,

Сыпайыға-сиясат, батырға-шарапат.

Қылышты сермей алмаған өзине тийгизер.

Таудан арқасы бардың,
Тастан жүрегі бар.

Тақыр жерде буқпа.

Шешинген суудан қайтпайды,
(Тәуекелши суудан қайтпайды).

Қорыққанға қос көринеди.

Ер үйине ер түссе,
Етегине көз түседі.

Өли арысланнан тири тышқан артық.

Жаман ер қосқа шабады.
Қос болмаса босқа шабады.

Барлық не дегізбейди,
Жоқшылық не жегізбейди.

Ер тарықпай мал жыймас.

Барлық не ислетпейди,
Жоқшылық жомарт ердің қолын байлайды.

Барлық не дегізбейди,
Жоқшылық не жегізбейди.

Жердің дәулеті қайтса,
Суы тереңге түседі.
Ердің дәулеті қайтса,
Иси тереңге түседі.

Ер азығы-бөри азығы.

Ер еңбегине бир тойсын.

Полат пышақ қында жатпайды.
Ер жигит сында жатпайды.

Еки қошқардың геллеси,
Бир қазанға сыймайды.

Полат семсер қын түбинде жатама!

Қорыққан бұрын сәлем береді.

Ат жақсысы қалаға барып пул болар,
Ер жигит өз динине берик болар.

Байлық деген бир жутлық,
Батырлық деген бир оқлық.

Елден безген ер болмас.

Ер жигит өз елинде қәдірли.

Жаудан жабы бойы,

Еки нар дүгиссе,
Арасында шыбын өледі.

Жаудан қайтпаған жүрегім,
Бир уртлам майдан қайтама?

Мың қосшыдан бир басшы.

Атын бар да жол таны,
Асын бар да ер таны.

Ұасыллар өсер уяда,
Батырлар гезер қыяда.

Батпақлы жердің ызасы,
Сабырсыз ердің сазасы.

Тәуекел-ердің иси.

Аз отлайды қаназат,
Аз сөйлейді азамат.

Жарақлы күни жау жолықпайды.

Аттан аттын неси артық,
Өзи тарлан көк болса,
Ерден ердің неси артық
Уәдесине берик болса.

Аттан аттын неси артық,
Өзи тарлан көк болса,
Торсылдақ пақыр не қылсын,
Жигиттин жүрегі жоқ болса.

«Киш-кишлеген» нәмәрт ер,
Мейнлли ат суу ишер.

Ат арыса туулақ болады,
Ер арыса әрұақ болады.

Ат-еринли, ер мурынлы келер.

Еки палуанды бир қой жеңеди,

Ойлы жигит тойлы болады,
Нәмәрт «мәрт боламан» десе исенбе.

Жаұды күшли деме,
Ерлик етсең жығасаң,
Таұды бийик деме,
Талап етсең шығасаң.

Елден безген ер болмас,
Ұәнерли қул хор болмас.

Батыр батпас—
Шынлық жатпас.

Даұ жигити басқа,
Жаұ жигити басқа,

Мийманды бийғам бийхуш егер,
Мәнисин билген хош егер,
Мәртке мәрт қосылса,
Қапа кеулин хош егер.
Алпыс қылыш кетилсе,
Егеу менен жетилер.

Нәмәрт-ас үстинде,
Мәрт-ис үстинде.

Батырға дәркар жаұ-жарақ,
Халқына керек уллы дарақ,
Әлемге түсер саясы,
Ер жигитке бас қоссаң,
Хәр жерде тийер пайдасы.

Жигиттин сөзи гөр болғанша,
Көзи гөр болсын.

Жигиттин бәри жигит-аманлықта,
Қашады бөркин таслап жаманлықта.

Жаұға барған жигиттин,
Жаұ нышаны болады,
Ханнан қайтқан жигиттин,
Хан нышаны болады.

Жигиттин ақмақ туұғаны,
Дәулетине мәс болғаны.
Жигиттин артық туұғаны,
Елатына пана болғаны.

Батыр жарасыз болмас,
Бир жазықтан ер өлмес,
Хеш жазықсыз ер болмас.

Батырдың кеткени көринбес,
Келгени көринер.

Батыр—бастан, жүйрик — аяқтан.

Ер қартайса да душпан қартаймас,

Ер жигиттин үйине қонақ келсе,
Етегине шоқ түседи.

Ер қартайса ерки кетер,
Хаял қартайса көрки кетер.

Таұ басы думансыз болмас,
Жигит басы-ғауғасыз болмас.

Батыр болған ханға қас,
Мерген болған анға қас.

Ел қорыған сақшы болар,
Жаман адам тыншы болар.

Ер ерден буұаз болады.

Ердің ерлигин билмеген,
Елдің бірлигин билмейди.

Дүнья тегис болғанша,
Жигитке бир ис болады.

Ердің етегинен алма,
Тутсаң жағасынан тут.

Қорқаққа берме қолынды,
Батыл етер жолынды.

Мушынды қаншелли қатты қыссаң,
Соққы соншелли күшли болады.

Батыр сауашта мәлим болады.

Жаны барда жалынған,
Жаман ердің исиди.
Жалы барда арыған,
Жаман аттың исиди.

Арысланға темир шынжыр ар емес,

Асқа талау түссе,
Ийттин мұрадының болғаны.

Ерге талау түссе,
Душпанның жолы болғаны.

Ат сүрінбей жол танымас,
Ер сүрінбей ел танымас.

Айтыстың кейни дау болады,
Айқастың кейни жау болады.

Батыр жол баслайды,
Шешен сөз баслайды.

Ер жигит бир күни — бир кисилик,
Бир күнде — мың кисилик.

Ерди әдиулеп тут,
Асты қәдирлеп жут.

Ер өтирик айтпайды,
Еп өтирик айтады.

Есаплы болмай бай болмас,
Есерсоқ болмай ер болмас.

Ер жигит үйиринен шықса да,
Үйирине қосылады.

Ердің қасылы исинен билинеди,
Қаялдың қасылы асынан билинеди.

Ғайратлы ерде мал турар,
Өнерли ерде зат турар.

Ер сыйлаған есикте отырмас.

Ерге дәулет питсе,
Ғарға салса да газ алар.
Ерден дәулет кетсе,
Лашын салсада, аз алар.

Ерден дауласып елтири алсаң да теңлик.

Ер басына дау келсе,
Ерлиги кетер басынан.
Бий басына дау келсе,
Бийлиги кетер басынан.

Жүк ауырын нар көтереди,
Қазан ауырын ер көтереди.

Жақсы ат аяғынан майрылар,
Ер жигит душпанынан майрылар.

Полат найза қап түбинде жатпайды,
Темир найза егеулесен де өтпейди.
Жолдас болсаң бир мәрт пенен жолдас бол,
Өзи өлмей жауға таслап кетпейди.

Қапталы жауыр болса да,
Қайыспайды қара нар.
Қанша жарлы болса да,
Сыр бермейди жомарт ер.

Жанын аямаған жау алады,
Малын аямаған дау алады.

Қорқақ күнде өледі,
Батыр бир өледі.

Ел басына түскен ис,
Ер басына түскени.

Жар жығылса жайын өледі,
Жала сөзден ер өледі.

Ғайратына исенген қустай ушады,
Душпанына исенген мурттай ушады.

Қунтсыз жигит ат минсе,
Кесеу менен сабалар.
Батыр жигит ат минсе,
Ат аяғын тағалар.

Биз де батыр болармыз,
Атқа кисен салармыз.
Бүгін жарлы болсақ та,
Бир күн иске жарармыз.

Шүдигардан жүргеннің аты майрылар,
Жигит парқы жолдас болғанда айрылар.
Туұры жүрсен душпан айбынар.

Мал арығы туұлақ болады,
Ер арығы әруақ болады.

Өзинің елин таныған ер,
Хәр истиң ғамын жер.
Өзинің елин танымаған,
Намысын сатып, арын жер.

Ер ели менен сыйлы.
Жер кәни менен сыйлы.

Тауға сүйенген ер,
Таудай жауды жығар.

Жаулық жамылғанның бәри қатын емес,
Бөрик кийгеннің бәри батыр емес.

Батыр түсінде жау көрер,
Шешен түсінде дау көрер.
Аншы түсінде ау көрер.

Ғайратлы ер қамал бузады,
Қамалды да әмел бузады.

Тау белгиси тас болар.
Жомарт белгиси ас болар.

Шапса қылыш өтпейди,
Шағырлының тасына,
Нелер келип кетпейди,
Ер жигиттің басына.

Нәмәрт атасы менен айқасады.

Ақ қуу қусқа оқ тийсе,
Қанатын сууға тийдирмес.
Ер жигитке оқ тийсе,
Қыйналғанын билдирмес.

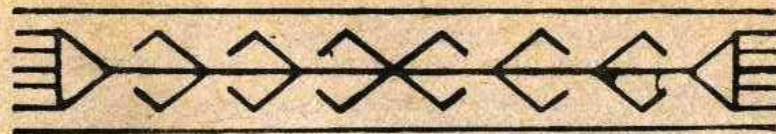
Жауыннан қашқан,
Тамшыға жолығар,
Жаудан қашқан.
Теңізге жолығар.

IV БӨЛИМ

**ЖЫЛ МӘУСИМЛЕРИ ХӘМ ТӘБИЯТ
КӨРИНИСЛЕРИ ХАҚЫНДА
НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР**

Үркер үйден көринсе,
Үш айдан соң жаз болар.

Үркерли айдың бәри қыс,
Саратан сеннен де қорқаман.

Ахырапта урмаса,
Ақыретте де урмайды.

Аямәуиз алты күн,
Алты ай қыстан қатты күн.

Жаўзада жаўдай егис.

Қылышын сүйреп қыс келеди.

Қыстың қыраўлы күни,
Саў болады адамның дени,

Сәуир болмай, тәуир болмас.
Ийт түйнектен қауын болмас.

Қарлығаш-бәхәр нышаны,
Өпепек келди-жаз болды.

Қут, малға келген жут.

Ғаз бир ғаңқылдаса, жыл киреди.
Ғарға мың ғаңқылдаса да жыл кирмейди.

Айдың онбеси жарық,
Онбеси қараңғы.

Сүмбиле туўса сымпыйып,
Ат семирер қунтыйып.

Сүмбиле туўса, суў суўыр.

Үш ай саўыным,
Үш ай қаўыным,
Үш ай шабағым.
Үш ай қабағым.

Жаз өтеди, қыс өтеди,
Асықпасаң не питеди?

Жазда жамылғышыңды таслама,
Қыста өзін бил.

Дүнья шалқар көл,
Заман ескен жел.

Дүнья таўсылмайды — әлўан,
Адам-жол жүрген кәрўан.

Жылдың келиси наўрызда белли.

ҰҒаз келгени, жаз келгени.

Суўықтың қамшысы-жел.

Бәхәр-қыстың азығы.

Жаўынлы күни жанбаўырдан жүрме,
Қарлы күни қоныс ізлеме.

Ағын суў, бир кетсе қайтып оралмас.

Таўлы жер булақсыз болмас,
Суўлы жер қурақсыз болмас.

Таўдың етеги жақын,
Төбеси алыс.

Жылан жылы жулыс болды,
Жылқы жылы урыс болды.

Ай туўса әлем көрер.

Өткен булттан жаўын күтпе.

Наўырыздан соң қыс болмас,
Мийзанның соң жаз болмас.

Ыссы сүйек сындырмас,
Суўық жанды тындырмас.

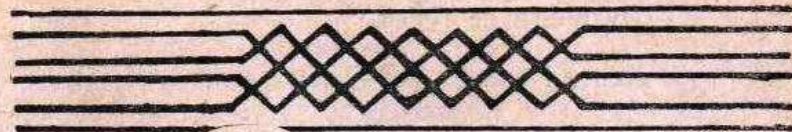

У БОЛИМ

**ДИН ХӘМ ХӘКИМШИЛИККЕ
ҚАРСЫ ДӨРЕТИЛГЕН НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР**

Хан ислеген зулымды,
Жан ислемес өмирде.

Хан көп болса,
Жау көп болады.

Бий көп болса,
Дау көп болады.

Қардың басын қар алады,
Ханның басын хан алады.

Хан үстине хан келсе,
Онда ханның мийнети.
Хан үстине ел келсе,
Онда ханның дәулеті.

Ханның иси қарашаға түседі,
Бийдің иси урашыға түседі.

Бир жемесе тақанды,
Хан жемейді,
Хан қасында қарашы,
Не демейді.

Ханды құдай қарғаса,
Қарашысы менен қас болар.
Байды құдай қарғаса,
Дәулетіне мәс болар.

Патшадан хәмир болса,
Пухараға не турыс.

Хан да болсаң, келсапты экел.

Ел басқарған адамлар,
Етектен ала бермейди.

Хан кетсе-қут,
Келсе-жут,

Ханның қызын ким бурын,
Қасында көрсе сол алады.

Хан қасында халқы бар адам сөйлейди.

Ақ тери аяқ астында,
Қара тери ханның басында.

Қайырсыз хан семиреди.

Патшаң әдил болса,
Басып өтпе.
Халық берген шолақ қылышты,
Ауырлық етеди деп таслап кетпе.

Хан қасында қара билгиш болса,
Қара жер менен кемең жүрер.

Қайып Хийұаға хан болды.
Ораз беги султан болды,
Абадан журт ойран болды.
Келди Қоныраттын нәубети.

Еки патша қозғалаң тапқысы келсе,
Вирин-бири түртеди.

Қудайым жамғыр ханға жолықтырма,
«Жолықтарма» дегеним болып турма!

Аспандағы айдан не пайда,
Ысынуға қолым жетпейди.
Хийұадағы ханнан не пайда,
Барсам арзым питпейди.

Уры бар жерде берекет болмас.

Әжигелди-әжикелди,
Сен хан болғалы,
Қонсы елден бажы келди,
Қай уақытта ийт атлыдан,
Ел бузылады деген еди.
Сол Базарбайдың айтқаны туұры келди.

Еки арба шеңгелден хәрем болмас,
Хийұаға неше барса да мәхрем болмас.

Патшадан әдәлат кетсе,
Әскеринен айрылар.
Қисн гәпине ерген,
Сүйгенинен айрылар.

Қар жаўмаған төбе жоқ,
Жаў шаппаған халық жоқ.

Төре билген, төреге бармайды,
Төре де өзіндей қисн.

Ханымыз болды қарадан,
Биймиз болды парадан.

Мың қойды бир қозы емеди,
Ол да сүтке жарымайды.

Өзи болған жигитке тәсил етпе,
Адамзаттың баласы ким болса да,
Жолда жатыр деп басып өтпе.

Шын бий сөзине бағады,
Сум бий көзине бағады.

Аз сөйлейди әдил бий,
Қандай залым болса да.
Қадал сөзге басың ий,

Халқы қөлемеген бий азады,
Қатыны салақ үй азады.

Сыпайының алды тар.

Байлық мурат емес,
Жоқлық, уят емес.

Қырық жыл байлық жоқ,
Қырық жыл жарлылық жоқ.

Тоқ кекирер,
Бар секирер.
Бай жекирер,
Аш өкирер.

Хожадан билгиш қул бар,
Молладан билгиш тақыұа бар.

Қәдеми қутлының,
Мәртебеси уллы.

Бас-басына бий болсан,
Минар тауға сыймассан,
Бас қалқаның бар болса,
Жапған отқа күймесен.

Қанлы жас көз ишинде жасырына алмас.

Барма ханға, өзи келер малға,
Барма бийге, өзи келер үйге.

Үлгисизден бий қойсан,
Уәсияты болмайды,
Қәхәрсизден хан қойсан,
Қәсийети болмайды.

Патша алым болса,
Журты озады,
Патша залым болса,
Журты тозады.

Хан сыртынан жудырық.

Қараның хан болғаны,
Елатына бас болғаны,
Жигиттің ахмақ болғаны,
Дәулетіне мәс болғаны.

Ахмақ жигит аңғал аттай,
Әдилсиз патша жанған оттай.

Тең атаның баласы,
Теңлікке турса да,
Кемшилікке көнгени жоқ.

Ханды ким сөкпейди.

Моллаға бергенин,
Аллаға бармайды.

Еркине жиберсең хожаны,
Жатып ишер гөжени.

Гөжесінің қатығы жоқ,
Хожаның кеуили құрт күсер.

Палкерге барма,
Басынды қайғыға салма.

Бай да — байға, құдай да байға болысар
Жарлы қаққа болысар.

Мың ғарға бір кесектен үркер.

Еки молладан бір шарұа артық.

Молла көп болса,
Тоқлықты қарамға шығарар.

Уятсыздың қәммеси паракор,
Инсапсыз молла ала қол.

Дозақ та қыямет емес,
Онда да от шашып ойнайды екен.

Супының өтириги нық болады.

Халұаны хәким жер,
Таяқты жетим жер.

Қудайыңа сыйынсаң сыйын,
Ешегинды беккем байла.

Жутаған молла шүкірге тоймас.

Жаны күйген тәңирисин қарғар.

Мал өлмесе, адам өлмесе,
Енди қудайдың өзи өле ме.

«Кулпуұ-кулпуұ» деп аұызың,
Қоралы қойды таұыстың.
Дәрет-дәрет деп,
Дамбал аұын шириттин.

Жарлының асын «биссимилла» қуртар

Береген қолым алаған.
Бермеген қолым қадаған.

Ғарға ғарғаның көзин шоқымас.

Гүман ийманнан айырар.

Сәлеме сабан тығып алдым,
Алсам да, өлип алдым.

Хожаны жиберсең еркине,
Күнде қарайды көркине.

Алыстағы әулийеден,
Жақындағы машайық артық.

Өлдин мамай хор болдың,
Өлсең гөрин кең болсын.
Тириде төрин кең болсын.

Хожа қартайса, дийұана болар.

Ақ ийт, қара ийт,
Бәри бир ийт.

Ийт төлеуи бир күшик,
Тириликке шүкирлик.

Оқыған намазың,
Төккен дәрет суұыңа жетпейди.

Қудай сүзеген сыйырға шақ бермес,
Шақ берсе қудайыңды көрмес.

Бақсы төрде жақсы,
Молла гөрде жақсы.

Қоррандозға пал аштырсаң,
Айтқаны келсе, «үәлийлик» дейди.

Садақа берип көрмеген,
Пәтияңды билмейди.

Салдырсаң зикир порханға,
Қапылдырар қараспанды.

Молланың айтқанын қыл да,
Қылғаның қылма.

Өлеңли жерде өгиз семиреди,
Өлимли жерде молла семиреди.

Молла билгенин оқыйды,
Таұық көргенин шоқыйды.

Ийман, ислам тоқлықта,
Ашаршылық болғанда,
Ийман айтқан молланың,
Сәллеси қалар...

Әуеле өлип алайын,
Ийман қайда барады.

Қурттай тайға,
Диңдей молла.

Адамның залымы,
Суұпы болады.

Айнанайын сәллем сеннен,
Хешким гүман етпес меннен.

Қудай урды молланы,
Алып қашты геллени.

«Қар жаўды» деп қуғанба,
Аязы болар соңынан.
«Хожа келди» деп қуғанба,
Ныязы болар соңынан.

Усталы ел дүзелер,
Моллалы ел бузылар.

Оразаның оны қалды.
Кемпирлердің көни қалды.

Анқаў елге
Харамзада молла.

Қудай тенге шашты да,
Қармаланғаның қалды ма.

Өзиң дийғанасан,
Кимге пир бола аласан?

Адамның диңкесин бес уақ намаз құртады.

Ыңқылдаспаны тараба оқығанда көр.

Азғырыўға қарағанда, алланың шайтанынан,
Адамның шайтаны анағурлым артық.

Сары ийшанда бес жыл оқып,
Танымадым қара хат.

Ис мектепте бир жыл оқып,
Еркін жаздым сәлем хат.

Балаңды құртайын десең, моллага бер.

Қай жерде даў бар,
Пәстек молла бар.

Молла динге исенип,
Тарыдан бос қалыпты.

Бийлер менен сөйлесен,
Басыңа даўды үйеди.
Молла менен сөйлесен,
Басыңа ахыр заманды салады да қояды.

Өшкен жанбас,
Өлген келмес.

Қудайдан әке тилесен де,
Әке бермес.

Хожа менен хожа Мәккеде табысады.

Көп сөз қуранға жақсы.

Ас көп болса, моллаң
Бисмилланы не қылсын.

Май әўлийе,
Майсыз жарылқайтуғын қай әўлийе.

Қайсы әўлийе қыз әпереди,
Өлген сон қайда қойсаң, сонда қой.

Молла жоқта молласаң,
Молла барда жолдасаң.

Мийи жоқ намаз оқыды,
Асы жоқ ораза турады.

Жаман ат жорға болады,
Жаман адам молла болады.

Бий болмасаң болма,
Бий түсетуғын үйиң болсын.

Бегзададан бий қойсаң, ойлар тамағын,
Ханзададан хан қойсаң билмес сабағын,
Жаманнан бий қойсаң ашпас қабағын.

Бий екеу болса,
Дау төртеу болады.
Хан екеу болса,
Ел қәреп болады.

Биреуді нахақтан күйдирген,
Он қылмысты ағартқаннан жаман.

Байдың соны ахырында аштан өледі.

Әулийениң азғанынан қорқ.

Шошқа өлейин деп атырса да,
Қурық еткенин қоймас.

Дауды даулай билмеген,
Төресинен көреді.

Ески байдан журт қалмас,
Жаңа байдан шөп қалмас.

Төресіз бийдің жазасы,
Гүман менен мойныңа салар.

Гүуалы исти гүуа табар,
Гүуасыз исти гүман табар.

Ийт қутырса ийесин қабар,
Дау қутырса бийин табар.

Қорқып қылған бийлиги қурысын
Хуу-дақ деп жыйнаған дүньясы қурысын.

Айтысқан соң бәри дау,
Алысқан соң бәри жау.

Бир дауда еки гүман жоқ,
Бир исте еки жаза жоқ.

Дауың жоқ болса кепил бол,

Дау қарымайды, алтын ширимейди.

Бай байыған сайын қалтырауық болады.

Парахор бий жалтан.

Торғай мақтанып суңқар болмас,
Ешек мақтанып тулпар болмас.

Түрлі-түрлі заман бар,
Заманға қарай қамал бар.

Тауына қарай түлкиси,
Заманға қарай күлкиси.

Шыраның жақтысы астына түспес,
Залымның қәдири дөшкімге өтпес.

Жақсы жарлыдан шығады.
Адамгершилик арлыдан шағады.

Аққа қара жоқ,
Қараға шара жоқ.

Қумырысқаның да тасының батпан екеңи
«тәңирге» аян.

Шошқа-шошқаны жарған емес.

Доңыздан түк тартсаң да пайда

Байлықтан не пайда, паяны болмаса,
Бай теректен не пайда саясы болмаса.

Ғарға-ғарғаның көзин шоқымайды. /

Ала қайыслап ат миниў,
Қыдырыспаньң нышаны.
Жалаң аяқ, жалаң бас,
Пуқарашылықтың нышаны.
Пуқарашылыққа күлген,
Көргенсизликтің нышаны.

Қазыға барсаң қуры барма,
Бир нәрсе алып бар.
Алып барсаң жалт қарар

Даўагерің қазы болса,
Дадынды алла берсин.

Шайтанның шәхәрипен,
Патшаның қәхәринен сақла.

Аўзы қыйсық болса да,
Байдың улы сөйлесин.

Абырой ақсақал болмағаның,
Болыс болсаң адам жер ен.

Еки бий даў даўлайды пул шығармай,
Аш бөри қойды жейди қан шығармай.

Қазы менен қарта жедин аўзында жоқ,
Мақпал менен торқа кийдин үстиңде жоқ.

Байдың улы болғанша,
Базардың қулы бол.

Байдың малы қәдирли,
Жарлының жаны қәдирли.

Тоқпағы күшли болса,
Кийиз қазық жерге киреди.

Қулдың қулағын кессе,
Байға кийиз кескеншелли болмайды.

Қул, қулға төрелик береді,
Бирақ бий еркине жибермейді.

Ким бий болмайын демейді,
Халқы қәлемейді.

Шып қасылдан бий болса,
Бийгүна қолды байлатпас.
Жетеси жаман бий болса,
Истин соңын ойламас.

Халық сүймеген қәтқуданың қәдири болмас,
Мийнет пенен табылған уўдың зәхәри болмас.

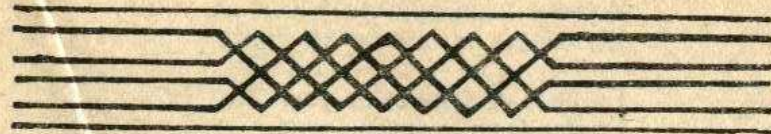
Жарлының асын «биссимилла» қуртады.

VI БӨЛИМ

ШАИЫРЛАРДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ ҚАТАРЛАРЫ

БЕРДАҚ ШАИЫРДАН

Ойлы жигит жақсы билимпаз келер,
Айтқан гәплерине түсимпаз келер.

Ақыллы адам сөз ертпейди изине,
Шөп салмас ярының хәргиз изине.

Жақсының үйине адам көп келер
Жақсы адам душпанларын күлдирмес,
Қолдан келсе оған дәуран сүрдирмес.

Ғош жигитке қостар болса елаты,
Күн-күннен артады оның қууаты.

Мәрт жигитлер халық исине тақ турар.

Жақсы адам сөз мәнисин аңлайды,
Жаман адам пасық сөзди тыңлайды.

Жақсы адам жағар шийрин жанына
Жаман адам бояр қызыл қанына.
Жаманларды журт жек көрер пейли ушы.

Залымнан ул туўса атаға тартар,
Күн санап гәззаплық хіқмети артар

Жөнсиз қырық күн қайғы ууайым шеккеннен
Ден саулықта бир күн шадлық жақсырақ.

Жумыс исле туўылған соң ел ушын,
Жанынды аяма елде ер ушын.

Ер болсаң елинди бақла,
Елдин берген дузын ақла.
Достың сырын беккем сақла.

Пейлиң кетип нәпсинди ашпа,
«Малым бар» деп толып таспа,
Жарлыны аяққа баспа.

Қолыңды үзбе ел-елаттан,
Қашық жүрме жаманаттан

Парқы болар сөз дегеннин,
Нырқы болар бөз дегеннин,
Халқың болсын излегенин

Жаманларға сырынды айтпа,
Келген жерде сөзден қайтпа.

Көпти қасыңнан қашырма
Барынды «жоқ» деп жасырма.

Ойланбастың түби ойран,
Ақыры бир күн болар ғайран

Басыңды қос жақсы досқа,
Дос таппай хәм жүрме босқа.

«Жалғызбан» деп жалтаңлама,
«Көппен» ғой деп талтаңлама.

Ата-ананды қадирле,
Өлгениңше жақсы сөйле,

Мал тапсаң торқаға бөле.

Молла болсаң илимди тут,
Жалғыз өзиң болмайсаң журт.

Дос болсаң сондай бол,
Геүде де шийрин жандай бол.

СЕЙФУЛҒАБИТ МӘЖИТОВТАН

Шойын менен сатылмас,
Қалайылаған жез қуман,
Бир бәлеге тап болар,
Жүйесин таппай сөз қуған.

Батыр болар баланы,
Шешесинен танырсаң
Адам болар жигиттин
Мүшесинен танырсаң.

Табылған сөзди «дүр» дейди,
Мийрас емес атадан,
Қырғыйдан қашқан боз торғай:
Пана табар путадан.

Жарлының жүдеп сасқаны,
Жалғзын қояр гиреўге,
Жигиттин қара басқаны,
Айыбын жабар биреўге.

Аяғым ақсақ тулпарман,
Шаппаға арқам қозады,
Арқасы питеў, жалы берик,
Жарыссам ябы озады.

Қәдирли зат дүньяда,
Қәдиринди билген жолдасың.
Муңлыны көрип ашынып,
Қызғанып төккен көз жасың.

Намыс ушын жан қыяр,
Туўған жигит содырлы¹,
Намыстан өтер нәрсе жоқ,
Намысың жаннан қәдирли.

¹ Содырлы — дұғымлы, ар-намыссы, батыр жигит мәнісінде.

Емен ағаш қатты ағаш,
Сынбаса басы ийилмес,
Көп жемек пенен тыныш уйқы,
Екеуі бирге жыйылмас.

Адамның бәрі биргелки,
Қәсийет пенен шын да бар,
Бийик ақыл терең ой,
Саламат болған жанда бар.

Саламат жасап, сау гезер,
Синаға кеуіл бермеген,
Халықтап құрмет көре алмас,
Өз қәдирин билмеген.

Тәме қылма биреуден,
Жасайын десең азапсыз,
Шақырмай барған жериннен,
Қайтпағың керек жууапсыз,

Хызмет етсең халқыңа
Инандыр дәслең өзінди,
Бул исин келсе орнына,
Оннан соң басла сөзинди.

Ер жигиттин басында,
Түрли-түрли сауда бар.

Рәхәтли жайды жәннет дер,
Мухаббат соның бир гүли,
Миннетли жайды дозақ дер,
Душпанлық соның ушқыны.

Кәрамат қайсы десеңиз,
Сап пикир менен шын ақыл
Ақылға тартып өлше де,
Жупкер келген исти қыл.

Қайтқан истин белгиси,
Қатарынан болар кем.
Бийқарға өткен өмириң,
Қайғы менен алған дем.

Жигиттин серли болғаны,
Ғабырыспай жүрсе жолынан,
Көринип бәле келмейди,
Бәленің бәри тилиңнен.

Адамның парқын билмесең
Сөйлетип көр, сынап көр,
Парқы сонда билинер,
Ғалына қарай баға бер.

Тарықпай дәуран сүрмеге,
Түрли-түрли себеп бар,
Бағасы жоқ ғазийне,
Алтыннан зыят әдеп бар.

Күши бар залым халықты,
Сыйлатпақ ушын жылатар.
Әдепли адам өз басын,
Сүйдиргеннен сыйлатар.

Болайын десең мақтаулы,
Хош қылық пенен әдетлен,
Дәулетин таймас өмирде,
Әдеп пенен зийнетлен.

Қошқар болар қозының,
Маңлайлары дөң келер,
Адам болар жигиттин,
Етек-жеңи кең келер.

Шикәс келсе пәрине,
Қаршыға қалар ушыудан,
Жигитке келген хәлеклик,
Жөнли-жөнсиз ашыудан.

Орнын тауып көмек бер,
Атың қалар мәңгилик...
Ерте жатып ерте тур,
Бедениң болсын саламат,
Уақытсыз жатып, кеш турмақ,
Бузылмаға әлаамат.

Ерликтин болар ең зоры,
Ата-ананың кеўлин тап,
Тәрбиялап өсирген,
Еңбегин жүрме заялап.

Ийиси сиңер жақынға,
Байқас етсең жупарға,
Сенде сондай хәуес қыл
Жақсыға улпет тутарға.

Жартыұсызы адамның,
Сыр сақламай сездирген,
Оинан жаман бир ис бар,
Өзинен халықты бездирген.

Тынықлық қандай, суўды көр,
Шайшала берсе былғанар,
Былғанса өмир қәдири,
Ақыллы буғаи ойланар.

Хақ жолды тап та айрылма,
Хадаллық қалар мәнгиге,
Батыл бир раўаж алса да,
Турақлай алмас соңғыға.

Ойланып билип бабалар,
Сөзди «дүр» ге тенгерген,
Таўып айтқан хәр сөзин,
Ойлама «кем» деп гәўхардан.

Орынсыз келген әжелден
Аралап алған шешенлик,
Хақ пенен бар да таўып айт,
Жолдасын болар есенлик.

Жақсы менен жанассаң,
Дәртин қалмай төгилер,
Жаман менен жанассаң,
Қабырғаң қалмай сөгилер.

Арғымақ аттың белгиси,
Азғана отлап көп жүўсар,
Азамат ердин белгиси,
Азғана сөйлеп, көп тыңлар.

Жасырған менен көбеймес,
Барыңды журттан жасырма,
Жарлы болсаң ҳаўлықпа,
Көргенсизге бас урма.

Бермеге жомарт болсаң да,
Алғанда қолды тарта тут,
Үстинде турар берген қол,
Илажын тапсаң жәрдем ет.

Жолдан шығар кешикпей,
Бузылғаннан дос тутқан,
Алдын алып, пухта бол,
Алалмас басын бир шатқан.

Бир күни питип жазылар,
Дарыған тыйық жарасы,
Тил жарасы-өмирлик,
Ядыңнан шықпас ызасы.

Кемшиликте кемал бар,
Дәреже табар ийеси.
Мен-менликте заўал бар,
Ақыры тутар кийеси.

Жарамас қыслет көп болар,
Ең жаманы күншиллик,
Бир заман рәхәт көре алмай,
Өмири өтер женшилип.

Хадал кәсип аз емес,
Алыс болың ҳарамнан,
Жақсылықты үмит қыл,
Күлер жүзли адамнан.

Душпаннан пайда жетисер,
Есабын таўып алғанға,
Сыртыңнан сайған мининди,
Дүзей-дүзей барғанда.

Достыңды күтә сайлап тут,
Тиймейди достың зыяны, —
Душпаның барма? сыйпаңлап,
Бузыққа баслап барады.

Мәнисли сөз бақалы,
Өзи қысқа өзи жуп,
Бурынғыдан қалған сөз,
«Сөзи көпте қайғы көп».

Жартыұсыз дөрер аұырыұдың—
Ақлығы менен шаұлығы,
Тозбас кийим не десең,
Дениниздин саұлығы.

Сабыр түби сары алтын,
Сабырлы жетер муратқа,
Асыққан менен ис питпес,
Тағыларсаң ҳәр атқа.

Оразлы жигит ким десең,
Кеұлин табар алғаны,
Сөздин үлкен мин жери,
Мазасыз узын болғаны.

Жолы бузық адамның,
Иси болмас өзіндей,
Ғаслы қыйсық ағаштың,
Көлеңкеси де өзіндей.

Жақсылыққа-жақсылық,
Хәр кисинин иси ди,
Жаманлыққа-жақсылық,
Нар кисинин исиди.

Хәр кешениң соңында,
Болғандай жақты бир күндиз,
Хәр тарлықтың соңында,
Кеңлиги болар гүмансыз.

Сөзинди сөйле абайлап,
Сөзден туұар ашшылық

Қайырды өзин биреўге,
Күсесең күт жақсылық.

Анлап сөйле сөзинди,
Қаншелли аұлақ болмасын,
Аржағында дийұалдың,
Тыңлаұшы қулақ болмасын.

«Жанлыға азар болар» деп,
Өлтirmeй кетсең жыланды,
Зулымлық қылған боларсаң,
Шақтырып нешше адамды.

Хәркимди көрсең көринер,
Масайраған арыұдай,
Өзиниң пикири түп-туұры
Өз баласы сулыұдай.

Мәрхамат қылмақ жақсы ис,
Орнын қылмақ жақсы ис,

Бир дәстурхан қасында
Онлаған адам оңысар.
Бир өлимтик үстінде,
Еки ийт неге таласар?

Есигинде малы жоқ,
Жарлының кеұли қурт күсер,
Ис қосжақпас жалқаұлар,
Бузық жолға тез түсер.

Малынды сарп ет бахыт ушын,
Орнасын соған қумарлық,
Өмирди малға сарп етпе,
Кәмалға келсин адамлық.

Ең жеңил ис дүньяда,
Биреўге қылмақ нәсийхат,
Биреўди сынап мин тағыұ,
Оннан да жеңил ап-аңсат.

Шала қойып артыңды,
Тазадан дүнья тапқаннан,
Пайдалы болар қолдағың,
Жоқ етпеген, сақлаған,

Пәхимлиннің алдында,
Көз көрген затта ибрат бар,
Сөз бенен истиң ишинде,
Нәсияттай бір зат бар.

Ислесе талмас билегим,
Жаудан қайтпас жүрегим,
Жупкер келсе екеуі,
Питпей қалмас тилегим.

Он саўсағым бармағым,
Бармағым емес тармағым
Билекке питкен булшық ет,
Талдырмас салған қармағым.

АББАЗ ДАБЫЛОВТАН

Жапаны шекпеген ашық
Сапаның қәдирин билмес,
Зимистан көрмеген бүлбил,
Сахардың қәдирин билмес.

Ис буйырса хош жақпаған,
Өзин саяда сақлаған,
Кисиннің отын жақпаған,
Ас нанның қәдирин билмес.

Малы-дүньясын гизнеген,
Өзин мақтап көп сөйлеген,
Бийтаныс жерди гезбеген,
Мийманның қәдирин билмес.

Гөрқаў бар нәпсин тыймаған,
Ишсе тамаққа тоймаған,
Өз қолы менен жыймаған,
Дүньяның қәдирин билмес.

Маңлайына түк питпеген,
Шүлликлеп ағаш тикпеген,
Қолы менен көгертпеген,
Мийұаның қәдирин билмес.

Ел гезгенди ел демеген,
Кирип барса «кел» демеген,
Жазирада шөллемеген,
Шараптың қәдирин билмес.

Мийнет палын билмегенлер,
Мәжилисти бір көрмегенлер,
Басы топқа кирмегенлер,
Азамат қәдирин билмес.

Жаўын болса ел қыстаған,
Сардар болса туў услаған,
«Хайта-хайтқа» ат қоспаған,
Қаназат қәдирин билмес.

Яр жолында жан қыйнамай,
Мойнына зулпын байламай,
Опасыз бенен ойнамай,
Перийзат қәдирин билмес.

Баға бермей-ақ қараға,
Түспей қараңғы жыраға,
Мүтәж болмай тас шыраға,
Гәўхардың қәдирини билмес.

Душпан қамап, болса урыс,
Урыста мәртке не турыс,
Кеспей қалмағанша қылыш,
Жаўхардың қәдирини билмес.

Кең саўашқа түспегенше,
Етикли суў кешпегенше,
Жаўдың басын кеспегенше,
Ерликтің қәдирин билмес.

Шаруашылық ойламаған,
Қызыл қумды жайламаған,
Қара көлди жайламаған,
Қошқардың қәдірини билмес.

Көзим салсам қайбір қусқа,
Қустан қустың түри басқа,
Тарлан салмай өткен босқа,
Сунқардың қәдірини билмес.

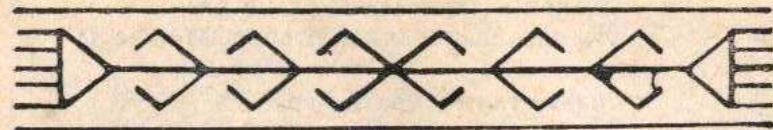
Жылқының минсен бәри ат,
Адамның бәри адамзат,
Бәйгиге қоспай қаназат,
Гүлнардың қәдірини билмес.

VII БӨЛИМ

**СОВЕТ ДӘУИРИНДЕ ДӨРЕГЕН
НАҚЫЛ-МАҚАЛЛАР ХӘМ АФОРИЗМЛЕР**

Мийнеттиң көзин тапқан,
Бахыттың өзин табады,

Мийнеттиң жолы қатты, наны татлы,
Мийнет пенен танылған ердиң,
Мәңгиликке өшпейди тарийхтан аты.

Жалқаудың излегени дау болады,
Айтатуғышы заң болады.

Көсеуиң қысқа болса, қолың күйеди,
Ким жақсы болса, мийнет сүйеди.

Мийнеттен безгениң,
Ар-намыстан гүдер үзгениң,

Данқын жаяр мийнет еткен,
Алғыс алар сыннан өткен.

Мийнет етсең пал тамады аўзыңа,
Хадал мийнет хәр ислерге жарайды.

Жалқауға жазы да бир, қысы да бир,
Жалқаулар ушын закон жазылмаған.

Жалқаулық жанға қас,
Жалқаулық жаман дәрт.
Оннан қутылмағың шәрт.

Жақсы мийнет өткен алғыс алады,
Жаман мийнет еткен итибарсыз қалады.

Мәкке тап та малға бер,
Малың семиз болады,
Арпа тап та атқа бер,
Атың семиз болады.

Арпа деген жарықлық,
Арық малға жем болар,
Жүөери деген жарықлық,
Жадау малға ем болар.

Техника-дийханның досты.

Трактордың жақсы ислеуи,
Мол зүрәттің гиреуи

Егин елдің сәни,
Билим-ердің сәни,

Төгин пахтаның наны,
Суу пахтаның қаны.

Суу-дийханның қаны,
Жер-қолындағы наны.

Жалқау менен дос болсаң,
Ишкенинен дәм татып,
Үйренесең әдетін.
Дийхан менен дос болсаң,
Мийұасынан дәм татып,
Қыздырасаң ис пәтін.

Трактор менен жер айда,
Егер билсең сонда пайда.

Егин ексең илим менен,
Молығарсаң елиң менен.

Үй айналасы терек болса,
Таза қауада дем аларсаң,
Жериң тегіс болса,
Бир тегіс нәл аласаң.

Жериң дөң болса, насос құр,
Құрғын жасағың келсе, колхозға кир.

Хан заманы қанынды сорды,
Қаллаштың заманында телегин толды.

Садағаң болайын жаным колхозым,
Жұмысты көп ислеп қабым толтырдым.

Апарып бер қауашаның гөрегін,
Билмейсең бе хұкимөтке керегін.

Шәхәрдің сәни-терек,

Суу-егиннің қаны.

Ана-жер-суу менен сақый,
Суусыз тиришилик жоқ.
Суу қай жерде түүесилсе,
Тиришилик сол жерде түүесиледи.

Жер тоймай, ел тоймайды,

Жерди төк, зүрәт бермесе сөк.

Бириктірсең хожалықты,
Мол табарсаң қыс азықты.

Көптің иши кеуилли,
Көптің иси өнимли.

Көпшилик қайда болса,
Тоқшылық сонда болады.

Пахта-бақалы егин,
Ғасылдың сыбағасы-төгин.

Төгин-жер азығы,
Егин-ел азығы.

Зүрәт мол болса,
Қалтаң толы пул болады.

Суушы-атыз гүзетшиси.

Уәде бериуі бир мәртлик,
Орынлап шығыуы мың мәртлик.

Уәдениң өлшеуі-гүз.

Ер ләбизи ядта болар.

Уәде опасы менен жарасықлы.

Бүгинги сөз-ертеңги сөздин дастығы,

Уақыттан утылған,
Бахыттан утылады.

Уақтың кетти, бахтың кетти.

Уақыт-бахыт өлшеуі.

Иси өнбес—
Уақыттың қәдірин билмес.

Ҳештен-кеш жақсы.

Қуры әрманнан бир пәрман.

Пахта ексең тыңға,
Көтерилесең шыңға.

Дийқан болсаң егис жерің кең болсын
Шаруа болсаң оты-жемиң тең болсын.

Қыстағы қар,
Жаздағы жамғыр,
Жерге жауған нур.

Техниканың тетірін билген,
Истиң кетигінде биледи.

Малды жақсы баққаның,
Өзиңе аброй тапқаның.
Малды жаман баққаның,
Келген бахытыңды қаққаның.

Өлмейтуғын жан болмайды,
Тәрбиясыз мал болмайды.

Колхоз малын жақсы күт-ол өз малын

Қына тастап, ақыл жастан,
Мал жыйнасаң мол жыйна.

Колхоз малы кимдики,
Ким асыраса соныки.

Марқа қозы март келмей жетилмейді.

Қой семизи-қойшыдан.

Мал баққанға питеди.

Жақсы шопан төл үстине төллетер.
Жаман шопан тири төлди өлди етер.

Депутат төре емес,
Ол да халық хызметкери.

Партия мәпи-халық мәпи.

Партия айтса болғаны,
Жеңистиң қолға қонғаны.

Партия баслайды-халқы хошлайды.

Аспандағы қуяшты үзип болмас,
Сиясатсыз турмыс қурып болмас.

Мәрт болсаң сауашқа сайлан,
Дийқан болсаң егиске айлан.

Хызмет етсең хәзир ұатан жерине,
Жәрдем болар фронттағы ерине.

Жаұды жеңіу айбат пенен ғайратта,
Нәтийжеси сыйлық пенен байрақта.

Қалың жаұда қалсаң да қаныңды ал

Шегинген жаұынгер, жаұынгер емес,

Дизе бүгип жақсы жасағанша,
Тик турып өлген артық.

Бүрге мақтанып шер болмас,
Уәдесін бузған ер болмас.

Душпан кетер халық қалар,
Мәртлік етсең, ат қалар.

Жақсы шопан семиртер,
Жаман шопан телмиртер.

Жақсы шарұа база топлайды,
Жалқау шарұа жазда жутайды.

От жанбайды емес,
Қарыуы жетпейди.
Мал итпейди емес,
Қарауы жетпейди.

Малды жақсы баққанның,
Мийнети босқа кетпейди.

Колхоз малын жеген оңбайды.

Арық мал жанын жейди,
Семиз мал майын жейди.

Өриси кең шарұаның өнимі көп.

Колхозшының жаны да бир, малы да бир,
Құрғын жасағың келсе колхозға кир.

Жазда шофер бол,
Қыста повар бол.

Жер тегіс болмай,
Нәл тегіс болмайды.

Суу қаймағы муз болар,
Сортақ жерде, дуз болар.

Жер ырысқал киндиги болса,
Дийхан жердің гилти болады.

Дийхан-байлықтың көні,
Қурылысшы-қаланың сәни.

Қурылысшы-ийгиликли кәсіп ийесі

Қурылысшының қолы алтын.

Планлы ис бузылмас.

Жақсы исти жан сүйеди.

Бой жетпеген жерге ой жетеди.

Талап-тулпар, плим-сунқар.

Илим-өнер шырағы.

Аэроплан-көктегі сунқар,
Автомобиль-жердегі тулпар.

Ырысқынды сатып рәушан ал,
Қалғанына сабын ал.

Электр қуаты-турмыс мәденияты,
Тәбійғый газ-турысы хәз.

Хожалық күшейсе билим гүлленер.

Оқыұсыз-билим жоқ,
Билимсіз-илим жоқ.

Билим-паныс, билимсизлик-намыс,

Баланы мақтау жетилдирмейди,
Тәрбиялап баптау жетилдиреди.

Тәрбия менен гүл өседи,
Сөйлеу менен тил өседи.

Жас баланы таза сақла,
Тәрбия бер урып соқпа.

Жақсы тәрбия-жаслардын жаны.

Мектеп ақылына ақыл қосады,
Мугаллим келешектің жолын сызады.

Жалғыз хәрре палға жарымас,

Оқымасаң билим шықпас,
Билимсизден өнер шықпас.

Ладаң менен дос болғанша,
Китап бенен дос бол.

Китап қаймақ-билим оймақ.
Китап-түби жоқ ушан,
Билим оннан алған нышан.

Китап сөзи құлақ құршын қандырады,
Ақмақ сөзи жүрек бауырыңды жандырады

Китапсыз билим жоқ,
Билимсиз илим жоқ.

Алтын жерде қалса да,
Билим жерде қалмайды.

Билим-күште, күш-билимде.

Тауды бийик деме,
Талап етсең шығасаң.

Жаслар билим алар,
Устазы оқытып пулын алар.

Билимсиз бир жасар,
Билимлі мың жасар.

Жақсы хабаршы жанландырады,
Жаман хабаршы таңландырады.
Жақсы хабаршы жаңалық таратады,

Жақсы хабаршы жол силтейди,
Жаман хабаршы жүрегине ис түйрейди.

Жақсы редактор дүзейди,
Жаман редактор гүзейди.

Өскен өнер-досқа үлги.

Өнерлинин өриси узақ.

Орыстың өнер-билими өмирге гилт.

Халықты үйрет-халықтан да үйрен.

Мәрт майданда билинер,
Нәмәрт майданда бүлинер,

Мәрт өлсе де мәртлик ислери өлмейди.

Мәртлик, қахарманлық шекенз ис,
Хеш нәрседен тайсалмайды ғайрат күш.

Алмас қылыш өтер урсаң да тасқа,
Ер жигит көтерер не түссе басқа.

Өлмеймен десең елге хызмет ет.
Батырдан хат-досларға қууат.

Хәзир хәмме-әскер.
Фронтқа керегин жеткер.

Пахтаның хәр бир ғозасы,
Ол жеңистің нышанасы.

Қараұылдың жаманы,
Алдырып болып өкинеди.
Палұанның жаманы,
Шалдырып болып өкинеди.

Хадал ердің аты шығады,
Шебердің заты шығады.

Көзсіз ерлік батырлық емес.

Ер жолдасынан өрнек алады.

Дос көбейсе, душпан аяқ астында.

Туұысқанлық-күшли пәрман

Тилимиз басқа болса да,
Тилигимиз, елимиз бир.

Атымыз басқа болса да,
Жүрегимиз, жолымыз бир.

Түри басқа, тилеги бир,
Тәни басқа, жүрегі бир,
Хәзиргі едил заманда.

Қаласыз аұыл туралмас,
Аұылсыз қала туралмас.
Машинасыз ел болмас.

Өз-ара критика-көпшилик пенен шеғара,
Сын дүзелмей, мин дүзелмейди.

Сымбаты сүйкімлі адам,
Иске ийкемлі болады.

Жаман қылығын тасласа,
Әлем болар гүлистан.

От мерезин сын тәрзисі менен емлейди.

Арақ ишкен менен,
Ақыл қосылмайды.

Аұырыұдың азары көп,
Дәриниң тийкары шөп.

Ақыл көптен шығады,
Дәри шөптен шығады.

Қудиретли күш көпте,
Хасыл дәри шөпте.

Хәр адамның саұлығы,
Хәммениң шадлығы.

Дәрти жоқ дәри излемейди,
Жағымсыз аұқат жаныңды жейди.

Жас бала жорта аұырмайды.

Доктор диагноз сораиды,
Тәуип қалтаңа қарайды.

Тәуипгики теуекел,
Еби жоқ доктордын еми жоқ.

Дени саұға күнде той.

Монша суұы тәнге даұа,
Жақсы сөз жанға даұа.

Жемисли ағаш-жан азығы,
Жапырағы-көркем жарасығы.

Ақмақ жәнсиз қанғыйды,
Арақхор дүкан аңлыйды.

Көп жасағың келсе,
Жатар құрсақ жары болсын.

Таярлықсыз табыс жоқ,
Шыныққан жетер жеңіске.

Илимге сүйенген утады.

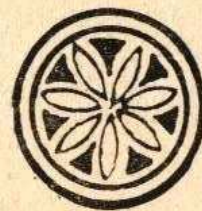
Палўан гүресте түлейди.

Гүрес биреўди жалықтырса,
Биреўди шынықтырады.

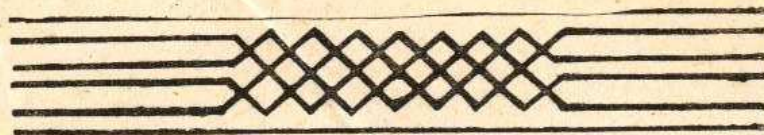
Гүресте жығылған ҳәмел үйренеди.

VIII БӨЛИМ

ТЕРМЕ-ТОЛҒАУЛАР

I

Бир дегенде не жаман,
Билимсіз өскен ул жаман,
Екиленши не жаман,
Елеусіз өскен қыз жаман.
Үш дегенде не жаман,
Үшкүлсіз пішкен тон жаман,
Төрт дегенде не жаман,
Төрелесіп барғанда,
Төресін бузған бий жаман.
Бес дегенде не жаман,
Белес-белес тауларда
Бел майрылса сол жаман.
Алтылаңшы не жаман.
«Атлан, атлан» дегенде,
Атланарға аты жоқ,
Үстине кийер заты жоқ,
Өз теңінің ишінде,
Пияда қалған сол жаман.
Жетіленши не жаман,
Жаңа жеттім дегенде,
Жеткіншектен айрылып,
Жез қапаттан қайырылып,
Жер таянған сол жаман.
Секкизленши не жаман,
Сергизданлық сол жаман.
Тоққызлаңшы не жаман,
Толып тасып төгилип,
Шайпатылсаң сол жаман.
Тоғыз қабат торқа тон,

Тоздырмай кетсен сол жаман,
Он дегенде не жаман,
Өтирик айтып бәрхама,
Шерменде болған сол жаман.
Ақша жүзге дақ жаман.
Ақ үйице көк жаман.
Жигирма бесте, отызда,
Жаннан айрылған жаман.
Жас ортаға барғанда,
Костардан айрылған жаман.
Жигит сахра нала шегип,
Елден айрылған жаман.
Не бир уллы алымлардың,
Жолдан айрылғаны жаман.
Жылқы ишинде сур жаман,
Қой ишинде өр жаман.
Түйе ишинде лоқ жаман.
Ағайиннен жат жүрип,
Жапа шексең сол жаман,
Жомарт ерди мерт қылған,
Тоқетерин айтқанда,
Бәринен де жоқ жаман.

II

Шийрин-шийрин сөйлемек,
Дананың тилинде жақсы,
Бақасы қымбат қаназат,
Мәрт жигит астында жақсы,
Қоныраулы ақ найза,
Жумыры питкен билеги,
Батырдың дәстинде жақсы.

III

Ата дәркар жигитке,
Сол атаға мыясар,
Суў тилесең суў берген,
Сүт тилесең пал берген,
Аялап қолдан май берген,
Тар геўдеден жай берген,
Ақ сүт берген мийирман,

Ана дәркар жигитке,
Сол анаға миясар,
Жел жағынның панасы,
Жау жағынның қаласы,
Асқар таудай айбатың,
Аға дәркар жигитке.
Сол ағаға миясар
Хәм қанатың, қуйрығың,
Еки көзиң рәушаны,
Шаршаған жерде дем алыс,
Ини дәркар жигитке,
Сол иниге миясар,
Алыста болса барарың,
Жақында болса сорарың,
Көрмей болмас қарарың,
Қаналас туўған нашарың,
Синли дәркар жигитке.
Сол синлиге миясар,
Ақ маңлай бадам қабақлы,
Юпқадан писте додақлы,
Шашбаулары шашақлы,
Шашағы толған моншақлы,
Узын бойлы, кен қушақлы,
Дәл бойына жарасқан,
Сәўгили яр дәркар жигитке.
Сол сәўгилге миясар,
Алсаң қолың талдырған,
Өпсең мийрин қандырған,
Мийман келсе күткендей,
Жууырып атын тутқандай,
Адамзаттын мийуасы.
Зурият дәркар жигитке.

IV

Ийт түйнектен қауын болмас,
Ийт балалап сауын болмас,
Ешкинин жүни аў болмас.
Бек байлаған шешилмес.
Беремсн деген қутылмас.
Ойнаңыз да, күлиниз,
Ойлаңызда билиниз,

Бес күн дәуран сүриңиз,
Өлгеннен соң халайық,
Бундай дүнья табылмас.
Хасылдан туўған бозайғыр,
Қуўып қулын шайнамас.
Бир ағарған сақалың,
Еки қайтып қараймас,
Қараймасын оннан бил,
Қара қойдың терисин,
Сабынлап жүўсаң ағармас,
Қара қулан териси,
Қайыс болар көн болмас,
Үлгисиз тонлар пишилмес,
Үлгисиз тонлар пишилсе,
Бой боларда сын болмас.
Баўыры шубар Алатаў,
Қар болар да, дақ болмас.
Желлетпей думан арылмас,
Желсемей қулан басылмас.
Көп жылқыға суў тиймес,
Аўырыў адам ас сүймес.
Үйректің көбин ғаз сүймес,
Хәўлеки бойдақ қыз сүймес,
«Қас-қабағы тартық» деп,
Тонының пеши жыртық» — деп
Сол бойдаққа қыз тиймес.
Ойнаңыз да, күлиңиз,
Денсаўлықта, халайық,
Бес күн дәуран сүриңиз.

V

Қара бир қара таўлардың
Қары кетсе басынан,
Қағы қалар деп еди.
Азамат ердің қолынап,
Малы тайған күнinde,
Тек шықпаған тәнинде,
Жаны қалар деп еди.
Жоқшылық жаман дәрт дейди,
Мәрт көкейин кеседи.
Мына келген жоқшылық,

Жомарт ердің халайық,
Қолын байлар деўши еди,
Есикте бедеў көринсе,
Ердің үйи деседи.
Қатарында нар болса,
Бардың үйи деседи.
Он жақта отаў көринсе,
Улдың үйи деседи.
Шеп жақта отаў көринсе,
Қыздың үйи деседи.
Көк жалаўлы көринсе,
Шаппай, желмей майрылған,
Жез қанаттан қайрылған,
Жалғзынан айрылған,
Бахты қара күнinde,
Сордың үйи деўши еди.

VI

Базы-базы, баз күни,
Арыў туўған келинлер,
Тоты қустай сыланып,
Ақ қустайын ыңыранып,
Отаў тутар гүз күни.
Қымызлы үй-уллы үй,
Дубазар дейди сол күни,
Қымызсыз үй-улсыз үй,
Қызғыны болмас жаз күни,
Қызғын түүе, ағалар,
Думазар дейди сол күни.
Борасын таўда қар жаўса,
Қар жаўғандай борамас,
Бедеў атқа оқ тийсе,
Ябыдай болып туўламас.
Жат баўыр¹-жерде ер өлсе,
Ер өлмектен нар өлсе,
Ағайиндей сыйламас,
Баўырын ашып жыламас.

¹ Баўыр-ағайын, туўысқан мәнісінде.

Қызың зәлел келтиреді,
Толы журтқа даң болса,
Улың зәлел келтиреді,
Жарлыдан келген паң болса,
Ағайын-тууған көбинен,
Сыйласқаны қарындас,
Сыйласпаған тууғанның,
Барынанда жоғынан,

VII

Ай не болар күннен соң,
Күн не дейди айдан соң,
Арланып ат жууырма,
Арбашы ябы озған соң,
Кәтқуда шалқып сөйлемес,
Ийнинде тоны тозған соң,
Жигит шалқып қыдырмас,
Басынан дәулет тайған соң,
Қызлар кийген қырмызы,
Беглер кийген парша тон,
Ески дейди тозған соң,
Ел сораған патшаныз,
Шопан саяқ сықыллы,
Байтақ жатқан елден соң,
Әмударья шөл дейди,
Бурқып ағар суудан соң,
Көллер жуда болады,
Сынсып ушар қуудан соң,
Төрде тұрған дәстурхан,
Қәдири болмас наннан соң.

VIII

Қырық жигитим азаматым,
Болмасқа болғаншы болма,
Шақырмаған мерекеге,
Хәргиз барыушы болма,
Жол үстінде сақый өлсе,
Бир пулын алыушы болма.

Хәйуанатты шәмен деме,
Иззетпенен мийман гөзле,
Келсе мийманды сөзлеме,
Нәмәртлерди сырлас деме,
Сауаш күни шықсаң майдан,
Онын шаншып, бесин гөзле.

IX

Бийик таудың қарнында,
Бирнеше кийик балалар,
Суу ишип отлап жүргенде,
Оны мерген сығалар,
Атса атып қалғаны,
Аталмаса мергенлер,
Бийжағдай жерден жаралар,
Суусаса сууды табалмай,
Отласа отын алалмай,
Балаларына жете алмай,
Бир көзинен қан ағып,
Бир көзинен жас ағып,
Ғарға адым жер мун болып,
Қос қуурайды паналар,
Перзент ушын бийшара,
Ғамгун болып зар жылар.

X

Артқы айылдың батқанын,
Ийеси билмес ат билер,
Ағайынның азғанын,
Ағайын билмес жат билер,
Тери тонның ыссысын,
Жасы толған қарт билер,
Шийрин-шекер сөйлемекти,
Таңлайда тил келтирер,
Сол бир саздың намасын,
Бес пәнжели қол келтирер,
Бир нәмәрттен базарға,
Аманат қоссаң «ким билип атыр» деп,
Көбин жеп азын келтирер,
Алыстағы ауыр жүкти,

Қатарда нар келтирер,
Ерди намыс өлтирер,
Қоянды қамыс өлтирер.
Кемпирди тыр-тыр өлтирер,
Сөз мәнісін билмегенлер,
Өзине кейіс келтирер.

XI

Хауадан ушқан аласар,
Бир бирине миясар,
Қәтерлі өскен қариялар,
Кетеринди билгенсон,
Айтысыңыз аллияр.
Қайырдан ушқан қубағаз,
Алхауаға шуұласар,
Көлден ушқан ақша қуұлар,
Айдынды көлге жарасар.
Әдиүлеген ақ бесиклер,
Аналыққа жарасар.
Тау қаңбақлы, жантақлы,
Түйелі елге жарасар.
Көк орайлы көк шимген,
Жылқылы елге жарасар.

XII.

Пәр пәрияда, пәрияда,
Жахан!—жатыр дәрьяда,
Қаршыға жатыр қияда,
Қыялмаса не пайда?
Ийтелгі жатыр уяда,
Илалмаса не пайда?
Дүнья ескен жел дейди,
Жан қәдири бир дейди,
Жазықсыз жанды қыйнаман,
Хәммеге өскен гүл дейди.
Жақсылар гүлді солдырмас,
Жаманлар қасла ондырмас.
Түсимпаз болса төресі,

Әлпайым сөз айтып,
Хәргиз сағын сырдырмас,
Қардың сууы қандырмас,
Ағын суулар болмаса,
Душпан отын жандырмас.
Қәхәрсиз болса қаналас,
Қаналасың көп болса,
Душпан саған баталмас.

* *
*

Малды баққан шопаның,
Мал ийеси болалмас,
Жолың түсіп барганда,
Қонақ асы соялмас.
Алдыңа бас қоялмас.
Хәтте өзі бийшара,
Қампайып қарны тоялмас.
Екі-үш жыл болса да,
Гиреули сыйын алалмас,
Қазансыз үй болмас,
Қазансыз үйде күй болмас,
Үйрек, ғазсыз көл болмас,
Усамаса төл болмас.
Үстинде болса шапаның,
Мийнет етип тапқаның,
Басында болса құрашың,
Абройды жапқаның.
Атың болса астында,
Бәйгиге минип шапқаның.
Отауың бозға қонғандай,
Ол шалқайып жатқаның.
Құнликшиге күн қайғы.
Жолаушыға жол қайғы,
Балықшыға ау қайғы.
Берекети жоқ елге,
Күнде урыс, дау қайғы.

* *
*

Батыр менен сөйлессен,
Қырады да жояды.
Бийлер менен сөйлессен,

Басына даўды үйеди.
Молла менен сөйлессен,
Басына ақырзаманды,
Салады да қояды.

* *
*

Ат аяғы тиймеген,
Ақ қайырша сууда бар.
Лашын сунқар илмеген,
Пәри пүтин қууда бар.
Алмасқа бермес ара бар,
Ханға бермес қара бар.
Бийге бермес төре бар,
Нарға бермес мая бар,
Атқа бермес қунан бар,
Қызға бермес жауан бар.
Төси аршынлы жанан бар,
Буұрылшыл атқа бугау бар,
Бугауды кескен егеу бар,
Сом темирге балға бар.

* *
*

Шағала келмей жаз болмас,
Шаңқан болмай боз болмас,
Шағына келмей ер толмас.
Шаппайын бедеу сыналмас,
Ойланбай сөзлер айтылмас,
Әзелги душпан ел болмас.
Етекте кессен жең болмас.

* *
*

Еки жақсы бас қосса,
Қыл өтпейди арадан,
Еки жаман бас қосса,
Бетине тамға салысып,
Күнде жәнжел, күнде дау,
Қол кетпейди жағадан.
Кесе белден байланбас,
Хәмел етип сағадан,
Кеседен келип үзе алмас,

Жәрдеми болмай арадан.
Ийт асырасаң сыртланнан,
Қойды бермес қорадан.
Мал жыйнасаң қой жыйна,
Қолың кетпес шарадан¹
Бәдхасыл жигит бий болса,
Аузы айрылмас парадан.
Жақсы болса иниси,
Ағаның кеулин қалдырмас.
«Мына гәпин болмас» деп,
Хызметинен бас тартпас.
Душпанға сырын алдырмас,
Бийжағдай сөзди сөйлемес.
Жақсы болса ағасы,
Бийжағдай жерге жумсамас,
Жақсы адамда кек болмас,
Жаман адам тек болмас.
Өзи жаман болғанды,
Сирә жақсы деп болмас.
Аңлысқан ел, ел болмас,
Жақсыны жаман деп болмас.
Ешек пенен бир турса,
Бедеу, тулпар отламас.
Бекире ойнар ақ теңиз,
Журт жыйналып бөгесе,
Ағысынан тоқтамас.
Жақсы менен дос болсаң,
Сыртыңнан сирә сөз айтпас.
Ишинде сумлық сақламас.
Алғыс алған арымас,
Қарғыс алған жарымас.
Нақыл, мақал еки сөз,
Унамаса халыққа,
Аузында ҳешким сақламас.
Желбир-желбир жел ескен,
Жел шууаққа жете алмас.
Ғуббалаңған көк тарлан,
Жетпей түлки шалалмас,
Желбезектен оқ тийсе,
Жер таянбай жүре алмас.

¹ Шара-хәрекет тәлдің биринен соң бири тууыла бериуи мәнисинде.

Өтириктен сөз болмас,
Гөне көрпе пахтасы,
Мың сабасаң бөз болмас.
Сәуір келмей жаз болмас,
Көли болмас ғаз болмас.
Жақсы менен жаманның,
Парқын билсең тең болмас,
Ақ қалайы пул болмас.

* *
*

Түймедей басың болмаса,
Сәукеле салмақ не пайда?
Қолаң шашың болмаса,
Шашбау тақпақ не пайда?
Ақ билегің болмаса,
Алты жерден қас қойған,
Билезік салмақ не пайда?
Қуры сөзден пайда жоқ,
Айтарға сөз болмаса.
Моллалықтан пайда жоқ,
Сабыры, ықырары болмаса,
Патшалықтан пайда жоқ,
Әдил нызамы болмаса.
Шешенліктен пайда жоқ,
Кейнінде сөзі болмаса,
Көп жаңбырдан пайда жоқ,
Жаудырап шалғын көк өсіп,
Қуяшлы жазы болмаса.
Сулыұлықтан пайда жоқ,
Ақыл-хушы болмаса
Сақыйлықтың белгиси,
Сорасып барған адамның,
Қайтарып қолын қақпаса,
Батырлықтың белгиси,
Душпаннан тилин тартпаса.

* *
*

Билимпаз көрсен жол соран,
Ладапман деп тартынбай,
Ийтелгі құс мақтанса,
«Ийтсиз қоян алдым» дер.

Батыр жигит мақтанса,
«Ортаға атты салдым» дер.
«Толысын шашып төктім» дер,
«Душпаннан өш алдым» дер,
«Төбелести салдым» дер,
«Келтек пенен керилип,
Журттың басын жардым» дер,
«Менмен деген жигиттің,
Жағасынан алдым» дер,
«Мерекенің ишінде,
Бір теңлікті қылдым» дер.

* *
*

«Билегімде» күшим бар,
Батырман» деп мақтанба.
«Бахыт» қонып басыма,
«Үлкейдім» деп мақтанба.
«Дүнья жыйып үйіме,
Көркейдім» деп мақтанба.
Ауыстырып дүньяңды,
Қойғапыңа мақтанба.
Қыдырып барып қонсыңа,
«Тойғаныңа» мақтанба.
«Телек толы үйімде,
Дәнім бар» деп мақтанба.
«Қийимім пүтін ийнімде,
Сәнім бар» деп мақтанба.
Гуға қылып ладанды,
«Шыйықпан» деп мақтанба.
«Мойнымдағы гүнаман,
Айықпан» деп мақтанба.
Бір көрпени жаналап,
«Көркейдім» деп мақтанба.
Қырық ағары гөш байлап,
«Қампайдым» деп мақтанба,
Көп мақтанған болмайды,
Сөздің дурысын айтқанда.
Не қылады халайық,
Мақтаншақ тилин тартқанда.

* *
*

«Үзиксиз деп үйден түңилме,
«Билимсиз» деп ерден түңилме.
Шамалсыз күни керек болады,
«Шалқайды» деп шийден түңилме.
«Хауыты жоқ» деп түйеден түңилме,
«Сүти жоқ» деп бийеден түңилме.
Қазансыз күниң өтпейди,
«Жуғады» деп күйеден түңилме.
«Дәни жоқ» деп қаптан түңилме,
«Сууы жоқ» деп жаптан түңилме.
«Өнимсиз» деп жерден түңилме.
Ержеткенде ес енеди,
«Шалағай» деп жастан түңилме.
Жақсы менен дос болсаң,
Басына мүшкил түскенде,
«Достым» деп жылап барғанда,
Жақсы сөзин бир айтып,
Қапа кеулин хошлайды.
Жаман менен дос болсаң,
Басына мүшкил түскенде,
«Доспаң» деп жылап барғанда,
«Қарасы жуғар маған» деп,
Өз басын қорғайды,
Жалған сөз бенен алдайды.

* *
*

Көлик алсаң, түйени ал,
Қарқары туғған жәнұар,
Қырға бир көшсең мунаймас,
Сауын десең бийени ал,
Арқасы күш, бауыры сүт,
Силпи түспей суу алмас.
Хаял алсаң арыуды ал,
Табағойсаң жақсыны ал,
Узаққа сапар еткенде,
Келместей жерге кеткенде,
Қара шашы жайыұлы,
Жылап қалса кейнинде,
Жақсы болса алғаның,

Бала шаға хор болмас.
Жаман болса алғаның,
Бир бәлеге қалғаның,

* *
*

Томаға бауы том алтын,
Туйғышлар салған өкинбес.
Қашқанды қууып жеткендей,
Бедеулер минген өкинбес.
Сүйрикттей аппақ билекли,
Арыулар сүйген өкинбес.
Адамзаттың мийуеси,
Бөбеклер сүйген өкинбес.
Патша болсаң қараңлар,
Рәшит пенен Харунға,
Бай болсаңлар қараңлар,
Қайырсыз өткен Карауанға,
Көрип жолдас болмаңлар,
Рәхимсиз залымға,
Тау басында гәуҳар бар,
Талап етсең жасыңнан,
Тоқтасқанша жетерсең,
Түсе қойса қолыңа.
Өмирге жақты етесең,
Жаслай талап етпесең,
Сылтау етип сынықты,
Өзи қылған өкинбес.
Қалай өкпе етесең.

* *
*

Шөлистанда сән болмас,
Суусыз тәнде жан болмас.
Жерсиз-суусыз жасауға,
Адамзатта хал болмас.

* *
*

Өмир бар жерде өниу бар,
Молшылық жерде күтім бар.
Қыял еркин дүньяда,
Қыраннан жүйрик қыял бар.

* *
*

Елбир-елбир елескен,
Ел шуу аққа жете алмай.
Өз басына кете алмай,
Жез қарғылы кубалан,
Жетпейін түлкі шалалмас,
Баяғыдай болалмас.
Әкеңнен жақсы дос болмас,
Қартайғансоң ес болмас,
Ғарры қатын қыз болмас,
Қыз болса да наз болмас.

* *
*

Көк орайлы көк шалғын
Жылқылы елге жарасар.
Шешенлер дауда жарасар,
Улларға тойлар жарасар.
Жигитшилик желең өткенде
Бастан мийнет еткенде,
Ғарға адым жер муң болып,
Қараша көзден құр тайып,
Ғаррылар жолдан адасар.
Қылыш қаныны шашар,
Хан аузынан көбик шашар.
«Тур» десең нәмәрт қашар
Мәрт турар майдан ишінде.
Қылыш кесер жалақ-жулақ,
Алтын кесе, гүл-гүл шарап,
Ишилер майдан ишінде.

* *
*

Минип бедеу дағдан асарсаң,
Алып алғыс узақ жасарсаң.
Биймәхәл жүрсең сасарсаң.
Биймезгіл жүриуіші болма.
Жол үстінде өлсе сақый,
Улы, қызы жетім қалса,
Малы, мүлкін базар салма,
«Арзан» деп алыушы болма.

Тәп бергенде тай озар,
Табаны қызса ат озар.
Бәринен де «бай озар».
Бай озғанның белгиси,
Жылында келген бір достың,
Қуры келип, бос кетер.
Жарлы озғанның белгиси,
Қазан толы ас келер.
Мәрт озғанның белгиси,
Патшалық уллы урыста,
Қайтпай шапса бас кесер.

* *
*

Хызмет етсең ерге ет,
Ер жеткерер мақсетке,
Ерге берсең асынды,
Ер сыйлайды басынды,
Ийтке берсең асынды,
Ийтлер тартар лашынды.
Азамат сайлап ас берсең,
Күнлердің күні келгенде,
Иززетлейді екен басынды.

* *
*

Ғалын билмеген хәлек,
Арғымақ жыйнап не керек,
Артыңнан жау жеткен соң,
Ағайын-тууған не керек,
Анлысып күнің өткен соң,
Қызыл тилим сөйлеп қал,
Қызығынды жер көрер,
Әжел қуып жеткен соң,
Бір мәхәлин өткен соң.

* *
*

Ерден ердің неси артық,
Ерден ердің күши артық.
Нардан нардың неси артық,
Бір артығы сүти артық.

Қайырсыз болып туғаннан,
Қуанышлы көрген түс артық.
Қарағай түбинен сынады,
Суу түбинен тынады.
Бір айтқанын еки айтқан,
Пәтиұасыз болады,

* *
*

Ерден ердің неси артық,
Ерден ердің күши артық.
Нардан нардың неси артық,
Бір артығы сүти артық.

* *
*

Таудан аққан тас булақ,
Қуяды барып теңизге,
Қанша жаман десен де,
Тартпай қоймас негизге.

* *
*

Өрис жолы отаймас,
Отайса да мал тоймас.
Еки бірдей шын ашық,
Еки жақтан қууыспай,
Мийри қанып бір тоймас,
Атаның орнын ул жоймас,
Ененін зарын қыз қыймас,
Жылқыдағы боз айғыр,
Қууып қулын шайнамас.
Қын полатты егесен,
Темирдей болып үгілмес.
Ел силтеген ауыр жолға,
Нәмәрт жигит жеңілмес.
Тамшы тамып теңиз болмас,
Суусыз жерге егин болмас.

* *
*

Ебелек отқа жанар ма,
Жеңгесін алған оңар ма?

Арыұлар сайлап қыз алған,
Таң уйқыға қанар ма?
Тамырынан солмаса,
Жасыл терек жанар ма?
Жақсы менен жаманның,
Жаратқанда жаны бар,
Жақсы да сөзге қанарма?
Жаманды жанға санама,
Егер қылсаң жақсылық,
Бәлегатлап сөз айтып,
Қолын салар жағаңа.

* *
*

Әулийе болдың, не болдың,
Қараматың болмаса.
Сыпайы болдың, не болдың,
Салтанатың болмаса.
Сулыұ болдың, не болдың,
Көркиңе әлем тоймаса.
Шешен болдың, не болдың,
Кейнінде сөзің қалмаса.
Шебер болдың, не болдың,
Хәмме сеннен үлгі алып,
Қолдан-қолға түсирмей,
Қымбатлы затың қалмаса.
Жүйрик болдың не болдың,
Даңқың жұртқа қалмаса.
Суңқар болдың, не болдың,
Қанатынды қайырып,
Қуладың қууып жеткен соң.

* *
*

Ат не болар жалдан соң,
Ер не болар малдан соң,
Қубылып турған байтерек,
Қуұрай болар деседи,
Тамыры қуұрап солған соң.
Ай не болар күннен соң,
Күн не болар айдан соң.
Жылқыда саяу көринер,

Жабағылы тайдан соң,
Ер жигит шалқып қыдырмас,
Ийнинен тоны тозған соң,
Қәтқуда шалқып сөйлемес,
Заманасы азған соң,
Наз бедеулер жууырмас,
Арбашы ябы озған соң,
Қызлар кийген қамқа тон,
Бийлер кийген қуба тон,
Бәйбише кийген парша тон,
Ханлар кийген қамқа тон,
Шүберек болар тозған соң,

* *
*

Патша болсаң қараңлар,
Рәшид пенен Харунға,
Бай болсаңлар қараңлар,
Қайырсыз өткен кәруанға,
Илимпаз болсаң қараңлар,
Парсиса деген алымға,
Көріп жолдас болмаңлар,
Әдалатсыз залымға.
Билимпаз көрсең жол сораң,
«Ладанман» деп тартынба.
Дәрьяны қалый демеңдер,
Үш ай тоқсан болғанда,
Пууы шығып қатпаса,
Жүйриклик белги сол болар,
Душпаннан тилин тартпаса,
Қорқақтық белги сол болар,
Қынабынан қылышын,
Сууырып алып шаппаса,
Батырлық белги сол болар,
Қанжығаға бас тигіп,
Халқы ушын қан жутып,
Қарсы келген душпанның
Қол аяғын байласа,
Бары-жоғы таққанын,
Беріп халқын бақпаға,
Халқы-қанат өзи-бас,
Жылауын ҳешким қақпаса,

Кишипейил кеули тоқ,
Халық тилегин ҳақласа,
Төрт тәрәпин тақласа,
Ерлик деген сол болар.

* *
*

Қармық көзли қаншымақ,
Қаршыға салған өкинбес.
Томаға баулы сом алтын,
Туйғынлар салған өкинбес.
Гүдәриден сау байлап,
Губбалар кийген өкинбес.
Саны қара буұрадай,
Омыраулары есиктей,
Порымы келген бесиктей,
Тулпарлар минген өкинбес.
Қашқан кийик секилли,
Алтын гүмис кекилли,
Қашса қууып жеткендей,
Қууса озып кеткендей,
Бедеулер минген өкинбес.
«Және не бар» дегенде,
Қара қаслы мөлдир көз,
Жауырыны жазық, мойны гез,
Ақ маңлай, бадам қабақлы,
Пистеден жупқа додақлы,
Тилинен шийрин пал тамған,
Еки бетинен қан тамған,
Бир күлгенде жаз болған,
Қәхәрленсе қыс болған,
Узын бойлы, кең қушақлы,
Жутқаны жайлы көринген,
Жылұасы менен жан алған,
Бүлдиришин ала көйлекли,
Сүйриктей аппақ билекли,
Бир «алла» дан тилекли,
Он муқам әлұан қылықлы,
Ялғаншы пәни дүньяда,
Арыулар сүйген өкинбес.
Алсаң қолың талдырған,
Сүйсен мийрин қандырған.

Жабағылы тайдан соң,
Ер жигит шалқып қыдырмас,
Ийнинен тоны тозған соң,
Кәтқуда шалқып сөйлемес,
Замапасы азған соң.
Наз бедеулер жууырмас,
Арбашы ябы озған соң.
Қызлар кийген қамқа тон,
Бийлер кийген қуба тон,
Бәйбише кийген парша тон,
Ханлар кийген қамқа тон.
Шүберек болар тозған соң,

* *
*

Патша болсаң қараңлар,
Рәшид пенен Харунға,
Бай болсаңлар қараңлар,
Қайырсыз өткен кәруанға,
Илимпаз болсаң қараңлар,
Парсиса деген алымға.
Көріп жолдас болмаңлар,
Әдалатсыз залымға.
Билимпаз көрсең жол соран,
«Ладанман» деп тартынба.
Дәрьяны қалый демендер,
Үш ай тоқсан болғанда,
Пууы шығып қатпаса,
Жүйриклик белги сол болар,
Душпаннан тилин тартпаса,
Қорқақтық белги сол болар,
Қынабынан қылышын,
Сууырып алып шаппаса,
Батырлық белги сол болар,
Қанжығаға бас тигип,
Халқы ушын қан жутып,
Қарсы келген душпанның
Қол аяғын байласа,
Бары-жоғы таққанын,
Берип халқын бақпаға,
Халқы-қанат өзи-бас,
Жылауын ҳешким қақпаса,

Қишипейил кеули тоқ,
Халық тилегин қақласа,
Төрт тәрепин тақласа,
Ерлик деген сол болар.

* *
*

Қармық көзлі қаншымақ,
Қаршыға салған өкинбес.
Томаға баулы сом алтын,
Туйғынлар салған өкинбес.
Гүдәриден сау байлап,
Губбалар кийген өкинбес.
Саны қара буұрадай,
Омыраулары есиктей,
Порымы келген бесиктей,
Тулпарлар минген өкинбес.
Қашқан кийик секилли,
Алтын гүмис кекилли,
Қашса қууып жеткендей,
Қууса озып кеткендей,
Бедеулер минген өкинбес.
«Және не бар» дегенде,
Қара қаслы мөлдір көз,
Жауырыны жазық, мойны гез,
Ақ маңлай, бадам қабақлы,
Пистеден жупқа додақлы,
Тилинен шийрин пал тамған,
Еки бетинен қан тамған,
Бир күлгенде жаз болған,
Қәхәрленсе қыс болған,
Узын бойлы, кең қушақлы,
Жутқаны жайлы көринген,
Жылұасы менен жан алған,
Бүлдиришин ала көйлекли,
Сүйриктәй аппақ билекли,
Бир «алла» дан тилекли,
Он муқам әлұан қылықлы,
Ялғаншы пәни дүньяда,
Арыулар сүйген өкинбес.
Алсаң қолың талдырған,
Сүйсең мийрин қандырған.

Адамзаттың мийуасы,
Бул дуньяның рәушаны,
Еки көздің шамшырағы,
Перзентлер сүйген өкинбес.
Бар қашаған қутылмас,
Жоқ, қашаған тутылмас.
Жақсы нийет утылмас,
Дурыс тилесең тилекти.
Өткен иске өкинбес,
Өлген адам тирилмес,
Жақсы тауып басынды қос,
Заманласын теңлесин,
Тауышлар сүйген өкинбес.

* *

Нар гүркиреп турғанда,
Үлек келе алмас қасына,
Ер жигиттің басынан,
Дәулеті қайтқан уақтында,
Қыйқыу салып киш-кишлеп,
Дослары келмей қасына,
Қамшы урар басына.
Нар гүңдиренбей нәйлесин,
Алдынан мая кеткен соң,
Ер жыламай нәйлесин,
Өмири зая өткен соң.

* *

Мингенинди «жаман» деме,
Жылауын қақсаң жүргенде.
Алғаныңды «жаман» деме,
Иззет пенен мийман күткенде.

* *

Жақсы менен дос болсаң,
Басыңа күнлер туғанда,
«Достым» деп жылап барғанда,
Жақсы сөзин бир айтып,
Қана бир кеулин шадлайды.

Жаман менен дос болсаң,
Басыңа сауда түскенде,
«Достым» деп жылап барғанда,
«Қарасы жуғар маған» деп,
Қайрыла берип қарайды.
Үстиртин халың сораиды,
Күлип алдың орайды,
Жорта күлип кеңкилдеп,
Өзинің басын қорғайды,
Майлы тил менен алдайды.

* *

*

Әуел бәслап ай жүрер,
Ай соңынан күн жүрер.
Күн кейнінен, халайық,
Аспан менен шуласқан,
Асқар-асқар тау жүрер.
Ол таулардың кейнінен,
Сарлап аққан салалар,
Дәрьялар толы суу жүрер,
Ол дәрьяны жағалап,
Бедеулер минген тағалап,
«Қудайы» берген бай жүрер.
Ол байларды сағалап,
Жалтаңлап қарап «ағалап»,
«Қысылсаң қолын берер» деп,
«Айран-шалап берер» деп,
«Көздің жасын көрер» деп,
Жарлы пақыр сол жүрер.

* *

*

Аға-инің болмаса,
Арга шаппақ не пайда.
Тууысқаның болмаса,
Тууға тартпақ не пайда.
Дәстурханың болмаса,
Мақтанғаннан не пайда.
Сүрдеули малдан бермесе,
Аш-арықты көрмесе,
Бай болыудан не пайда.

Халыққа әдил болмаса,
Жылағанды жубатпаса,
Хан болыұдан не пайда.

* *
*

Жақсының сөзі жаңлайды,
Жаманның сөзі қандайды.
Нәмәрт туұған жигитлер,
Хақыйқат сөзге инанбайды.
Ақыллы адам сөз айтса,
Кимнің мийри қанбайды.
Жетеси жаман жигитлер,
Жыландай шағып сөйлесе,
Кимнің иши жанбайды.
Кесер басты кессе де,
Мәрт жигит сөзден танбайды.
«Енди шалдым» дегенде,
Аң алмаған тазыны,
Даланың сум тулкиси,
Қуйрығын былғап алдайды.
Еки жаман қосылса,
Суұдан шыққан салдайды.
Ладанларға сөз айтсаң,
Ақылыңды алмайды.
Жақсы менен дос болсаң,
Кеулице кир салмайды.
Жаман менен дос болсаң,
Өткен иске қууанып,
Бир ис оңлы болмайды.
Баяғы истин кейнинен,
Өле-өлгенше қалмайды.
Сары майдан бир тойсаң,
Басыңа ис түскенде,
Неше күн аш жүрсең де,
Жүрегің хеш талмайды.
Жақсы менен жаманның,
Кеули бирдей болмайды.
Жети атасы көргенли,
Истин соғын ойлайды,
Жети атасы көргенсиз,
Гүнасыз қол байлайды.

Жаманның еткен исине,
Кеулин сирә толмайды.
Жаманның түссең қолына,
Ол өлтirmeй қоймайды,
Жаныңды жаман қыйнайды.
Дуғымлы туұған мәрт жигит
Ел шетине жау келсе,
Қанасына сыймайды.
Қорқақ жигит жау көрмей,
Көзинің жасын тыймайды.
Затында болса бир нәрсә,
Тентек шоқмар жыйнайды.
Жаман менен дос болсаң,
Аяқтан шалып ойнайды.
Ақыллыға сөз айтасаң,
Сөз мәнисин анлайды,
Сөзинди жақсы тыңлайды,
Әдепсизлік қылмайды.
Еки жақсы дос болса,
Душпанның иши қайнайды.
Алдасаң сен биреуди,
Еки рет алдама,
Алдағаның өзіннин,
Айланып келер алдыца.
Бағда бұлбил сайраса,
Кеуилиңнің йошқаны.
Сүйгеніңе бармасаң,
Ол бахтыңның қашқаны,
Түрине қарап жас берме,
Кийимине қарап ас берме.
Болар иске еринбе,
Болмас иске көринбе.
Өтирикти «ырас» деп,
Биле тура бүлинбе.
Кеуилди бузбай шығарған,
Көзден аққан жас емес.
Ызғар тартып ирисе,
Хасылы оның тас емес.
Адам болған ақыллы,
Басқаларға мин тақпас.
Сырғыяға сыр берип,
Пәтиуасыз сөз айтпас.

Ананың берген ақ сүти,
Етсенде хызмет өлгенше.
Өтеу қыйын балаға,
Бирақ бундай хызметти,
Аямау керек анаға.
Тәрбиялап өсирген,
Жаман менен жақсыны,
Айырмайсаң еле деп,
Жас ұақтыңнан писирген,
Қәтелессен түсинбей,
Туұры жолға түсирген,
Атаңды сыйла өлгенше.
Жақсы менен жаманды,
Ис түскенде билерсең.
Түспегей деп ислерим,
Жаман шықса көрерсен.
Биреу етсе жаманлық,
Етпе қайтып өзиңе.
Жаманлығы айналып,
Көринер қайтып көзиңе.
Керексиз жерде көпирип,
Татлы сөзди хор етпе.
Өзиңди санап жоқары,
Көпшиликтен зор тұтпа.
Жасы үлкенди сыйласаң,
Алғыс жауар басыңа.
Жасы үлкенди хорларсаң,
Қарғыс жауар басыңа.
Басынан мийнет қетпеген,
Ақыры жетер муратқа.
Өтирикти қоймаған,
Ақыры қалар уятқа.
Қарар көздің қалғаны,
Шамшырағы өшкени.
Жасы жетпей майрылса,
Өмириниң өткени.

* *
*

Өлим түскеннің басына,
Ақыр заман түседі.
Түспеген өлим басына,
Түскен ұақта биледі.

Төрт буршын дүньяның,
Ғыр айланып гезсенде,
Қаларман тири десенде,
Қутылалмассаң өлимнен.

* *
*

Көп ислеген адамды,
Шаршамаса қул дейді.
Жала сөзден аулақ қаш,
Душпаныңды мат етип,
Шығарма сестин етип паш.
Сықмар адам дүньяға,
Та өлгенше тоймайды.
Қонақ келсе үйіне,
Жетим ылақ соймайды
Аш көрмеген қарының,
Тыңламайды жоғыңды.
Жоқшылықты көрмеген,
Көтермейди ойыңды.
Ашыу етип сөз айтса,
Сындырады сағыңды,
Бай мақтанса, бир жутлық
Батыр мақтанса бир оқлық.
Бәринен зоры ден саулық.
Жанға азар бергеннің,
Бәриде саған душпанлық,
Жанлыға азар болар деп,
Өлтирмей кетсең жыланды,
Душпанлық қылған боларсаң,
Хазар берген көп жанға,
Обалына қаларсаң.
Ойланып исле ойыңды,
Хәзил апат келтирер.
Батыр менен сөйлессең,
Қол басқарып жау женип,
Найза урып, оқ гөзеп,
Ортаға атты салдым дер.
Байлар менен сөйлессен,
Қонақ келип тумлы тустан,
Даңқын етип өзи дәстан,
Мал семизин сойдым дер.

Байдың қызы мақтанса,
Атамның үйі алтын тах,
Алдымда болды бал қаймақ,
Хәйкел-түрме, өңір моншақ,
Бәрбаз ушын салдым дер,
Небир қошшақ жигитти,
Отжаққыш етип қойдым дер.
Жарыға беріп жипекти,
Келеплетіп қойдым дер.
Ушыға менен жипекти,
Парша тон менен ишикти,
Күллігиме кийдим дер,
Мақпалдан болып шылғауым,
Бір әрмансыз болдым дер.
Жауынлы күні көп жүрме,
Жанбауыры тайғақты.
Ақмақларға сыр айтпа,
Өз басыңа болар айғақты,
Сыйласықлы қарындас,
Хәм қарындас хәм жолдас,
Сыйласпаған қарындас,
Күнлердің-күні келгенде,
Барып тұрған болар қас.

* *
*

Жел-жел өсер, жел өсер,
Егизлей берсе төл өсер,
Еңбеклей жүре ер өсер,
Сағасы булақ суу тасар,
Тәрбия менен гүл өсер,
Сөйлеу менен тил өсер,
Қайтқан малда қайыр бар,
Кесимли пулда өсім бар.
Қайырлы болса пул өсер,
Жақсы ердің белгиси.
Әдеп пенен сөйлесер.
Әдил сөзге не қарыу —
Жақсы сөзге не жетер.

* *
*

Иззет, құрмет тоқлықта,
Ашыу-араз, ақыл—дос—
Ашыу-араз жоқлықта,
Ашыуың қанша келседе,
Ақылды ашыу жеңседе,
Өзиннен зорға соқлықпа.
Барар жерің бір болсын.
Хәр нәрседе сын болсын,
Жаманлардың санынан
Жақсы нәрсе мың болсын,
Питпеседе бұйымың,
Айтар сөзің аз болсын.

* *
*

Арғымақ атта сын болмас,
Азамат ерде мин болмас,
Аңлысқан ер ашыулы,
Аңлысқан соң ел болмас,
Сұңқардан қыран құс болмас,
Қайтармасаң ау алмас,
Сұңқарда қонған шынарға,
Жапалақ құс қоналмас,
Халыққа белли қарыуы,
Етектен алып жығалмас.
Басы булақ теңизди,
Кесе белден тыялмас.
Бекире балық бег балық,
Тасқа тиймей тумсығы,
Нәзеринен ол қайтпас,
Ағыс суудың алды кең,
Қайтып ізге оралмас.
Батырдан алсаң бір сауға,
Ол қайтарып сорамас,
Көмарсыз ул димарсыз,
Беллине қууат болалмас,
Қонақ күтип тақ тұрып,
Өлице өрре туралмас.
Қәдирдан болар заманлас,
Қәдирданның кемесі,

Қара тасты қақ жарған,
Қайтпас күшин қуыспас.
Ауыздан түсіп гәуҳар тис,
Жастағыдай бола алмас,
Ғайратланып еткен исин,
Кеуилге сирә унамас.
Жаслық жигер, тасқын күш
Енди қайтып оралмас.

* *
*

Қара-қара таулардан,
Қаршыға ушар қунтыйып,
Сүйир-сүйир төбеден,
Сүйлинлер ушар сымпыйып,
Жүйрик деген жаныуар,
Алдында қара көринсе,
Төрт аяғы баурында,
Басына күнлер туғанда,
Булар хәм ушар сымпайып,
Елдир-елдир жел ессе,
Ел шуаққа жеге алмас,
Тар құрсақтан оқ тийсе,
Лашындар бултта жүзе алмас,
Дуұры болса төреси
Бийгүна қолды байламас,
Жетеси жоқ, жаманлар,
Истин сонын ойламас.
Жақсы менен дос болсаң,
Өлгенше кеулин қалдырмас,
Өтерлер басыннан дәуран,
Еки айланып келе алмас.
Өтерсең дүнья өтерсең,
Бенденди сарсаң етерсең,
Жақсы менен жыйған мал
Әжелін бир күн жеткенде
Бәршесін таслап кетерсең.

* *
*

...Жигиттен дәулет қайтқанда,
Қамшы тийер басыңа,
Қырғыз бенен қырымнан.

Қырық мың ләшкер атланса,
Султан дейди ағасы.
Қар менен булақ деседи,
Аққан бир суудың сағасы.
Көп ишинде беглердин
Пүтинлер болар жағасы.
Арқада байлар мақтанса,
Қымызы менен сыры бар,
Сыпайылар мақтанса,
Қамшысының зери бар.
Қалалы жерлер мақтанса,
Қазыұлы жатқан оры бар.
Саятшылар¹ мақтанса,
Қобызы менен жыры бар.
Бий менен болыс мақтанса,
Көрсететугын қыры бар.
Ел ийеси мақтанса,
Пайтах жатқан ели бар.
Жетер жетпес мақтанса,
Маңлайының ашылмас,
Төрт елидей соры бар.
От орнындай бәйбише,
Басынан дәулет тайғанда,
Тезек терер, күн болар.

* *
*

Қара-қара таулардың
Қары кеткен күнинде
Қағы қалар деседи
Азамат ердің қолынан
Бағы тайған күнинде
Тек шықпаған тәнинде
Жаны қалар деседи.
Қойды баққан құл болар,
Тезек терген күн болар,
Сыйлай гөр туған ананды
Шын меңрибан сол болар.
Перзентим деп зар жылап,
Арқасын басқан қолан шаш
Күнлердің күни болғанда,
Күнге қуұрап жүн болар.

¹ Саятшылар — құс ұстаушылар, қолға үйретіушілер.

* *
*

Жақсыдан сайлап ат минип,
Қашса қуып жеткендей,
Зулпухар болсын қылышын,
Урса кесип өткендей.
Жақсыдан сайлап дос тутып,
Сорасан жұмыс питкендей,
Арыўдан сайлап қыз алып,
Мийманға хызмет еткендей,
Қатын алсаң арыўды ал,
Арыўдан сайлап сулыўды ал,
Жаман қатын алғанын,
Бир бәлеге қалғанын.
Бәд қасылдан қыз алсаң,
Өзин өлип кеткенде,
Келмеске сапар еткенде,
Үйіне мийман келгенде,
Кел мийманым деп хошламас,
Жуўырып атын усламас,
Толтырып табақ бере алмас.
Және тағы беглерім,
Бәд қасылдан ул туўса,
Еки адам урысып,
Ол алдына келгенде
Төрелик оған бере алмас.

* *
*

Әўел-әўел айда бар,
Айдан сулыў қайда бар.
Ат дойнағы тиймеген,
Ақ қайыршақ суўда бар.
Жантақлы жерде сона бар,
Буғаўды кескен егеў бар.

* *
*

Ағарлар көзден селли яш,
Тар қолтықтан оқ тийсе,
Сүйеў болар қарындас.
Алладан күн-түн тилеген,

Уядашы синлиси —
Ғәрип нашар муңлысы,
Синли дәркар жигитке.
Бул дүньяда сырласың
Қыяметлик жолдасың
Ақ қарағай мөлдир көз
Кереге бармақ, бота көз
Онтөрт жасар жез буўынлы,
Өр текедей керилген,
Басарына еринген,
Ишкен асы бүлкілдеп,
Тамағынан көринген
Шашлары бестен өрилген,
Қайрыла берип наз еткен,
Балалы газдай пәрүаз еткен,
Ал қойнына киргенде,
Қыс тоқсанды жаз еткен,
Аппақ юпқа додақлы,
Узын бойлы кең қушақлы,
Шашағы толы моншақлы,
Бүлдіршин шубар көйлекли,
Бүлкілдеген жүреги,
Сәўгили яр дәркар жигитке.

* *
*

Әўел бастан беглерім
Дәўлет дәркар жигитке,
Сол дәўлетке миясар,
Хұммет¹ дәркар жигитке.
Ол хұмметке миясар,
Жүз жигирма жас берген,
Тәрбиялап ас берген,
Ата дәркар жигитке.
Сол атаға миясар,
Сүт тилесе пал берген,
Пал тилесе май берген,
Тар құрсақтан жай берген,
Алақанда талпынтқан,
Қорғасындай балқытқан,

¹ Хұммет — халық мәнісінде.

Қатарыңның ишинде,
Жайтаңлатып шалқытқан,
Мүншиктей ийисин аңқытқан,
Қублағайың меҳрибан,
Ана дәркар жигитке.
Ол анаға миясар,
Өр жағынның қаласы,
Жел жағынның панасы,
Асқар тауың айбатың,
Аға дәркар жигитке.
Сол ағаға миясар,
Алыс жолға кеткенде
Келер мезгил жеткенде
Ғәрибим деп жылаған
Қарашашы жайыұлы
Ақ жүзге пәнже қойыұлы,
Алыста болса сорарың,
Барсаң келсең базарың,
Еки көзиңнің рәушаны,
Бир қарында емискен,
Тар құрсақта тебискен,
«Жауар қуда раҳмети»,
Өз тууысқан перзенти,
Сиңди дәркар жигитке.
Ол сиңлиге миясар,
Ақ маңлай бадам қабақлы,
Пистеден юпқа додақлы,
Бурала берип наз еткен,
Егер енсең қойнына,
Қыс күнлерди жаз еткен,
Бала қозы пәрүаз еткен,
Ал қарақаш мөлдір көз,
Ғазары жоқ шийрин сөз
Керме қашлы бота көз
Сәутилик дәркар жигитке.
Ол сәутилге миясар,
Көтерсе әлиң талдырған,
Еки көздің рәушаны,
Ал белиңнің мәдети
Дизгененнің қууаты,
Буу дүньяның жемиси,
Перзент дәркар жигитке.

* *
*

Көринеди көгерип,
Самарқандтың гүрметі,
Олар хәм жаман боларма
Жақсылардың сәубети,
Жаратышты бизди хақ,
Сүймеген бендең болсын тақ,
Бес алты ауыз сөйлейик,
Қәдирданлар тыңлап бақ,
Азғана шеккен миннетің,
Биле билген жигитке,
Булда бес күн ғаниймет
Бағда гүллер шайдады,
Мундай күнлер қайдады,
Сизлер қайда биз қайда?
Дуз несийбе айдады.
Атқа берсен арпа бер,
Гүтирлетип шайнасын,
Қызды берсең жасқа бер,
Узақ танды көз жумбай,
Жылаулар таслап ойнасын.

* *
*

Хәй яранлар-яранлар,
Яр излеген жигирма бес.
Еки ауылдың арасын,
Араз еткен жигирма бес.
Буғаусыз өскен буұданды,
Пыр-пырлатқан жигирма бес.
Тыным таппай түн болса,
Тың-тыңлаған жигирма бес.
Шырт уйқыда жатқанда,
Тур-турлаған жигирма бес.
Көрген аұды жаздырмай,
Қағып алған жигирма бес.
Көшкен елдің кейнінен,
Қууалаған жигирма бес.
Қыз-келиншек гез келсе,
Қыңыртықлап қуры кетпей,
Қыңқылдаған жигирма бес.

Айдын көлдин ақ қуұын
Атып алған жигирма бес.
Алтақтаға асылып,
Айхайлаған жигирма бес.
Тыныш турмай сау басың,
Сатып алған жигирма бес.
Сабы сынған балтадай,
Сылтылдаған жигирма бес.
Қызыл көрсе қайрылып,
Қылпылдаған жигирма бес.
Жылгадан аққан суұлардай,
Елдин кейни жатқанда,
Жылтылдаған жигирма бес.
Тәрези үрке батқанда,
Қызлы үйди жағалап,
Тың-тыңлаған жигирма бес.
Шийдин түбин тырмалап,
Тур турлаған жигирма бес.
Қыстың күни қырауда,
Қылтыңлаған жигирма бес,
Жаздың күни жауында,
Сылпылдаған жигирма бес.
Тезек терген тоқалдан,
Алғыс алған жигирма бес.
Төрде отырған кемпирден,
Ғарғыс алған жигирма бес.
Жапсардағы жеңгейден
Жууап алған жигирма бес.
Жар жағалай жууырса,
Жайын үриккен жигирма бес.
Өкше тирей жууырса
Жер ойылған жигирма бес.
Келиншеклер қызығып,
Иши күйген жигирма бес.
Жипек шапан желбигей
Қызлар сүйген жигирма бес.
Елде тойлар болғанда,
Тилла ләген көтерип,
Хызмет қылған жигирма бес.
Қыдырып келген қызлардан,
Талшыбықтай буралтып,
Қәделер алған жигирма бес.

Астына бедеу ат минип,
Хасылдан сайлап тон кийип,
Қатарынның ишинде
Шалқып өткен жигирма бес.
Қызлы үйге барғанда,
Айтар сөзин айталмай,
Бир терлеген жигирма бес.
Қызықлы-күнди қыздырған,
Темир торды буздырған,
Қызлы ауылды көргенде,
Булаңлаған жигирма бес.
Түлки қууған тазыдай,
Сылаңлаған жигирма бес.
Ҳинжи тисли арыуды,
Жылуалар менен барыулы,
Сулыуды сүйген жигирма бес,
Қызыл шүберек көринсе,
Қыял еткен жигирма бес.
Питиуаны буздырып,
Зыян еткен жигирма бес.
Асқар тауды асыуға,
Әрман еткен жигирма бес.
Қанжығаға бас байлап,
Өлимди жеңген жигирма бес.
Ерекке отау қондырып,
Талшыбықтай буралтып
Жипек шашын оралтып,
Дәуранлар сүрген жигирма бес.
Бедеулер шөлде желерме,
Бийәжел бенде өлерме,
Бир кеткенсон жигирма бес.
Айланып еки келерме.
Келмеслигин соннан бил.
Хә демей келер отыз бес.
Қоңыраулы найза қолға алып,
Сары жайдай толғанып,
Мал қыдырған отыз бес.
Садаққа салған жебедей,
Саудыраған қырық бес.
Қырық беске келгенде,
Бәрше адамзатта да,
Толысар дейди ақыл ес.

Муннан арман өткенсоң,
Енди келер елиў бес.
Елиў беске барғанда,
Қәдимгидей болмас баяғың,
Мақтанған менен ояғың.
Муннан арман өткенде,
Енди келер алпыс бес,
Алпыс беске барғанда
Сүйеўлер болар таяғың,
Көзиниң алды булдырап,
Жақындағың қулдырар,
Сүдигардан жүргенде,
Қағысып кетер аяғың.
Муннан да аман өткенде,
Алдыңнан шығар жетпис бес,
Жетпис беске барғанда,
Раўаж болмас қылған ис,
Саўдырап қалар гәўхәр тис.
Бурынғыдай бойында,
Болмас қуўат, қалмас күш.
Жүзинде қалмас рәўшаның,
Қалмай төкилер дәнданың.

* * *

Хәрким елинде яқшы,
Бақа көлинде яқшы,
Жылан шөлинде яқшы.
Хийўадан келген ақ сүрме,
Қызлардың көзинде яқшы.
Қайшы қулақ бедеўлер,
Батырдың астында яқшы.
Унғусы пәрен ақ найза,
Батырдың дәстинде яқшы.
Хийўандан келген қос түрме,
Қызлардың белинде яқшы.
Оны буўған қыз-жаўанлар,
Бийсақал алдында яқшы...

* * *

Қарада көзли қаншымақ,
Қаршыға салған өкинбес,

Тутар да баўы сом алтын,
Туйғынлар салған өкинбес,
Гүлдир-гүлдир қиснетип,
Гүрең минген өкинбес.
Күйеў бала ул болмас,
Несийеден пул болмас,
Жетти байрам той болса,
Жетим бала жарымас,
Жети қабат тон кийседе,
Жетеси жаман көркеймес.
Бирим--еки болсын деп,
Байдың малын көтерме.
Байдың малын көтерсен,
Табаның тайып көтерме,
Бағы менен бақшанды,
Насыбай салған шақшанды,
Темеки салған қалтаңды,
Отын шапқан балтаңды,
Сатып берсең жетерме.
Қаршыға жатыр қияда,
Қыялмасаң не пайда,
Ийтелги жатыр уяда,
Илалмасаң не пайда,
Ақ билегің болмаса,
Еки жерден қас қойған,
Билезик салмақ не пайда.
Көтерер мойның болмаса,
Қос шашбаўдан не пайда,
Қобаға мурның болмаса,
Пушық мурның пуштаңлап,
Әребек салмақ не пайда,

* * *

Жар басына қонбаңыз,
Даўыл турса үй кетер,
Жатқа сырын айтпаңыз,
Жала менен бас кетер.
Жаман болса жолдасың,
Душпаныңа мат етер.
Жақсы болса жолдасың,
Айрылмасқа серт етер.

Ийт жууыртып қус салсаң,
Кийген төның түлки етер.
Сыпайы сырын билдирмес,
Әсте ғана бүлк етер.
Жаманға айтқан жақсы сөз,
Мәнисине түсибей,
Өз алдына гүрк етер,
Нәсият сөзинң бос кетер.

* * *

Асқар таудың өлгени,
Басын бултлар басқаны.
Көктеги булттың өлгени, —
Асалмай таудан қалғаны.
Ай менен күннің өлгени,
Еңкейип барып батқаны.
Қара жердің өлгени,
Қар астында қалғаны.
Хасыл сөздің өлгени —
Итибарсыз қалғаны.
Бул дүньяда өлмесе —
Жақсының аты өлмейди,
Алымның хаты өлмейди.

* * *

Хәй яранлар досларым,
Әлемде дүнья ай ортақ,
Сақауатлы бай артық.
Әдил болса бий ортақ,
Атадан қалған сөз ортақ,
Ел жабылып ишиўге,
Тийкары тегин суў ортақ,
Халық паналап күнелткен,
Қалын тоғай нуў ортақ.
Ау салып халық күнелткен,
Балығы мол көл ортақ.

* * *

Бул дүньяда не айып,
Сәлемсиз кирген айып,

Сораусыз ишкен айып,
Ойласықсыз шешкен айып,
Руқсатсыз кескен айып,
Ұақытсыз өшкен айып,
Биймезгил көшкен айып.
Келсе егер мезгелсиз ұақта бир сайыл
Ашшы сөз айтып оларға,
Намысына тийген айып,
Хақ болып ант ишкен айып,
Өкпелеп ағайин туўғанға
Нахақтан жабылған жалаға,
Ойласпай қатын балаға,
Ылағып кетсе ол айып,
Сөйлер сөздің мәнисин,
Анғармай жетик мәнисин,
Сөйлей берген сол айып,
Дос кеўлине жете алмай,
Досты таслап кете алмай,
Әўере болып ортада,
Албырап турса сол айып.
Белгили мэкән дүзе алмай,
Қонақ қәдирин биле алмай,
Ел қәдирин есапқа алмай
Қанғырып жүрсе сол айып.
Өз шамасын байқамай,
Көтере алмас шоқмарға,
Жабыса берсе жарбаңлап,
Күлки болса халыққа, —
Әўере болған сол айып.
Опалы ўәдесинен тайып,
Өсек сөзди халыққа жайып,
Ар-намысты аяққа басып,
Сөз тасыған сол айып.

* * *

Аққуудың сәни болмайды,
Шалқыған айдын көлден соң,
Көлдің сәни болмайды,
Жағалай қонған елден соң,
Елдің сәни болмайды,
Айбатлы туўған ерден соң.

* * *

Бай баласы мақтанса,
Астыма жорға миндим дер.
Бий баласы мақтанса,
Паршадан шапан кийдим дер.
Хан баласы мақтанса,
Алтын тахқа миндим дер.
Саудагер жигит мақтанса,
Кесимли пулда өсім бар.
Жарлы жигит мақтанса,
Маңлайының сору бар.
Палуан жигит мақтанса,
Өзинен зорға жолығар.
Қаршыға қустың баласы,
Ушқырман деп мақтанса,
Қурыұлы тұрған торы бар.
Қызыл түлкі мақтанса,
Қуйрықтары шубалған
Қумай ийтке жолығар.
Жолығып болып торығар,
Онында соның сору бар.
Ақ кийиктің баласы,
Жүйрікпен деп мақтанар,
Қумда жатып сақланар,
Ол сақланып жүргенде,
Жылға менен жылысқан,
Жауырынлары қурысқан.
Шақмақ тасын қайраған,
Жер бауырлап урланған,
Сур мергенге жолығар.
Бой жеткен қыз мақтанар,
Сұлуыман деп доланар.
Қақпа шекпен желбигей,
Қос-қос бешпент бирегей,
Жалаң аяқ жууырған,
Втек женин түринген,
Қаранғы үйге уңилген,
Қош жигитке жолығар.

* * *

Бөрик ал десе бас алма,
Ақыл айтар досың бар.
Билимліден қалған бұрынғы
Айтылып жүрген нақыл бар.
Сүйкімсіз болып көриніп
Халыққа тентек атан ба
Көп ишінде шошаңлап
Болмас иске асылып
Жууыра берме бақанға,
Бир сынаған жаманды
Екі қайта сынама.
Сынамай кеулің тынама
Жылқының бәри бир жылқы,
Сүйекке питкен күш болса,
Шабысынан тынама.
Зор болған менен қара құс
Қайтармасаң аң алалмас,
Қол басындай қаршаның,
Алмайтуғын аңы болама,
Арғымақ тууған қасылға
Жабыдан айғыр салама,
Дуғымлы тууға баласы,
Атаға тартып тууады,
Атаның жолын қууады,
Атаға тартып сөз айтар,
Көтерип белин бууады.
Нәсилсизден қыз алсаң,
Келинің болар суумақай,
Ақылсыз адам билерме,
Басына илип қойсада,
Ақылдың алтын қынабын.
Қобыз сөйлер тийектен,
Қара күш келер билектен.
Батырлық келер жүректен,
Бийлік келер ақылға,
Ақыллы адам түсіңер,
Усындай айтқан нақылға.
Талаплы адам мал табар,
Талаплы ерге нур жауар.
Талапланып мал тапсаң,

Жоқшылық деген жай табар.
Өткір пышақ қынға қас,
Өтирлік сөз жанға қас.
Ақылсыздың белгиси,
Усындай сөзді тыңламас,
Жаман қатын байға қас,
Жаман айғыр тайға қас.
Заманыңа қарап пикир ет
Ден саулыққа шүкир ет.
Алтында тас-таста тас,
Алтындай болмас басқа тас.
Адам алтын табады,
Алтын адам табалмас.
Заманласың ким болса,
Соның менен бол сырлас.

* *
*

Бай болғанға мақтанба,
Байлығың бір күн жоқ болар.
Батырман деп мақтанба,
Хасының бенде болған соң,
Ажалың жалғыз оқ болар.
Байлығынан не көрген,
Бұрынғы өткен Карун бай,
Жер жутып берген жазасын.
Жер астына түскен соң,
Мал-мүлкі алған мазасын.
Сулыұман деп мақтанба,
Сулыұлығы кимнен кем,
Ақыллы уллы Юсуптың,
Басынан бақты тайған күн,
Төрт тыйын болған бақасы.

* *
*

Алыстан айқын көринер,
Жылқы малдың аласы.
Азғана отлап көп жуұсар,
Жылқының қасыл серасы.
Дәулеті тайса жигиттің,
Ушпадан өлер танасы,

Бермесе перзент жигитке,
Безгектен өлер баласы.
Қызыл тилді сөйлеткен,
Отыз тистің қаласы.
Өлімге шара табалмас,
Адамзаттың баласы.
Пыр-пырлап ушқан қасқалтақ,
Көлінде жатып көркеймес,
Ол тайса көлдің қаласы.
Арұана мая гүрнеер,
Бауырынан кетсе баласы,
Сууда жатқан жайының,
Шағала құсқа жем болар,
Үзілсе көлдің сағасы.
Әдепли ини сөйлемес,
Алдында тұрса ағасы,
Батырлар кийген сауыттың,
Шыйыршығын тот басар,
Жыртыла қойса жағасы.
Тыңлаушы құлақ болмаса,
Айтылған қасыл сөз өлер.

* *
*

Ертеде емес ер сөзі,
Ертеде талай ер өткен,
Халықтың ғамын көп ойлап,
Апырап неше шер өткен,
Бузақы елді бұлдирип,
Тентек пенен тели өткен.
Суу қәдірін ким билсин,
Суусап келип қанбаса,
От қәдірін ким билсин,
Тоңғанды жылытып жанбаса,
Ас қәдірін ким билсин,
Анықлап қарны тоймаса,
Ат қәдірін ким билсин,
Бир айлық жолға бармаса.
Жер қәдірін ким билсин,
Көгине малын жаймаса,
Тон қәдірін ким билсин,
Қыраулы қыста тоңбаса,

Ер қәдирин ким билсин,
Жаўдан айырып алмаса,
Ерлигин ердің ким билер,
Артында сөзи қалмаса,
Ер дегеннің мәніси,
Елин жаўға бермеген,
Топланған толы жаў менен,
Топлар атып көрмеген,
Қыйсық пенен қыңырдың,
Бетин тезлей мөрлеген,
Батыр туўған жигиттин,
Хәмме билер хабарын.
Хұжданы болса жигиттин,
Жибермес елдің намысын,
Жақсы адамның белгиси,
Басы жаўда қалсада,
Жолдасы ушын жан берер.
Екі жүзлі ел бузғыш,
Ел пенен қанша күн көрер,
Қәдирли болсаң халқына,
Басыңа келип бақ қонар,
Ақыллы адам аздырмас,
Аўзында сөзи сақ болар.
Айтқан сөзи уғымлы,
Сөз бойына шақ болар,
Көкиреги кең ҳақ болар.
Араласып жүрмесе,
Ағайиниң жат болар.
Пейли менен биймаза,
Берекетиң ап болар.
Турақсыз адам белгиси,
Куўғаны бәрха даў болар,
Өнерлиниң белгиси,
Отырған жерин гүл қылар.

* *
*

Порлы-порлы, порлы таў,
Уйықламасаң қабақ жаў,
Ишпей жүрсең тамақ жаў,
Арық атқа қамшы жаў,
Жыртық уйге тамшы жаў,

Урысқақ болса улың жаў,
Керискөк болса келиң жаў,
Сүйкеншек болса түйең жаў,
Түйең менен бийенди,
Алып кетсе жийең жаў.

* *
*

Ерлерде екі сөз болмас,
Жақсыда қайғы кек болмас,
Қоян жүрек қорқақты,
Оны батыр деп болмас.
Кеўлиндегини қылмағанша,
Есигине келсе қалыс,
Ели қалса жырақ алыс,
Мақсети болса атыс пенен шабыс,
Құрт ойынын салмағанша.
Мәртлер үәдесинен таймас,
Тутынсалар кескир алмас.
Қыйынлықта кейин қалмас,
Шыны батыр ҳеш ойланбас,
Жаўдан қорқып арын сатпас.
Кеўли оның қарар таппас,
Жаўды жеңип алмағанша.
Жұртты жарып жаўға барып,
Көрмеген жұртларға дарып,
Талқанлап жұртын атқарып,
Кеўлиндегини қылмағанша.
Тулпар минип дағдан асып,
Ғайратынан душпан сасып,
Айбат шегип қарсыласып,
Қайтпай семсер урмағанша,
Жолаўшы айтқан сөзге нанып,
Қайғы хәсиретлерге қалып,
Сәуер яр ушын сайланып,
Жанды отқа салмағанша.
Ашылған бағда гүлзарын,
Күл талқан қылып қандарын,
Адалап жолбаслар сәрдарын,
Кеўли болмас құртпағанша.
Душпанына қарсыласпай
Қимин атып, кимин шаппай,

Өз халқынын кеулин таппай,
Жол қараған көз мөншақтай,
Қалайыққа күлкі болар.
Ууайымсыз болмағанша.

* *
* *
* *

Бул дүньянын қызығы,
Ушып өткен құс бенен тең,
Опасыз болса дәуранын,
Уйқыда көрген түс пенен тең.
Атадан мийрас ақылың,
Дуұры айтқан мақулың,
Анық болған ис пенен тең.
Жаманнан көрген қорлығың,
Душпаннан көрген күш пенен тең,
Жомарт жигит бай менен тең,
Шешен жигит дур менен тең,
Ақылы жоқ жаманлар,
Мың болсада бир менен тең.
Билимнен сабақ алсаңыз,
Бақасы жоқ ғәзийне,
Алтын гүмис зер менен тең.
Ууайымшыл адамлар,
Алды туйық жар менен тең,
Ата-ананың ақылы,
Даңғыр гүзар жол менен тең,
Жаманға айтқан ақылың,
Елекке қуйған суу менен тең,
Жаманға айтқан ақылың,
Шешенлер айтқан нақылың,
Қулағына кирмейди,
Соғып өткен жел менен тең.

* *
* *

Артыу, артыу бел келсе,
Атан тартар бүгиліп,
Алыстан қара көрінсе,
Арғымақ шабар тигиліп,
Алыстан азар сөз келсе,
Шешен сөйлер сөз қыйып,

Жомарт жигит той берсе,
Әлемнен келер журт жыйып.

* *
* *

Ат басына күн туўса,
Суулығы менен суу ишер.
Ер басына күн туўса,
Етиги менен суу кешер.
Жалғыз ерге күн туўса,
Басынан кетпес дәрдесер,
Жылай-жылай үни өшер.
Жекке шыққан үйлеринен,
Басына күнлер туғанда,
Қолын кетпес буйиринен.

* *
* *

Байды қудай урғаны,
Дәулетине мәс болғаны,
Ханды қудай урғаны,
Қараша менен қас болғаны,
Бийди қудай урғаны,
Берместен пара алғаны.

* *
* *

Ханның бағы таярда,
Жанашыры қас болар.
Бийдің бағы таярда,
Тақыр жерден шаң тауып,
Өзинен зорға мин тағар.
Байдың бағы таярда,
Көзи тоймай дүньяға,
Қонысысына қол салар.

* *
* *

Әуел-әуел, әуел бастан,
Жақсылардың қылған иси,
Халық аузында болар дәстан,

Дәулет қайтса қәдир бастан,
Мәуиж урған гүлли бағың,
Болады екен мазарстан.

* *
*

Нәсият сөзден баслайын,
Ағаш көркі — жапырақ,
Адам көркі- шүберек,
Өлим өтирик болмайды,
Өлимгеде мал керек,
Тиригеде мал керек,
Алтын-гүмис абзалың
Өлгеннен соң не керек.
Тирилик ғамын қылғаның
Ойланып көрін досларым,
Еки көзін жумылса,
Жалғанда барма қыйғаның,
Бәриде қалар жыйғаның.

* *
*

Бир минбеге боз жақсы
Тоя жеген жасықтан,
Бир тислеген май жақсы.
Қыйырға питкен қайыңнан
Қатара өскен тал жақсы.
Бий әдеп өскен жигиттен,
Көп жасаған қарт жақсы.
Арын сатқан ақмаққа,
«Бер» дегеннен «ал» жақсы.
Бәйги алмаған бедеуден,
Жабағы жүнли тай жақсы.
Паяны жоқ бақыттан,
Жадырап шыққан күн жақсы.
Жарасықсыз пашадан,
Бойыңа шақ тон дақсы.

* *
*

Сүринди деп жолдасым,
Таслап кетпе жолыңнан,
Егер ертең жығылсаң,

Олда тартар қолыңнан,
Аспанға қарап оқ атпа,
Өзиннің түсер басына,
Ақылсызды дос тугып,
Сырынды айтпа хәш уақта.

* *
*

Әзелден туған ақылсыз,
Ақыллы болып оңбайды.
Сүрткен ақыл не болсын,
Питкен ақыл болмаса.
Еркелетпе жарымды,
Еркелетсен жарымды,
Көзін көрмей қуларсан,
Қазыұлы терең қарымға.
Әлле қандай еп етип,
Қыпса сақлап достыңнан,
Қонақ асы барынды.
Қысылған күни керекли,
Алар бир достың арынды.
Адамзаттын ақылы,
Аққан дәрья кең булақ.
Қайғысыз бенде болмайды,
Бул бендениң нәпсиси,
Көз жумғанша тоймайды.
Қолы көп пенен ежеспе,
Көрсете берип қырынды.
Түсиниспей досына,
Айта берме сырынды.
Жақсы болса жолдасың,
Олда сениң бир басың,
Жүйесин тауып сөз айтса,
Әзилине қайыл бол,
Атадан қалған нәсият,
Нәсият сөзди көп тыңлап,
Тыңлада сөздин дәмин тат.

* *
*

Аса байлық не пайда,
Рәхәтин көрмесен.
Батыр болыу не пайда,

Жыйылған көпке кирмесең,
Қарсы келген душпанға,
Қайрылып найза урмасаң,
Көл-дәрьядан не пайда,
Толқыны толып таспаса.
Ул перзенттен не пайда,
Атаның орнын баспаса.
Абай етиуі не пайда,
Сөзинди сыйлап қашпаса,
Мийримсиз бала сол болар,
Сыйламаса атасын.
Ақ отаудан не пайда,
Азаматы болмаса,
Аса сулыу не пайда,
Ақылы дәне болмаса.
Сақыйлықтан не пайда,
Үйіне мийман қонбаса.
Адасқаннан не пайда,
Ағайын ізлеп бармаса.

* *
*

Ер қәдирин ким билер,
Басына ислер түспесе,
Жоқ қәдирин ким билер,
Керекли жерде таппаса,
Хорланғанын ким билер,
Қорығып зәбир шекпесе,
Туұысқан қәдирин ким билер,
Қайғы түсіп басына,
Жалғыз өзи жатпаса,
Қәдири болмас туұысқан,
Жеккелик дәмин татпаса,
Аталық сөзин не пайда,
Мәнисин билип уқпаса,
Палұан болыу не пайда,
Услаған жерден жықпаса.
Сулыұлықтан не пайда,
Наз етип жаның алмаса,
Ырғалған шөптен не пайда,
Жағымлы жазы болмаса.
Дилиуарлықтан не пайда,

Қулақ салып тыңлауға,
Аталық сөзи болмаса,

* *
*

Тасыма жигит, тасыма,
Тасыған жетер басына.
Күшим менен болдым деп,
Менменлик жетер басына.
Бузық пикир ойлама
Кен пейилиң тарылтпа,
Дәстүрханың кең болсын,
Дабараң түсер алысқа,
Өсек айтып, ғыбат етпе—
Қайтып көрер досыңа.

* *
*

Қараман деген бир ағаш
Қайың деген және ағаш,
Шақасына шөп жыйнап,
Уя салар сунқар құс.
Сунқардан дәулет тайған соң,
Қарға басар уясын.
Ақыллы туұған жигитлер,
Жанында жүрген жоралар,
Еш жаманлық қылмайды,
Жаманлық қылған жигиттің,
Сирә иси оңбайды.

* *
*

Арғымақты жаман деп,
Буұданды қайдан табарсаң,
Ағайынди жаман деп,
Туұганды қайдан табарсаң.
Ақ сабанды жаман деп,
Шөпти қайдан табарсаң,
Бар дүньяңды жаман деп,
Көпти қайдан табарсаң.
Жырауларды жаман деп,
Гәпти қайдан табарсаң.

Ақша қарда көп жүрсен,
Көзін бір күн қорығар.
Ағайыннен шет жүрсен,
Кеулің бір күн жабығар.
Туұғанына батпаған,
Жат кисиге жалынар.
Ханды құдай урарда,
Халқы менен қас болар.
Байды құдай урарда,
Дәулетіне мәс болар.
Ерди құдай урарда,
Елиұ жаста жас болар.
Жалғыз жұлдыз шағырайып,
Булттан шыққан ай болмас.
Барлық бөзди жыйса да
Бір көйлеклик шайы болмас.
Гилен пәмсіз жыйналып,
Бір ақыллы ер болмас...
Хийле менен бирди алсаң,
Қолыңыздан мың кетер.
Бәриңнің аұзын бір болса,
Душпаның құлап сылық етер.
Булты кетсе аспанның,
Күн ашылып жылт етер.
Ер мен десен душпанға,
Еки көзди жумбағыл.
Өтип кеткен ис ушын,
Өкиніп азап шекпегіл.
Дузсыз жигит көп сөйлер,
Шешен жигит дау шешер.
Тек жүрмеген жигитлер,
Күнлердин күни болғанда,
Көрингеннен тепки жер.

* *
*

Базы-базы, базы күн
Арыу туұған келинлер,
Тоты қустай таранып,
Ақ қустай ыңыранып,
Отау тутар жаз күни.
Қымызлы үй уллы үй,

Қымызсыз үй улсыз үй,
Қызығы болмас жаз күни...
Арұана туұар үлектен,
Сунқар шығар үйректен,
Тулпар шығар жүйриктен,
Өтирик сөзди сөз демен,
Оқ тийседе жүректен.
Сөйлей ғойсаң өтирикти,
Шыға ғойса анығы,
Илинерсең ийектен.
Батыр жигит урысар,
Ар-намыс ушын тырысар.
Қорқақты қуұсан бір күни,
Батыр болып жетисер.
Ерегистен ер өлер,
Өтинишке ел көнер,
Еки сөйлегеннен ел безер.
Сөйле десен, бизлерге,
Биз сөйлейік сизлерге,
Кенесинди кери сал,
Қулағынды бери сал,
Жасы үлкен ағалар,
Жасы киши инилер,
Бийдәулеттин белгиси:
Байталын сатып ат етер.
Шайырлықтын белгиси,
Айтысқанын мат етер.
Алжығанның белгиси,
Сақалын отқа күйдирер.
Жаман қыздың белгиси,
Етек жеңин күйдирер.
Жаман улдың белгиси,
Атаға сөзди тийдирип,
Туұысқанды жат етер.
Егиншилик белгиси,
Егин егип бау етер.
Ақылсыздың белгиси,
Жан қонсысын жау етер.
Атыз шауып, шел тартпаған,
Егиннің қәдирин не билсин.
Дастурхан жайып нан төкпеген,
Ас-нанның қәдірәң не билсин.

Хәррениң зәхәрин шекпеген,
Палдың қәдирин не билсин.
Атасы бағқа кирмеген,
Бағдың гүлин термеген,
Бағдың қәдирин не билсин,
Мийуаның қәдирини не билсин,
Ерте турып яр демеген,
Ярдың қәдирин не билсин.
Жақсы жаманды билмеген,
Нәсият қәдирин не билсин.
Гүлди аралап көрмеген,
Шәмен ийисин билмеген,
Гүлдің қәдирин не билсин.
Көпке басын қоспаған,
Адамның қәдирин не билсин,
Туұры сөйлеп көрмеген,
Сөздің қәдирин не билсин.
Ақ отауды тикпеген,
Отаудың қәдирин не билсин.
Атаны сыйлап күтпеген,
Атаның қәдирин не билсин.
Ананы сыйлай билмеген,
Анаың қәдирин не билсин.
Жорға сүрип ат минбеген,
Аттың қәдирин не билсин,
Отырыспа жыйынға бармаған,
Кеуил хошлықты не билсин.
Қолына қурал тутпаған
Қуралдың қәдирин не билсин,
Сарайға кирип көрмеген,
Сарайдың қәдирин не билсин,
Ели-халқын сыйламаған,
Сыйласық қәдирин не билсин,
Душпанға қарсы жүрмеген,
Батырлық қәдирин не билсин.
Ақыл айтсаң тутпаған,
Ақылдың қәдирин не билсин.
Мийнет етип тер төкпеген,
Мийнеттің қәдирин не билсин.
Бәринен де ақыл талап ийеси,
Көпти көрген сол биледи,
Көп пенен бирге жүреді.

Жети атасы көргенсиз,
Қызғаншақ пейли тар болар.
Хадал улдың белгиси,
Атаға қәуендер болар.

* *
*

Аш арықтың қорғаны,
Аса кеткен ер болар.
Әдилликтің нышаны,
Пайдалы халыққа заң болар.

Дүз шолыған мергенниң,
Гөзлегени аң болар.
Жантасып кетсен жамаңға,
Басына жәнжел дау болар.

Өре бастырмай исинди,
Алдына жайған ау болар,
Ұсыл тастың ишинде,
Ең ағласы бир болар.

Жақсы адамның жүзинде,
Бир әжайып нур болар,
Мақсетине жеткерер,
Жолдас болсаң жақсыға.
Улпет болма бас қоспа,
Тақмақшыл сөзи ашыға.
Жигиттің жаман сөзлсин,
Жолдас қылма қасыңа,
Сыр сыпатың аңласа,
Қурық салады басына.
Жолдан қалып отырма,
Нәмәрттің писпес асына.
Қыяметлик достыңның,
Жеркенбе жарлы ашына,
Жаман атың бир кешсе,
Жантаспас адам қасына.
Жойылмайды тат баспайды,
Алтын аяқтың астында.

Жигит болсаң дуғымлы,
Жүрер жолыңды аршыла.
Жақсы болса сәуер яр,
Қыялың ушқыр қаршыға.
Тириликте сыйласпай,
Өлгенненсон байсыма.
Қатарымның алдыман,
Күшлимен деп тасыма.
Таудан ауыр салмағы бар,
Хәрким өзинин тасына.
Андағыны анда айтып,
Мәлелли сөзди тасыма.
Қыяметлик қонсыңды,
Азап берип қасыма.
Жигит тасар дәрьядай,
Жигирма бес жасында.
Қыялы шарлар әлемди,
Қыз толса жигирма жасына.
Питетуғын жәнжелдин,
Жақсы келер қасына.
Қыйын исиң түспесин,
Адамзаттың насына.
Әрман болар ийт тийсе
Писип турған асына,
Қатты-қайырым сөз айтпа,
Кемал тапқан досына,
Перзенттин ақмақ ладаны,
Ар келтирер пушытына.
Насаз бенен дос болсаң,
Таба қойса қолайыңды,
Сабан тығады постыңа.

* *
*

Ай айда бар, айда бар
Айдан арыу қайда бар.
Адамзаттын жолдасы,
Шәни-шәүкет чайда бар.
Изине қара ермеген,
Жоқ белгили мәкәны,
Уяға бир күн кирмеген,
Хешнәрсеге бағының,

Ықтыярын бермеген
Бала-шаға сағынып,
Иши бауыры күймеген,
Қарсыласып айқасып,
Қус пәнжеси тиймеген,
Пәри пүтин қууда бар.

Қатты таяқ тиймеген,
Балалап сирә иймеген,
Жан жолатпай қасына,
Өз басын өзи бийлеген,
Мәкәнын жандур билмеген,
Қашқыр кийик шөлде бар.

Мың жыл сууда жатсада,
Хазар тауып ширмеген,
Үлги алып дүньяда,
Жанлар түрин көрмеген,
Шыбын шағып құрт жалап,
Ат аяғы тиймеген,
Ақ қыйыршақ сууда бар.
Отыз еки түрли ғозасы.
Аузыңнан қалмас мазасы,
Жети ығлымның тазасы,
Түрли жемис тауда бар.
Жанлы мақлуқтың дәрмань,
Аңгармайды хешким аны,
Ада болмас есап саны,
Хәр түрли байлық кәнде бар.
Бир қаншасын көз бенен көрдин,
Жолы мәлим саға өрдин,
Пал жыйланған шұқырдың,
Бир жағында ууда бар.

Дүнья ислери ғалма-ғал,
Ойла егиз пайда-зәлел,
Тауып алсаңда санап ал,
Соңында мәлим ғауға бар.
Адамзатқа мәлим ол,
Қалайық саған айтар сол,
Бабамнан қалған гүзар жол,
Мәрт бар жерде сауға бар.

Қалайықлар қулақ салын,
Хаслын билип сулыұ алын,
Қалмасын иште әрманың,
Барлығы дениң сауда бар.

Бир-бириңе кеулиң толса,
Халышпан қадирдан болса,
Мақсетли кеулиң табылса,
Хәртүрли қызық ярда бар.
Денене толар қарыұ күш,
Жақсылар менен қылар дос,
Қас душпаннан алдырар өш,
Құдирет-бирлик халда бар.

Не дәркары оңы-солында,
Несип болмағай торында,
Халықтың тәғдири қолында,
Әлапат-зүлмет ханда бар,

Үйіңе толар ақ кийіз,
Қозыласа егиз-егиз,
Ауқатың болар сары ууыз.
Артық несип қойда бар.

Туура тилектің ағзасы,
Саадатлы болса баласы,
Ийгиликтің тамашасы,
Табак жайсаң тойда бар.

Қатарыңнан алға өтиу,
Кәсіп-кәринди үдетіу,
Хәртүрли мақсетке жетиу,
Ақыл менен ойда бар.

Болады бәрха кеулин хош,
Жақсыларға қылады дос,
Таң қаларлық артық күш,
Жигер менен бойда бар.

Жарасық шайырлық-қуулық,
Артық несийбе сулыұлық,
Ал таккабыр хәм шуғыллық,
Қызғаншақ пейли тарда бар.

Қанша жүк салсаңда өткерген,
Сени байрақтан өткерген,
Хәмме инсанға нан жеткерген,
Таусылмас байлық жерде бар.

Сыртыңнан бағып күлгеннің,
Кеулин алмаған жасы үлкеннің,
Өзимшил үстем менменнің,
Жүзинде саат перде бар.

Иси рауаж болар мәрттиң,
Ары болмас нәмәрттиң.
Хадал тууған хош жигиттиң.
Жүрегінде зерде бар.

Жарасықлы салтанатлы,
Бақасы жоқ, дур қымбатлы,
Мазасы шийриннен татлы.
Хәр тамаша елде бар.

Қалайықлар пәхим ет аны,
Жақсыны сен түринен таны,
Кеулин сүйсе қай нәрсени,
Дәрдине дәрман сонда бар.

Кеуил бөлип аңласам,
Жән жағыма қарасам,
Есап етип санасам,
Бул дүньяның жүзинде,
Бирнеше түрли бенде бар.

Аброй, иззет қыдырсаң,
Әдил тууры жолда бар,
Алыс-берис, татыулық,
Аңласаңыз молда бар,
Уллы дабыл, артық күш,
Айыр, ләшкер қолда бар.
Танымаған жерлерде,
Сиясат аброй тонда бар.

Ақылы бар, жигитлер,
Қолдан бермес, намыс ар,

Жолда жүгин қалдырмас,
Қатарда болса қара нар,
Азаматлар, жақсылар,
Қолдан келе билгенше,
Жақсыға болын улпыкәр.

* *
*

Халайықлар нәсиятым,
Дархан ет дастурханыңды,
Өмир гүлин өркенлетип,
Өсиреди жаныңды.

Қәдириңи жақсы бил,
Ден саўлық қәдди далыңды,
Адамгершилик жолыңда,
Гизнеме дүнья малыңды,
Елиң менен қас болма,
Көрсетпей шекер палыңды,
Жаман менен дос болма,
Ол қыйнайды жаныңды.

Асқан ақыл данасан,
Билсеңиз өз халыңды,
Үстем болса душпаның,
Гүзейди қуйрық жалыңды.

Көзиң көрмей инанба,
Мақтамаңыз нәмәлимди,
Халық танысын хәр уақыт,
Қандай иске маманыңды.

Ылайықлы белги сол,
Босқа өткерме заманыңды,
Жақсы болса сәуер яр,
Ада қылар әрманыңды,
Ийни келсе халық ушын,
Аяма шийрин жаныңды.

Зәлел пайда егизди,
Байқап көрсен сайыңды,
Күш-күуатың барында,

Танып қал тени тайыңды,
Ийни келген жеринде,
Жиберме үлес пайыңды.

Ақмақ болса перзентің,
Төгеди намыс арыңды,
Барды жоқ деп жасырма,
Мийманға бер барыңды.

Қыйын жерди умытпа,
Шын дос қәдирманыңды,
Ғайры биреу шашбасын,
Өмирлик жыйнағанларыңды.

Хәмдам болма, дос гутпа,
Сутхор менен залымды,
Достың қәдириң умытпа,
Берер мақсет мұрадыңды.

Бирі ата, бири анам,
Жуптылы жер менен аспан,
Ай менен күн айналып,
Гезек пенен нурын шашқан,
Төрт мәусими қуралып,
Жәрдем берген тумлы тустаң,
Адамзаттың қасылы,
Шықпайды хәргиз ууыстан,
Тууған жери хәркимнің,
Көринеди бағы бостан.
Улын болса жигерли,
Үйиң болар гүлистан,
Еки кеуил бириксе,
Ушқыр қаршыға қустан,
Әрман қалмас ийнедей,
Опалы сәуер яр қушсан.

Жаман болса алғаның,
Умытылар тууған тууысқан.
Ақмаққа дус келсе гәуҳар,
Зыят көрмейди мыстан,
Уәдеси гөр наймытқа,
Жолдас болма билқастан,

Хәм өсириңиз баланы,
Әдеп үйретин жастан.
Адамзаттың азғыны,
Айланып шықпайды қостан,
Сүйенер тууың бар болса,
Сөзин өтер қара тастан.
Жуғар хәртүрли кәрамат,
Қашың жаман қонсыдан,
Жарлы дийип қол үзбе,
Сыры мәлим досыннан.

Бет алдыңа ылақпа,
Кеңес сора басшыдан,
Жол таныған бир ер жақсы,
Сапасы жоқ мың қосшыдан.

Көрген билер көп өнер,
Парық емес көп жасаған,
Басына ис түскенде,
Айрылады дос хәм душпан.

Желтир-желтир жел ессе,
Желшууаққа жете алмас,
Жел қанаттан қайрылса,
Лашын қуып иле алмас.

Жезқарғылы қубарлан,
Жетпей түлки шалалмас,
Не боларын алдында,
Ғапыл бенде биле алмас.

Басыңнан өтер дәураның,
Айланып еки келе алмас,
Қара көзден нур тайса,
Алға шауып жете алмас.

Қара қулан териси,
Қайыс болар қын болмас,
Үлгисіз тон пишилсе,
Бой боларда сын болмас.

Еки жақсы бас қосса,
Бирин-бир қыйа алмас,
Еки жаман бас қосса,
От басына сыя алмас.

Ана тилин алмағанның,
Талабы сирә оралмас,
Қаттарынан пай алып,
Шалқып дәуран сүре алмас.

Жастан аұызланбаса,
Ер жеткенде қуу алмас,
Аұзы бирликли елди,
Кеседен келип жау алмас.

Қара тауға нур жауса,
Қар жауғандай борамас,
Қапаланса кеуилиң,
Әлемди шалқып орамас.

Арғымақ атқа оқ тийсе,
Ябыдай жатып тууламас,
Бурыннан жоллар көрмеген,
Истиң соғын ойламас.

Бир нышана көрсетпей,
Қәсийетид аңланбас,
Зулымлықтың нышаны,
Жалынғанда балқымас.

Атадан алтау туғанның,
Атқан оғы жоғалмас,
Адамзаттың ақмағы,
Келген бағын аңламас.

Қушигинде таланған,
Толып тасып шағламас,
Қандай қолы келседе,
Быламығы қойылмас.

Жекке жарым кисиниң,
Минген аты шабалмас,
Тыныш жүрген адамға,
Еш қәремет жағылмас.

Жайыұлы болса дастурханын,
Хеш жерде жолын тарылмас,
Қәтереси тас жарып,
Нәсийбеси айрылмас.

Адамзаттың ақмағы,
Жолдасына қарамас,
Ол адамлар дүньяда,
Хеш бір дәртке жарамас.

Дәстүрханлап нан қойып,
Қазаны толып қайнамас,
Қатарына бас қосып,
Өмир гүли жайнамас.

Өзи бийлеп аў алмай,
Ер қолынан құс тоймас,
Алғыс алған ерлердің,
Қабарып жүзлери солмас.

Төгилгенди жыйнама,
Топырағы менен толмас,
Үстем болса душпаның,
Отыңды өре жандырмас.

Жақсы болса ағасы,
Ининің кеулин қалдырмас,
Жақсы болса иниси,
Душпанға сырын алдырмас.

Адамзаттың сағаты,
Үйине қонақ қондырмас,
Жақсы менен дос болсаң,
Сыртыңнан жүрип датламас.

Адамзаттың хасылы,
Ишінде кек сақламас,
Жөнсиз еткен жаманлық,
Хеш жерде ядыңнан қалмас.

Адамзаттың ақмағы,
Шақырған жерге дарымас,
Келе бол деп сөз айтсаң,
Нақыл нәсиятың алмас.

Көкиреги тасқынлап,
Мерекеде жүре алмас,
Ықыраына бек болған,
Хеш нәрседен кем болмас.

Жаман ерге мал питсе,
Жақынларын сағынбас,
Өзин-өзи жасырар,
Хеш бендеге бағынбас.

Дос-ярыңыз көп болса,
Хеш ким саған бата алмас,
Бийжай жерде шақырсаң,
Жаны ашыр адам жата алмас.

Жақсы болса алғаның,
Кеулинде шер қалмас,
Хадал жұпты хәмирайың,
Өмирінше ол жолдас.

Жаман болса алғаның,
Еринің тилини алмас,
Шар тәрепте еки көзи,
Байына кеуили толмас.

СОПАСЛЫ СЫПЫРА ЖЫРАУДАН ТОЛҒАУЛАР

Мен бабаңман-бабаңман,
Нелерди көрген бабаңман,
Баслықта-баслық, баслықхан,
Оныда көрген бабаңман.
Оннан соң өтті Гедейхан,
Буныда көрген бабаңман.
Оннан соң өтті Алахан,
Буныда көрген бабаңман.
Оннан соң өтті Қара хан,
Буныда көрген бабаңман.

Оннан соң өтті неше хан,
Шүлдир кулақ Назархан,
Көрген адам болған таң,
Буныда көрген бабаңман.
Отырысы-турысы,
Жүриси менен желиси,
Жер силкинткен Шыңғыс хан,
Буныда көрген бабаңман.
Үш жүз алпыс жасаған,
Жети ханның Сарқытын
Бир ийнинен асаған,
Буларды көрген бабаңман.

АСАН ҚАЙҒЫНЫҢ СӨЗЛЕРИНЕН

Қуйрығы жоқ, жалы жоқ.
Қулан қайдан күн көрер,
Аяғы жоқ, қолы жоқ.
Жылан қайдан күн көрер?
Хан менен бийлер қысқанда,
Халайық қәйтип күн көрер?
Халыққа қысым күш берер,
Халық қәхәри күшке енер.

* *
*

Балпақ-балпақ басқан күн,
Тулпар минип тасқан күн,
Жорға минип йошқан күн,
Байы менен жарлы тең,
Бай улынан асқан күн,
Ормамбет бий өлген күн,
Он сан ноғай бүлген күн,
Жез қарғылы қубарлан,
Жетип түлки алалмай,
Қарашыл көпек болған күн.
Көп ишинде жалғыздын.
Атқан оғы табылмай,
Жер сығалап қалған күн,
Он сан ноғай теңселил.
Басына урған балықтай,
Матам тутқан қара күн.

Туу жығылып тубалап,
Ақыл айтар адам жоқ,
Алты урыу ноғайдын.
Арсар болып турған күн.

* *
*

Артыу-артыу таулардан,
Аса көшти көп ноғай,
Едил менен жайықтан,
Жайлаудан көшти көп ноғай,
Уллы Жайық бойынан,
Муннан да көшти көп ноғай,
Жолды масқан етеди,
Саразбанлы сары тау,
Сары тауға жетеди.
Жаңа дәрья жайық дер,
Тәуке ханның журты еди.
Қоқан деген уллы журт,
Ислам ханның халқы еди.
Журтым сеннен айрылдым.
Нашарың меннен айрылды.
Едил үйдин есиги,
Ерликте кеңес салмадың,
Жайық үйдин жапсары,
Жайлы кеңес салмадың,
Шыңғыстан қалған тас-қала,
Хасылдан қалған жас бала,
Нашарды ортаға алмадың.
Нашар деп көзге илмедің,
Қәдиримди билмедің,
Билмесеніз өзиң бил.
Бақасы балам уйықлатпас,
Балығы жылқым жуусатпас,
Көлим сеннен айрылдым,
Нашарың меннен айрылдың,
Жары менен сууы тең.
Жарлысы менен байы тең,
Елим сеннен айрылдым,
Бұл бүлгеннен булерсен,
Өз журтым деп булерсен.
Бир ярым ай жол жүрип,

Оннан зәрре мол журип,
Жаңа дәрья жақсы журт,
Қарындасқа сууық жер,
Қарапулга жууық жер.

Жаңа дәрья барарсаң,
Уллы тау менен киши тау,
Ханнан тилек қыларсаң,
Тилегиң питсе жайларсаң,
Жебели бийе байларсаң.

Ошнан да ноғай булерсен,
Телеген арбаң майрылып,
Ата журтың туркстан,
Көрмек болар зимистан,
Туркстаннан айрылып,
Қара таудан асарсаң.
Түсерлиги бар түсерсен,
Мийримсиз аққан Жайхушның,
Еңкейип сууын ишерсен.
Билмеспен бирге жүрерсен.
Билмесинди билерсен.
Көрмеспен қонсы қонарсаң,
Көрмесинди көрерсен.
Бир кем тоқсан жылында.
Бузылар сеңиң сол халқың.
Бузылған халқың жыйнасан.
Бузылғанда келерсен,
Бүлгениңнен қалғаның.
Сизлер кеттиң биз қалдық.
Аллаяр болың елатым,
Басшысы өлген шул халқым,
Ақсүри деген елатты,
Бақы деген қыйтайлы,
Тұхымқұрт болса келерсен
Ахыбети Туркстанды көрерсең,

* *
*

Алды артым бийик жар екен,
Ханлардың пейли тар екен,
Байлар менен бийлердің,

Еткен қысыұметинен,
Жаз күнлерим қар екен.
Нан табалмай адамзат
Қапылған қара заманда,
Ийттен бетер хар екен.
Теңлик жетпей басына,
Иши дәртке толы екен,
Қайда барсаң ашық жоқ,
Құрылып қойған тор екен,
Жесир жетим шуұлаған,
Бир тислем нанға зар екен.
Хан менен бийлер турғанда
Айтқанына көңбесен,
Сыбаған қанлы дар екен.
Мүйтенлердің мəkаны,
Қара теңиз қойнауы.
«Тырна» деген жер екен,
Арық мерген әулады
Мойлы деген ер екен.
Тамағына гөш жеген,
Қийими аңнан тери екен,
Тоғай, көлди жайлаған,
Аң аулаған ел екен.
Мағанасы мойны жүн,
Мүйтен деген сол екен.

* *
*

Кеулинде көпти қыйлы қал,
Талан болды дүнья мал,
Хан қасында торелер,
Сөзлериме қулақ сал.
Мәрт тилегиң бериндер,
Сөзимди өлшеп көриңдер,
Хан қасында сәрдарлар,
Намыс-абыройға қардарлар,
Нағыз төре болсаңыз,
Сөз тымсалын аңлаңлар,
Жолың болар жақсыға ерсең,
Қайтар мәртке жүз берсең,
Сизлерде адам баласы,
Асқынлап келип сөйлейсең,

Хәмме шыққан бир уядан,
Тикленип гурман заяда,
Адамды сонша хорлайсан.
Жарықтан шыққан қай адам.
Хан қасында сардарлар,
Абройға көп қардарлар
Гәп тымсалын анласан.
Бий орын тентек болмаңлар.
Өзине шердей ат таққан,
Ақмақ надан көп дүньяда,
Өз тасына өзи батпан.
Кеўлине алғыр шерсен,
Хабарын жоқ ҳеш нәрседен,
Ырысқалын терген тасадан.
Алғыр арыслан шер усаған,
Базар барса адасады,
Наданлар көп жүз жасаған,
Желип жаҳанды шалмайды,
Ойланған мақсети болмайды,
Бөри көпдур дүньяда,
Шетинен аң алмайды.
Ийни келген жеринде,
Керилип аўыз салмайды,
Бөри көпдур дүньяда,
Жапалақ тышқан аўлайды,
«Ақыл дана асқан ерлер,
Хан қасында төрелер»,
Асқынлама-тасқынлама,
Саўалыма жуўап бер,
Бөримен деген көп болар,
Аң алары бир болар.
Аң олардан айрылса,
Қаршығадан қаймығып,
Ийтелгиден ийбинип,
Қуладин қусқа жем болар,
Аты шыққан сенлер ер.
Кеўлине алман гийне кир,
Буншама асқынлайсан,
Не екенин айтып бер,

ЖИИЕН ЖЫРАУДАН

Ха ханымыз-ханымыз,
Билимли шешен шайыр ем,
Қобыз алып қолыма,
Елимнің муңлы зарына,
Қайғылы нама шалып ем,
Қол-аяғым байлаулы.
Айтқанларым болмады,
Хешким нәзәр салмады,
Бес-алты аўыз сөзим бар,
Соңы айтып кетейип,
Қолымнан келер илаж жоқ,
Елим болып тур талан,
Тәрийпинди айтсам хожам,
Қәтерели қара хан,
Сендей журтты сорған жоқ,
Мал орнына сатты қолдан,
Жүрген емес әдил жолдан.
Өтти заман Тәўке хан,
Сендей залым болған жоқ,
Айбатынан сескенди жан,
Ат мингенлер болды таң.
Хийўада өтти Айдархан,
Елине еткен азабы, —
Сендей қанхор болған жоқ.
Хасыл затын сорсан жонғар,
Жантастырмай адам жанлар,
Өтти патша Искендер,
Олда сендей хорлаған жоқ.
Жамшит, Сулайман Ердарып,
Султан Махмуд ел сорап,
Шыңғысхан айланып орап,
Сендей халықты қырған жоқ,
Амин сардардың жеринде,
Сардақ бағы нәзеринде,
Антахия шәхәринде,
Сорап өткен Бабашхан,
Олда сендей болған жоқ.
Ели халқын шуўлатып,
Оны қойдай қырған жоқ.
Сеннің залымлығындай,
Ғеш қайсысы болған жоқ.

Жаханға белгилі аты,
Адамзаттың қасыл заты,
Уәлийлилла Алийхан,
Булда сендей болған жоқ,
Езиліп халқың табанда,
Ойран салып он санға,
Сорап өтті Досан ханда,
Сендей «ғайрат» салған жоқ,
Алды, артына қарады,
Душпаннан елин қорғады,
Кемлі күн әдил сорады,
Шоқмар, найза құралы,
Сыран ханның әулады,
Қазақта өтті Ералы,
Олда сендей қырған жоқ,
Ғазабынан боратқан қар,
Душпанында жибермей ар,
Бухарда болған Минайдар,
Олда сендей болған жоқ,
Адамзаттың баласын,
Қосақлап қойдай қырған жоқ,
Қасыл теги шын төреден,
Адамзаттан дилуар ерген,
Самарқандта өтипти,
Амир-Темир көреген,
Хожам сендей қырған жоқ,
Бир ауыз сөзің әжел оқ,
Қайғы ғам кеулімде толы,
Гә жарылқа гә ғарға,
Баян етсем барлығын,
Сендей зулым болған жоқ,
Қарақалпақтың баласын,
Гууенлеп қойдай қырған жоқ,
Кәйтермен, не қыларман,
Қайсы бирин айтарман,
Жыласақта көз жасты,
Көрер күнлер болған жоқ.

* *
*

Өлмей қайда кетти ата-анамыз,
Олар келмей биз соңынан барамыз.

Қара жер ғой хәммемиздин анамыз,
Сыбызында-сыбызың сыпсықтай,
Сыбызыңға питең қарағай,
Қарағайдың ишинде,
Жайлаушы еді көп ноғай,
Ол ноғайдың ишинде,
Озған уллы тама бар,
Ол таманың ишинде,
Нәриктің улы Шора бар,
Шораға барда туұра бар,
Және сөзім және бар,
Индеместе бәле бар,
Екі уртында шала бар,
Сым темирге балға бар,
Сынсыған елде бәле бар,
Жалғызбан деп қорықпа,
Жарлыман деп жабықпа,
«Алла» демек ант болар,
«Билла» демек бәнт болар,
Қарын аш болып келгенде,
Зағара гүлше қант болар,
Харып-шаршап келгенде,
Жаман ешек ат болар,
Жаман менен табақлас болсаң,
Ал дегенше жеп болар,
Атадан тууған жаман жигит,
Ағайыннен шет болар,
Қыямет-ақыр уақтында,
Қарадан суұпы көп болар,

* *
*

Әй, жигитлер, жигитлер,
Заманымыз тар екен,
Көмекейде тұрғанды,
Айталмастай күн екен.
Айтатуғыным балларым,
Дийхан болсаң жер екен,
Көн шарығың кең болсын,
Өйтпегенде жигитлер,
Айтажақты айталмай,
Бас қуұсырылып жақ болар,

Бир нәсиятым улларым,
Көз көргенин айтайын,
Саратанда сууықтан,
Сары ала сыйырдын,
Мүйизи қақ жарылды,
Сары тал болған бийлайдың,
Дәни астына төгилди,
Қара сууық қатты урды
Дәни астына төгилди.
Қара сууық қатты урды,
Буны улларым көз көрди.

* *
*

Беделдеги боз бауыр,
Мәканы дейди жылқының,
Алғыр тазы жүйрик ат,
Әжели дейди түлкінің,
Қыз-келиншек жыйналса,
Мәканы дейди күлкінің,
Көбенсиген жигитти,
Қонса қонақ сынайды.
Шешенлерден тил қалған,
Өткір пышақ жойылып,
Былғарыдан қын қалған

* *
*

Тәлбиде бедеу байланса,
Ердің үйі деседи.
Шаңлақта маллар көрінсе,
Байдың үйі деседи.
Көк жылаулы көрінсе,
Шаппайын желмей майрылған.
Тұлдың үйі деседи.
Тәп бергенде тай озар,
Табаны қызса ат озар,
Бәрше адамнан бай озар,
Байып кетсе жарлы озар,
Көл қурыса қуйы озар,
Қой суу алса бийе озар,
Сарқыты жоқ ағадан,

Хызметте жүрген құл озар,
Сәлеми жоқ келиннен,
Тирсегін қыйған ийт озар,
Қайырға қонған құба газ.
Мәдина қайтар гүз күні,
Ақ куудайын ыранып,
Тоты қустай сыланып,
Отаулар тигер жаз күні,
Қымызсыз үй-қызсыз үй,
Қуу мазар дейди сол күні,
Моллалар сауал айтады,
Күлип ойнап аз күні,
Суудың түні көлмекте,
Тууылған адам өлмекте,
Өтті кетти дешеди,
Табылмайды екен яранлар,
Сум өлімнің дәріси,
Он мың үйлі ояттан,
Қырық мың үйлі қыяттан,
Санмың үйлі саяттан.
Азғана үйлі тамадан.
Қалмаспа еді қа беглер,
Берерде кеңес ғаррысы
Ол таманың ишінде,
Нәринбай шалдың баласы,
Нәриктің улы Шора бар,
Маңлайының арасы,
Жети қарыс сере бар,
Оман дәрья жаңлаған.
Суу аяғын сақлаған.
Қорасан атлы баба бар,
Оннан арман сорасан,
Ырғыұанды жайлаған,
Жебелі қулын байлаған.
Өте бастай гәуірди,
Ақшалы қойдай айдаған,
Ата кисі ерлерди айт,
Ата кисі-жан кисі,
Гүмистен еді зәңгиси,
Хожаназар сағалды айт.
Оннан арман сорасан,
Суу тилесе бал берген.

Дуйым журтқа ой берген,
 Атасын қалмақ демесен,
 Енесин шоры демес,
 Атам тайдай жомартты айт.
 Оннан арман сорасан,
 Бир сөзине мың тенге,
 Мың сөзине сән тенге,
 Алым алды деседи,
 Жәнибек ханның тусында,
 Жийреншедей шешенди айт.
 Оннан арман сорасан,
 Жийреншенин алғаны,
 Қағып төсек салғаны,
 Мийримшедей Сулыұды айт.
 Оннан арман сорасан,
 Елди қорғау тилеги,
 Қайқы қылыш қолында,
 Мөйны сулыұ мылтықтай,
 Қайқайып шапқан батыр ер,
 Ойсанның улы Аманбай,
 Аманбайдай ерди айт.
 Аманбайдың ала аты,
 Қолтығында қанаты,
 Аманбай жауға шапқанда,
 Жалтылдайды —
 Қылышының полаты.

* * *

Мениң атым Сүйиндик¹,
 Хийұалы менен дос болып,
 Өз халқына қас болып,
 Жүргенине күйиндик.
 Қолдан келер илаж жоқ,
 Қармақтай болып ийилдик,
 Сум хабарды еситтик,
 Ағайын туған жыйылдық.
 Достым болған Айдос бий.
 Сүйиндик саған сүйеұди,
 Қазаққа болдың күйеұди.

Қайын жұртын қайнаған.
 Биле-билсең өз аған.
 Ағалық сөзин алмадың,
 Душпаным деп санадың,
 Алдында жүрсе айбатын,
 Кейинде жүрсе иинди,
 Хәмел ушын жалмадың,
 Уллы-киши әулийе,
 Халқына қулақ салмадың,
 Талмастай билек бола ма?
 Халқын менен бір турып,
 Қол усласып бармадың,
 Жақсылық жақын болмады.
 Хийұалының қолында,
 Жалғыз өзин зарладың.
 Ағам деп барар иин жоқ,
 Атам деп барар улын жоқ,
 Жұрт жыйналып барғандай,
 «Қудай» сүйер пейлиң жоқ.
 Ойланбастың түби ойран,
 Деген сөзге иңанбадың.
 Айдостайын жан достым,
 Минекей усы болғаның.
 Айдос бий сениң алғаның,
 Қағып төсек салғаның,
 Қолын салып бетине.
 Қостарым деп зарлаттың,
 Бийбайымдай арыұдың,
 Қарабасын қаңғырттың,
 Айдостайын жан достым,
 Муратына жете алмай,
 Қызыл гүлдей солғаның,
 Тәуекел етип қашыпсаң,
 Бәндиргиге жете алмай,
 Жаңа дәрья қыйырды,
 Устине ләшкер қуйылды,
 Доспан деп басты қосқаның,
 Топырағынды суұырды,
 Қайтып келмес гузарға,
 Айдос бий сени буйырды.

¹ Сүйиндик—XIX-әсирде өмир сүрген қарақалпақ бақадырларының бири.

М → П
 П ← П

2 x 8   20
 1 x 9   30

МАЗМУНЫ

Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары 7

I-бөлім

Мийнет ҳаққында нақыл-мақаллар 23
Дийханшылық ҳаққында нақыл-мақаллар 30
Мал шаруашылығы ҳаққында нақыл-мақаллар 38
Балықшылық кәсиби ҳаққында нақыл-мақаллар 63
Аншылық кәсиби ҳаққында нақыл-мақаллар 66
Сауда-сатық ҳаққында нақыл-мақаллар 74

II-бөлім

Жәмийетлик мораль нормалары, ақыл-нәсият характериндеги на-
қыл-мақаллар 81
Ата-ана, тууысқан-тууғанлар арасындағы қарым-қатнастар ҳаққын-
да нақыл-мақаллар 116
Дәстүр, урип-әдетлер ҳаққында нақыл-мақаллар 125
Хәртүрли өнер билим алыу ҳаққында нақыл-мақаллар 147
Тил, сөз өнери ҳаққында нақыл-мақаллар 151
Нақыл-мақаллардын жууап-айтыс хәм ойын дәлкек түрлери 162
Денсаулық, тазалық хәм азық-ауқат ҳаққында нақыл-мақаллар 171

III-бөлім

Ұатан, Ел-халықты сүйиу, аўызбиршилик, дослық ҳаққында на-
қыл-мақаллар 181
Дослық хәм муҳаббат ҳаққында нақыл-мақаллар 186
Аўызбиршилик, сыр сақлау ҳаққында нақыл-мақаллар 193
Батыр, ер азаматлық ҳаққында нақыл-мақаллар 201

IV-бөлім

Жыл мәусимлери хәм табиат көринислери ҳаққында нақыл-ма-
қаллар 217

V-бөлім

Дин хәм ҳәкимшиликке қарсы дәретилген нақыл-мақаллар 223

VII-бөлім

Шайырлардын дидактикалық қатарлары 341

VII-бөлім

Совет дәуириндеги дөреген нақыл-мақаллар хәм афоризмлер 255

VIII-бөлім

Терме толғаулар 269